

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ
ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 336+33(575.3)

ОДИНАЕВ ЭРАҶ САРАХОНОВИЧ

**ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМҲОИ МОЛИЯВИИ
ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ
ЗАХИРАҲОИ ИҚТИСОДИ ДАР ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАЦИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD),
доктор аз рӯйи ихтисоси 6D050900 – Молия
(6D050901 – Молия, муомилоти пулӣ ва қарз)

Роҳбари илмӣ:

номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент
Бегматов Ашурбой Ахманович

Душанбе, 2024

МУНДАРИЧА	
	Саҳ.
НОМГҶҶИ ИҲТИСОРАҲО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДИИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ МОЛИЯВИИ ИСТИФОДАИ ЗАХИРАҲОИ ИҚТИСОДӢ.....	15
1.1. Нақш ва моҳияти захираҳои иқтисодӣ, усулҳои истифодаи самаранок ва механизми ҳавасмандгардонии молиявӣ дар сохтори низоми молиявии давлат.....	15
1.2. Вижагиҳо, принципҳо ва асосҳои методии ҳавасмандгардонии молиявии истифодаи захираҳои иқтисодӣ.....	38
1.3. Таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ оид ба ангезаҳои молиявии самарабахшии захираҳои иқтисодӣ ва имкониятҳои истифодаи он дар Тоҷикистон.....	56
БОБИ 2. ТАҲЛИЛИ МЕХАНИЗМҲОИ МОЛИЯВИИ ҲАВАСМАНД-ГАРДОНИИ ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ ЗАХИРАҲОИ ИҚТИСОДӢ.....	71
2.1. Арзёбии нишондиҳандаҳои молиявии самаранокии истифодаи захираҳои иқтисодӣ дар солҳои соҳибистиклолии Тоҷикистон	71
2.2. Таҳлили таъсири низоми молиявӣ ба натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ.....	82
2.3. Арзёбии таъсири ҳаҷму сохтори хароҷоти давлатӣ ва сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт ба истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ.....	94
БОБИ 3. САМТҲОИ АСОСИИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ МОЛИЯВИИ ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ ЗАХИРАҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР ТОҶИКИСТОН.....	119
3.1. Роҳҳои тақмили механизмҳои молиявии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ дар замони муосир.....	119
3.2. Коркарди дурнамои рушди баҳши молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.....	133
3.3. Таҳияи маҷмуи нишондиҳандаҳои самаранокии молиявии истифодаи захираҳои иқтисодӣ дар шароити муосир.....	149
ХУЛОСА.....	166
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо.....	168
РӢҲАТИ АДАБИӢТИ ИСТИФОДАШУДА.....	170
Интишороти муаллиф доир ба мавзӯи диссертатсия.....	185

НОМГЌЙИ ИХТИСОРАҲО

БМХД – Барномаи Миёнамӯҳлати Харочоти Давлатӣ

БРХЧ – Бразилия, Россия, Ҳиндустон ва Чин

ДА – Даромадҳои андозӣ

ИА – Иттиҳоди Аврупо

ИДМ – Иттиҳоди давлатҳои мустақил

ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

КЧНА – Коэффисиенти чандири низоми андоз

МГБ – Маркази гарму барқдихӣ

МЛН – Миллион

МОИ – Минтақаҳои озоди иқтисодӣ

МЛРД – Миллиард

ММД – Маҷӯи маҳсулоти дохила

МММ – Маҷмӯи маҳсулоти миллий

МСМ – Маҳсулоти софи миллий

МУД – Маҳсулоти умумии дохила

НБО – Нерӯгоҳи барқи обӣ

НМ – Низоми молиявӣ

ННЯҲ – нақшаи нави ягонаи ҳисобҳо

СБҲМ – стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ

СМР – Стратегияи миллии рушд

СУС – Созмони умумичаҳонӣ савдо

СХМ – Сифати хизматрасониҳои молиявӣ

СҲИР – Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд

ФР – Федератсияи Россия

ЧДММ – Ҷамъияти дорои масъулиятҳои маҳдуд

ЧСК – Ҷамъияти саҳомии кушода

ЧСП – Ҷамъияти саҳомии пӯшида

ЧТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ЧЧ – Ҷузъи ҷопӣ

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Рушди иқтисодии ҳар як кишвар бештар аз хусусият, сохтори низоми молиявӣ ва ҷанбаҳои молиявии ҳавасмандгардонии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ вобаста аст, ки вазифаи асосии он таъмини захираҳои барои истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ зарурист. Низомҳои молиявӣ бо сабабҳои мухталиф, аз қабيلي сарчашмаи маблағҳое, ки ба ашхосони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дастрасанд, гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Воситаи маъмултарини маблағгузорию берунии ширкатҳо дар баҳши корпоративии иқтисодиёт ҷалби сармояи хориҷӣ мебошад. Дар яке аз Паёмашон Пешвои муаззами миллат ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон баён намуданд: «...беҳтар гардонидани фазои сармоягузорию соҳибкорӣ ва ҷалби сармояи мустақим барои таъмин намудани рушди устувори иқтисоди миллӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии мо ба ҳисоб меравад».¹

Мушкилоти асоси иқтисоди миллӣ дар шароити ноустувории молиявии хоҷагии ҷаҳонӣ ин таъмини рушди босубот ва тоб овардани он ба таъсири манфии омилҳои берунаи иқтисодӣ мебошад. Сарфи назар аз рушди расмии ММД-и Тоҷикистон дар соли 2022, бисёр масъалаҳо вобаста ба нигоҳ доштан ва инкишофи тамоюлоти мавҷудаи рушд, то ҳол ҳалли худро наёфтанд, ки таҳқиқоти масъалаҳои назариявӣю амалии алоқамандии рушди иқтисодиёт бо тавсифҳои мухталифи низоми молиявӣ, ба монанди умқи молиявӣ, дастрас будани захираҳои молиявӣ ва самаранокии молиявӣ ба мадди аввал мегузорад. Ҳамзамон, бухронҳои иқтисодию молиявии ҷаҳонӣ солҳои охир таъмини устувории молиявиро ҳамчун шарт зарурии рушди иқтисодӣ ба миён мегузоранд.

Маҳз, дар иҷро намудани вазифаҳои низоми молиявӣ захираҳои иқтисодӣ нақш ва мақоми муҳим дошта, механизми батанзимдарорӣ ва раванди ҳавасманд намудани субъектони истифодабарандаи ин захираҳо ба воситаи фишангҳои низоми молиявии давлат, аз қибели андозҳо, қарзҳо, сармоягузориҳо ва ғайра

¹ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 26.01.2021. - Душанбе, 2021. – С.6.

сурат мегирад. Низоми молиявии Тоҷикистон низ аз сохторҳои мӯйяни бо ҳам алоқаманд иборат буда, дар он масъалаи ҳавасмандии молиявӣ дар раванди самаранок истифода намудани захираҳои иқтисодӣ то ҳол пурра ҳалли ҳудро наёфтааст. Аз ин лиҳоз, аҳамияти ҷанбаҳои молиявии минтақавиро дар истифодабарии иқтисодии рушди иқтисоди мамлакат набояд сарфи назар кард.

Ҳамин тариқ, мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ муҳим аст, ки инро дараҷаи азхудшудаи масъалаи илмӣ дар ин самт тасдиқ мекунад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар баробари мавҷуд будани таҳқиқотҳои зиёди илмӣ то ин ҷониб масъалаи вазъи механизмҳои ҳавасмандгардонӣ молиявӣ ва раванди истифодаи захираҳои молиявӣ иқтисодӣ, ба таври кофӣ омӯхта нашудааст. Аз ин нуқтаи назар таҳлил ва тақмили минбаъдаи масоили мазкур таҳқиқотҳои иловагиро тақозо мекунад. Низоми механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонии Тоҷикистони пасошӯравӣ ҳоло ҳам дар раванди ислохот қарор дошта, ҳар як зершохиси он дар таҳқиқот хусусиятҳои хоси ҳудро ба миён меоварад.

Масъалаи таъсири механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонӣ ба рушди иқтисодӣ дар асарҳои бисёр муаллифон, аз ҷумла Бек Т., Боди З., Гарсия М., Гурусамӣ С., Демиргуч-Кунт А., Зингалез Л., Кинг Р., Левин Р., Максимович В., Мари Д., Мелеки М., Мертон Р., Раҷан Р., Руссо П., Саҳаи Р., Силл Р., Ҷасади З., Чихак М., инчунин Иванов В.В., Миркин Ю.М., Рубсов Б. Б., Рязанов В.Т., Столбов М.И. ва дигарон мавриди таҳқиқот гирифтааст.

Дар асарҳои олимони ватанӣ, аз ҷумла Давлатов Х.М. Назаров Т.Н., Нуоров Ш.С., Раҳимов Р.К., Султонов З.А., Умаров Х.У. ва аз олимони хориҷӣ, аз ҷумла Верников А.В., Глазьев С.Ю., Дробышевский С.М., Ершов М.В., Иванов В.В., Мамонов М.Е., Моисеев С. Р., Трунин П.В., Черкасов В.Ю. ва дигарон масъалаҳои самаранокӣ сиёсати пулиро қарзӣ, ва баҳодиҳии таъсири он ба вазъи иқтисодии кишвар таҳлил карда шудаанд.

Масъалаҳои таъсири сиёсати раванди истифодаи захираҳои буҷетӣ – андозӣ ва фишангҳои молиявӣ ба афзоиши сармоягузорӣ ва ММД, рушди соҳибқори истеҳсолӣ ва баробаркунии сатҳи рушди иҷтимоӣ иқтисодии минтақаҳо дар

асарҳои Аррова К., Бегматов А.А., Кейнс Ч. М., Львов Д.С., Мадер А.Г., Мински Х., Мирошникова Т.К., Моисеев А.К., Морковкин Д.Е., Оймахмадов Г.Н., Ольсевич Ю.Я., Смирнов К.А., Талёб Н. ва дигарон мавриди таҳқиқот қарор гирифтааст.

Мухтавои таҳқиқоти гузаронидашудаи олимони номбаргардида пурра ба масоили самаранок истифодаи захираҳои иқтисодӣ ва чараҳои ҳавасманднамоии он бахшида нашудаанд. Бинобар ин, маҳз, объекти мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои гузошташудаи диссертатсияи мазкур пурра ба масоили болозикр бахшида шудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо), ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзӯ ва ҷанбаҳои муҳими таҳқиқот, аз қабili ҳадаф, вазифа, наwgониҳо ва хулосаҳои пешниҳодгардидаи диссертатсия ба самтҳои фаъолияти ниҳодҳои молиявӣ иқтисодӣ ва раванди иҷро гардидани стратегияву барномаҳои муҳими давлатӣ дар бахши дурнамои рушди иқтисодӣ, идоракунии молияи давлатӣ, рушди мақомоти гумрукӣ, идоракунии қарзи давлатӣ ва қорҳои илмӣ-таҳқиқотии назди кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон мутобиқат менамояд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот - аз муайян намудани механизмҳои ҳавасмандгардонӣ дар раванди истифодаи захираҳои иқтисодӣ дар пояи низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот - аз ҳалли масоили гузошташудаи мақсади таҳқиқот иборат буда, сохтори таркибии он чунин аст:

- омӯзишу таҳқиқи нуктаҳои илмӣ-назариявии олимони соҳа оид ба моҳият, аҳамият, сатҳи самаранокӣ, механизмҳои ҳавасмандгардонии захираҳои иқтисодӣ дар ҳошияи зерсохторҳои низоми молиявӣ;

- қоркарди методологияи таъсиррасони бахши молиявӣ ба вазъи рушди иқтисодӣ ва роҳҳои қоркарди формулаҳои баҳогузорикунандаи натиҷаи таъсири онҳо дар шароити муосир;

- асоснок кардани хусусиятҳои таъсири механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонӣ ва муайян намудани сатҳи кунунии рушди захираҳои иқтисодӣ дар равиши пояи низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- омӯзиши раванди самтҳои рушди захираҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти таҷрибаи ҷаҳонӣ;

- муайян намудан ва коркарди роҳҳои такмили механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ дар шароити кунунӣ;

- коркарди дурнамои рушди бахши молиявӣ ва пешниҳоди тавсияҳо оид ба нишондиҳандаҳои самаранокии молиявии истифодаи захираҳои иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Объекти таҳқиқот - равандҳои тақсимои захираҳои иқтисодӣ дар пояи ҷаҳолияти зерқисмҳои низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Мавзӯи таҳқиқот – муносибатҳои иқтисодӣ - молиявӣ, ки дар натиҷаи таъсири механизмҳои молиявӣ ба рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуқӯ мепаёванданд, мебошад.

Фарзияи таҳқиқоти илмӣ аз ҷанбаҳои мусбии захираҳои иқтисодӣ ва рушди низоми молиявии Тоҷикистон иборат буда, он механизмҳои муосири таъсиррасон бо пешниҳоди бо бахшҳои молиявиро ба миён мегузорад. Инчунин, ин фарзия раванди самаранок истифода намудани захираҳои иқтисодиро ба воситаи пешниҳоди механизмҳои ҳавасмандгардонии ниҳодҳои молиявӣ талқин мекунад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот аз коркарди нуктаи назари олимони соҳаи иқтисод дар самти гардиши захираҳои иқтисодӣ дар пояи низоми молиявии давлат, таъмини механизми ҳавасмандӣ ба воситаи механизмҳои андозиву бучетӣ ва қарзӣ, хулосаву пешниҳоди таҳқиқотҳои монографӣ ва мақолаҳои илмӣ олимони ватанӣ хориҷӣ иборат мебошад.

Асосҳои методологии таҳқиқот аз усулҳои муосири таҳлилҳои базавӣ занҷирӣ, комплексӣ ва таҳқиқоти дедуксияи индуксионӣ иборат мебошад. Бо ёрии таҳлилҳои мазкур арзёбии нишондиҳандаҳо бо усулҳои математикӣ,

графикӣ, сохторӣ, тафриқабандиву муқоисавӣ ва амсоли инҳо ба роҳ монда шудааст.

Сарчашмаи маълумот аз натиҷаҳои таҳқиқи пайдарҳамӣ ва хулосаву пешниҳодҳои олимони ватаниву хориҷӣ дар самти фаъолияти муносибатҳои молиявӣ иқтисодӣ, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшаванда ва дигар маҷаллаҳои бонуфузи илмӣ рӯи ҷоп гардида, санадҳои меъёриву ҳукуқии соҳавӣ, Фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Барномаҳо ва Стратегияҳои соҳавӣ, ки аз ҷониби Ҳукумат ва дигар ниҳодҳои давлатӣ тарҳрезӣ ва роҳандозӣ гардидаанд, ҳисоботҳои солонаи ниҳодҳои муҳими давлатӣ, аз қабили Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон, Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маводҳои семинару конференсияҳои илмӣ сатҳи донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, монографияҳои илмӣ ва рисолаҳои илмӣ таҳқиқшуда бо иқтибосҳои мушаххас дар рисола инъикос гардидаанд, инчунин таҳқиқотҳои гузаронидашудаи муаллифи рисола иборат мебошанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Диссертатсия дар поёи кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон дар давраи солҳои 2016-2024 ба сомон расонида шудааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот – аз асоснок кардани механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонӣ ва роҳҳои самаранок истифода намудани захираҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳошияи низомии молиявии миллӣ ва афзалиятҳои рушди сиёсати пулию қарзӣ иборат мебошад.

Натиҷаҳои муҳимтарине, ки дар ҷараёни таҳқиқот ба даст оварда шуданд ва ба ҳимоя бароварда мешаванд, инҳо мебошанд:

- равишҳои илмӣ оид ба моҳияти захираҳои иқтисодӣ ва нақши онҳо, усулҳои истифодаи самаранок ва механизми ҳавасмандгардонии молиявӣ муайян гардида, ақидаи олимони соҳа дар шакли яклухтшуда ба гурӯҳҳо ҷудо карда шуд. Дар раёфи ин, таърифи муаллифии мафҳуми захираҳои иқтисодиро

дар пояи низоми молиявӣ кушода, муҳтавои амали фаъолияти онро ҳамчун маҷмӯи бозорҳои молиявӣ ва ниҳодҳои ғирасоне, ки захираҳои молиявиро байни бахшҳои иқтисодӣ тақсим мекунад, пешниҳод карда шудааст;

- нақш ва аҳамияти андозҳо дар ҳавасманд намудани субъектони сатҳҳои микроиқтисод ва макроиқтисод оварда шуда, дараҷа ва натиҷаи сатҳи таъсиррасонии ҳавасмандии низоми андоз дар ҳошияи фаъолияти низоми молиявии давлат бо формулаҳои математикӣ баҳогузорӣ ва муайян карда шуд;

- дар асоси арзёбии таъсири ҳаҷм ва сохтори хароҷоти давлатӣ ба рушди иқтисодӣ исбот карда шуд, ки хароҷотҳои давлатӣ дорои ҳислати истеҳсолӣ бевосита ба ҳаҷми ММД мамлакат таъсир мерасонанд ва хароҷотҳои давлатӣ, ки ба бахшҳои воқеии иқтисодӣ ва иҷтимоӣ равона мегарданд, ба хароҷотҳои давлатӣ дорои ҳислати истеҳсолӣ шомил мешаванд;

- самтҳои рушди босуръати захираҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи гузариш ба иқтисоди индустриалӣ-инноватсионӣ бо дарназардошти таҷрибаи ҷаҳонӣ муайян карда шуданд;

- роҳҳои тақмили механизмҳои ҳавасмандии молиявии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ дар замони муосир коргард гардид. Инчунин, собит карда шуд, ки ниҳодҳои давлатӣ ҳангоми таҳияи механизмҳои ҳавасмандгардонии молиявӣ ҳамчун шарт зарурии рушди иқтисодӣ бояд раванди истифодаи самараноки захираҳои иқтисодиро дар мамлакат ба назар гиранд;

- дурнамои рушди баҳши молиявӣ ва роҳҳои самаранок истифодабарии захираҳои иқтисодӣ дар ҳошияи низоми молиявии мамлакат то давраи соли 2030 коркард гардида, пешниҳодҳо оид ба ҷанбаҳои муҳими баҳши молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо далелҳои мушаххас оварда шудааст. Дар баробари ин, тавсияҳо оид ба рушди сиёсати пулию қарзӣ ва сиёсати фискалӣ, инчунин баҳши молиявӣ бо мақсади ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ пешниҳод гардидаанд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- самтҳои назирявӣ оид ба моҳият ва муҳтавои захираҳои иқтисодӣ дар пояи низоми молиявӣ;

- арзёбӣ ва таҳқиқи вазъи кунунии бахшҳои низоми молиявӣ-иқтисодӣ ба рушди иқтисоди миллӣ;
- вобастагии рушди иқтисодиёти миллӣ аз низоми молиявии мамлакат;
- имкониятҳои воқеии афзоиши ҳаҷми даромадҳои андозӣ, хароҷоти буҷет, сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- тақмили механизмҳои ҳавасмандгардонии молиявӣ ва роҳҳои самаранок истифода намудани захираҳои иқтисодӣ тибқи истифодаи таҷрибаи ҷаҳонӣ;
- таҳия ва пешниҳоди дурнамои рушди бахши молиявӣ ва роҳҳои самаранок истифодабарии захираҳои иқтисодӣ дар ҳошияи низоми молиявии мамлакат то давраи соли 2030.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии тадқиқот бо аҳамиятнокии масъалаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ ва дараҷаи асоснокии хулосаҳо ва тавсияҳои он муайян карда мешавад. Натиҷаҳои корро дар рафти таҳқиқоти минбаъдаи назариявӣ оид ба хусусиятҳои фаъолияти низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, иқтидори механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ, мушаххасоти фаъолияти маблағгузории давлатӣ ва муайянкунандаи сармоягузории механизмҳои молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода бурдан мумкин аст.

Аҳамияти амалии таҳқиқот аз коркарди таҳлилу баҳогузорӣ ва тавсияҳои амиқу дақиқ оид ба масоили тақмили усулҳои муосири фишангҳои молиявӣ, механизмҳои молиявии ҳавасамандгардонӣ ва самаранок истифодабарии захираҳои иқтисодӣ дар пояи низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад.

Ҷанбаҳои амалии таҳқиқоти мазкур дар татбиқи чораҳои пешниҳодгардида оид ба механизмҳои молиявии ҳавасамандгардонӣ ва самаранок истифодабарии захираҳои иқтисодӣ дар пояи низоми молиявӣ шароит муҳаё мекунад, то раванди идоракунии низоми молиявии мамлакат дар сатҳи дуруст ба роҳ монда шавад. Дар радифи идоракунии дурусти сохторҳои низоми молиявии мамлакат сатҳи суботи молияи давлатӣ низ таъмин мегардад. Дар баробари ҳамаи ин, натиҷаҳои кор дар чараёни суҳанронӣ дар конференсияҳои сатҳи донишгоҳӣ,

ҷумхуриявӣ ва байналмилалӣ, семинарҳои илмӣ методӣ ва ҷаласаҳои кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон санҷида шуданд.

Хулоса ва пешниҳодҳои назариявӣ амалии коркардшудаи рисола метавонад дар раванди фаъолияти ниҳодҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, вазорату идораҳои давлатии бахши молиявӣ иқтисодӣ ва дигар ниҳодҳои ғайридавлатӣ мавриди истифода қарор гирифта шаванд. Инчунин, ҷанбаҳои асосии диссертатсия метавонанд ҳангоми таълим барои таҳияи барномаҳои корӣ ва фанҳои таълимии «Молия», «Иқтисоди молиявӣ», «Бюджет ва низоми бюджетӣ», «Макроиқтисод», «Пул, қарз, бонкҳо», «Молияи минтақавӣ»-ии донишҷӯён, магистрантон, докторантони PhD ва унвонҷӯёни Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисодии Тоҷикистон мавриди омӯзиш ва таҳқиқ истифода карда шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро баррасии масоили механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонӣ ва самаранок истифодабарии захираҳои иқтисодии мамлакат бо назардошти таҳқиқи таҷрибаи давлатҳои хориҷа, дуруст ва возеҳу равшан будани сарчашмаҳои пешниҳодшуда барои ҷараёни таҳқиқоти рисолаи мазкур, ки ҷоя будани шумораи маводҳои илмӣ таҳқиқшуда, коркарди натиҷаҳои омории таҳқиқот ва маводҳои илмӣ ҷопшудаи муаллиф тасдиқ менамояд. Хулоса ва пешниҳодҳо тибқи таҳлилу баҳогузориҳои илмӣ назариявӣ амалӣ ва таҷрибавӣ пешниҳод гардидаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсияи таҳқиқшуда ба қисмҳо ва бандҳои зерини шиносномаи ихтисоси 6D050900 – Молия (6D050901 – Молия, муомилоти пулӣ ва қарз), аз ҷумла: қисми 1. Молия: б.1.3. Назария ва методологияи таъсири низоми молиявӣ ба натиҷаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ; 1.6. Ҷанбаҳои ниҳодии низоми молиявӣ; 1.7. Ҷанбаҳои инфрасохтори низоми молиявӣ; 1.10. - Ҳавасмандгардонии молиявии истифодаи самараноки ҳамаи намудҳои захираҳои иқтисодӣ ва Қисми 2. Муомилоти пулӣ, қарз ва фаъолияти бонкӣ: б. 11.4. - Афзалиятҳои сиёсати пулиро қарзии муосир ва воқуниши бахши воқеӣ ба татбиқи он мувофиқ мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот, маҳз, дар коркард ва таҳқиқи масоили ҷанбаҳои назариявӣ амалии механизмҳои молиявӣ ҳавасмандгардонӣ ва самаранок истифодабарии захираҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон зоҳир мегардад. Дар раванди баррасии мавзӯи мазкур ҷанбаи назариявӣ-амалӣ, таҳлилу баҳогузори зерсохторҳои мундариҷаи мавзӯ ва пешниҳоди натиҷаҳои бадастомада усулҳои тақмили таъсири механизмҳои молиявӣ ҳавасмандгардонӣ ва истифодаи самараноки захираҳои иқтисодиро пурра нишон медиҳанд. Яъне, дар раванди таҳқиқот пайдарҳамии омӯзиш ва натиҷагирӣҳои илмӣ риоя гардида, вобастагии объекти мавзӯ бо мавзӯи таҳқиқот, ҳадаф, вазифаҳо, наwgонӣҳои илмӣ ва ғайра мутобиқ буда, аз натиҷаи ҳамаи онҳо дар раванди таҳқиқот хулосаву тавсияҳои мушаххаси илмӣ манзур гардидаанд. Натиҷаҳои ҷамъбасти илмӣ бадастовардашудаи диссертатсияро метавонем дар тақмили фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ, аз қабili Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон ва Ҳангоми таҳия ва тақмили низомии санадмехӯрӣ-ҳуқуқии кишвар дар баҳши низомии молиявӣ кишвар истифода намоем.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар пояи кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисодии Тоҷикистон омода гардида, як чанд маротиба дар ҷаласаҳои сатҳи кафедравӣ ва факултетӣ мавриди муҳокима қарор гирифта, баъдан барои муҳокима ва ҳимояи он ба Шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-014 назди ДДМИТ тавсия шудааст. Натиҷаҳои ниҳоеи таҳқиқот дар шакли мақолаҳои илмӣ ва маърузаҳо аз ҷониби муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшаванда ва конференсияву семинарҳои сатҳи донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмиллалӣ дар солҳои 2018-2024 рӯи ҷоп мегардиданд.

Таъйиди диссертатсия ва иттилоот оид ба истифодаи натиҷаҳои он. Натиҷаҳои ниҳой ва тавсияҳои таҳқиқоти диссертатсионии мазкур ба Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон барои истифода дар раванди фаъолияти онҳо пешниҳод шудаанд. Санадҳо оид ба татбиқи паҳлуҳои таҳқиқот мавҷуданд.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Интишорот оид ба мазмуни асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 8 адад мақолаи илмӣ муаллиф, ки 5 адад дар нашрияҳои илмӣ тақризшаванда ва тавсиянамудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 3 адади он дар дигар нашрияҳои илмӣ бо забонҳои гуногун дар ҳаҷми 3,12 ҷ.ҷ. рӯи чоп гардидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия ба мазмуни аслии мавзӯ, объекти мавзӯ, ҳадаф ва вазифаҳои гузошташудаи таҳқиқот пурра мувофиқат менамояд. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз номгӯи ихтисораҳо, муқаддима, се боб, нӯҳ зербоб, хулоса ва пешниҳодҳо (ин қисмат аз натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия ва тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот таркиб ёфтааст) ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат мебошад. Таҳияи диссертатсия дар ҳаҷми 186 саҳифа мурағтаб гардида, дар он 27 ҷадвал, 7 расм ва 2 диаграмма ҷой дода шудааст.

ТАВСИФИ ЗЕРБОБҲО ВА БОБҲОИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима мубрам будани мавзуи таҳқиқшуда возеҳу равшан инъикос ёфта, сатҳи пайдарҳамӣ ва вобастагии ҷанбаҳои назариявӣ бо амалӣ нишон дода шуда, инчунин, дар он объект ва мавзуи (предмет)-и таҳқиқот, ҳадаф, дар радифи ҳадаф шохиси вазифаҳои таҳқиқот ҷудо гардида, аз натиҷаи таҳқиқотҳои диссертатсия навгониҳои илмӣ ва дигар натиҷаву аҳамияти назариявӣ амалии таҳқиқот нишон дода шудаанд.

Дар боби якуми диссертатсия «Асосҳои назариявӣ методии ҳавасмандгардонии молиявии истифодаи захираҳои иқтисодӣ» оварда шуда, дар он масъалаҳои шарҳи моҳияти зерсохторҳои захираҳои иқтисодӣ аз ҷонби равияҳои гуногуни илмӣ, усулҳои истифодаи механизми ҳавасмандгардонии молиявӣ ва вижагиҳову принципҳои он, инчунин таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ оид ба анғезаҳои молиявии самарабахшии захираҳои иқтисодӣ ва имкониятҳои истифодаи он дар Тоҷикистон инъикос ёфтааст.

Дар боби дуюми диссертатсия «Таҳлили механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ» қайд гардида, он аз масоили арзёбии нишондиҳандаҳои молиявии самаранокии

истифодаи захираҳои иқтисодии мамлакат дар солҳои истиқлолият, таҳлили таъсири низоми молиявӣ ба натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ, арзёбии таъсири ҳаҷму сохтори хароҷоти давлатӣ ва сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт ба истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ иборат мебошад.

Дар боби сеюми диссертатсия «Самтҳои асосии ҳавасмандгардонии молиявии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ дар Тоҷикистон» дарҷ гардида, дар он роҳҳои тақмили механизмҳои молиявии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ дар замони муосир, таҳияи дурнамои рушди бахши молиявӣ ва роҳҳои самаранок истифодабарии захираҳои иқтисодӣ дар ҳошияи низоми молиявии мамлакат то давраи соли 2030 мавриди баррасӣ, таҳқиқ ва пешниҳод қарор гирифтааст.

Дар хулосаи диссертатсия натиҷаҳои асосии таҳқиқот, ки дар раванди омӯзиш, таҳлилу баррасӣ ва баҳогузорию объекти мавзӯ муаллиф ба он ноил гардидааст, оварда шудааст. Дар баробари хулосаҳои илмӣ оварда шуда, тавсияҳои илмӣ низ дар бобати масоили механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудаанд.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДИИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ МОЛИЯВИИ ИСТИФОДАИ ЗАХИРАҲОИ ИҚТИСОДӢ

1.1. Нақш ва моҳияти захираҳои иқтисодӣ, усулҳои истифодаи самаранок ва механизми ҳавасмандгардони молиявӣ дар сохтори низоми молиявии давлат

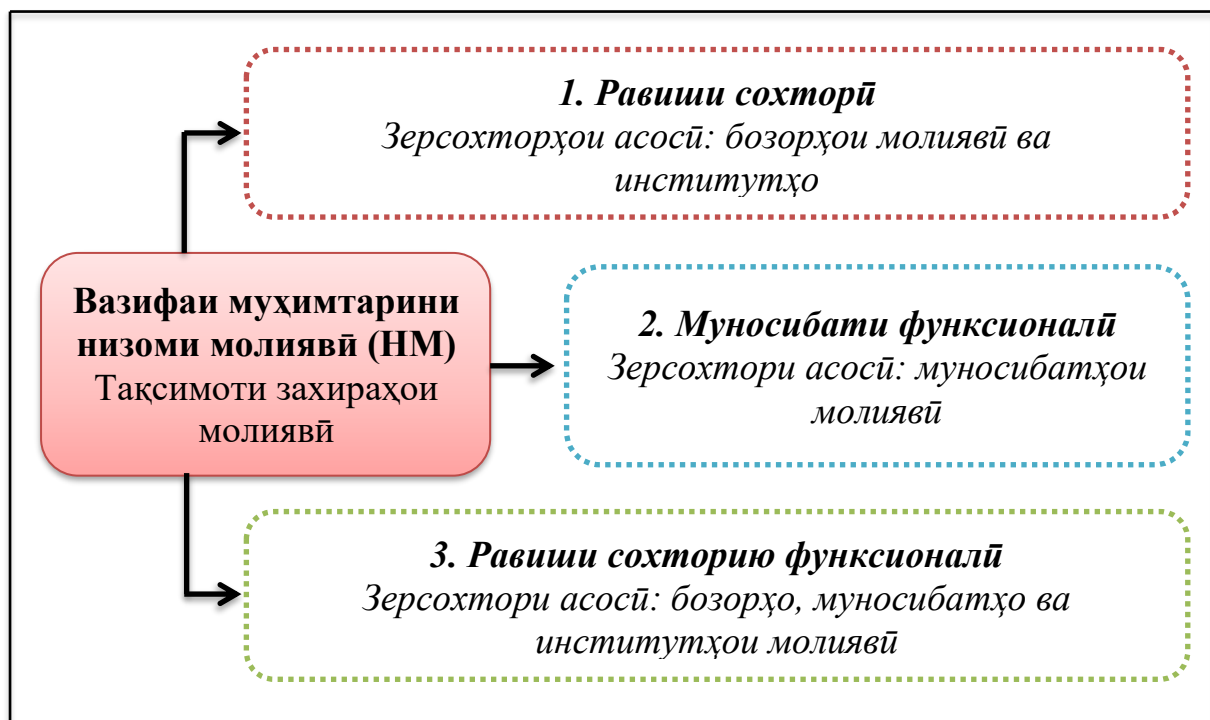
Ҳама кишварҳо кӯшиш менамояд, ки ба суръати баланд ва рушди устувори иқтисодӣ ноил гарданд, зеро вай имконияти онҳоро дар ҳалли масъалаҳои дигари бахшҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсӣ, инчунин таъмини рақобатпазирии иқтисодиёти миллий васеъ менамояд. Дар навбати худ, рушди иқтисодӣ аз механизмҳои мухталиф, аз ҷумла молиявӣ, ки ба ташаккули низоми робитаҳои амудӣ ва уфуқӣ, ки омилҳои таъсиррасонро аз нуқтаҳои рушд ба бозорҳои алоҳида меоранд ва паҳн мекунанд, нигаронида шудаанд, вобаста мебошад.

Ба ақидаи мо, мафҳуми «механизми молиявӣ» аз раванди истифодаи гардидани захираҳои иқтисодӣ, пешниҳоди ҳавасмандгардониҳо аз ҷониби ниҳодҳои давлатӣ ва бахши дастрас будани хизматрасонҳои молиявӣ дар ҷомеа мебошад. Меҳвари асосии механизмҳои молиявии ҳавасмандгардони истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ дар низоми механизми молиявии рушди иқтисодӣ инъикос мегардад. Аз ин нуқтаи назар, ба мо муносиб аст, то ки оид ба нақш ва моҳияти захираҳои иқтисодӣ дар низоми механизми молиявӣ ҳарф занем.

Низоми механизми молиявии рушди иқтисодиро метавон дар ду ҷанбаҳои ба ҳам алоқаманд муаррифӣ кард: монетарӣ, ки таҳти таъсири бевоситаи механизмҳои пулӣ амалӣ карда мешавад ва ғайримонетарӣ, ки бо амали механизмҳои буҷетӣ муайян карда мешаванд. Ин раванд тадбиқи сиёсати молиявӣ ва сиёсати пуливу қарзиро бо ҳам наздик намуда, ҳадафҳои гузошташуда дар рушди иқтисодиёт амалӣ мегардад. Аз лиҳози хусусиятҳои

миллӣ инъикосгари низоми молиявӣ ин механизми молиявӣ ба ҳисоб рафта, аҳамият ва мубрам будани он возеҳу равшан мегардад.

Бархе аз муҳаққиқони соҳаи иқтисод муҳтавои асосии низоми молиявиرو бо чунин гурӯҳи тақсими вазифаҳо дар тақсими захираҳои иқтисодӣ: «...равишҳои сохторӣ, функционалӣ ва омехта (функционалӣ-сохторӣ)»² инъикос менамоянд (ниг. ба расми 1.1.).

Тасвири 1.1. Вазифаҳои тақсими захираҳои молиявӣ дар сохтори низоми молиявии давлат

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Аз вазифаҳои баррасишуда бартарияти зиёд дар низоми молиявии мамлакат ин вазифаи сохторӣ (дар баъзе аз сарчашмаҳо бо номи “вазифаи институтсионӣ”) мебозад. Маҳз, З. Бодӣ ва Р.Мертон дар таҳқиқотҳояшон ишора мекунанд, ки: «...низоми молиявӣ – аз маҷмуи бозорҳо, иштирокчиёни касбӣ, муассисаҳои хизматрасонии молиявӣ ва ғайра таркиб ёфта, ба воситаи онҳо ниҳодҳои хонаводагӣ, бахши ғайридавлатӣ хусусӣ ва давлатӣ нақшаи

² Иванов В.В. Реформирование институтов финансово-кредитных систем стран с формирующимися рынками: моног. -я / В.В.Иванов, О.А.Золотарева [и др.]. Пинск: Пол.ГУ, 2017. - С.7.

молиявии худро вобаста ба ҳадафҳои гузошташуда иҷро мекунанд»³. Тибқи назари таҳқиқотчиёни мазкур низоми молиявӣ бояд дорои чунин вазифаҳо бошанд: дар вақти муайян захираҳо тақсим карда шаванд; паҳн намудани иттилоот; чараёни идоракунии хавфҳо; ҷамъоварии захираҳои иқтисодӣ ва аз нав тақсим намудани онҳо; ҳавасмандкунии психологӣ, ба роҳ мондани чараёни пардохт ва ҳисоббаробаркунӣ.

Нуктаи назари дигар олимони соҳаи иқтисод оид ба низоми молиявии мамлакат таърифу тавсиф шудааст. Масалан, шарҳи иқтисодии низоми молиявӣ дар таҳқиқоти С. Гурусамии чунин оварда шудааст: «...маҷмӯи муассисаҳои молиявӣ, бозорҳо, воситаҳо, хизматрасонӣ, усулҳо ва амалиётҳои ба ҳам алоқаманд»⁴. Ф. Аллен бошад, низоми молиявиро вобаста ба хусусиятҳояш ба ду қисм чудо мекунад, ки яке пасандозҳои аҳоли (ё хонаводагӣ) ва дигаре ба маблағҳои сармоягузоришаванда ба соҳаи корпоративӣ мебошад. Ғайр аз он, муаллиф таъкид мекунад, ки низоми молиявӣ ҳамчун миёнарав амал карда, хавфҳои иштирокчиёни муносибатҳои молиявиро то ҳадди ақалл коҳиш медиҳад⁵.

Ҳамзамон, дар таҳқиқоти олимони рус ва ватанӣ, бештар равиши функционалӣ бартарии зиёд дошта, низоми молиявӣ ҳамчун муҳарики асосии рушди иқтисод ё маҷмӯи муносибатҳои молиявии мамлакат амал мекунад. Масъалан, низоми молиявӣ аз нигоҳи В.В. Иванов чунин мебошад: «...шакли ташкили тақсим ва азнав тақсимкунии маҷмӯи маҳсулоти ҷамъиятӣ дар байни ҳамаи субъектҳои муносибатҳои молиявӣ»⁶. Ҳамзамон, муаллиф маҷмӯи муносибатҳоро ба ду соҳа ба ҳам алоқаманд тақсим мекунад: молияи муттамарказ ва ғайримарказ.

³ Боди З., Мертон Р. Финансы: Пер. с англ.: Уч. пос. М.: Издательский дом «Вильямс», 2007. С.62.

⁴ Gurusamy S. Financial services & systems. 2nd ed. New Delhi: Tata McGraw-Hill Education Pvt. Ltd., 2009. P. 456; Gurusamy S. Financial Markets and Institutions, 3rd ed. New Delhi: Tata McGraw Hill Education Pvt. Ltd. 2009. P. 469–484, 531–539.

⁵ Allen F., Gale D. Comparing Financial Systems. The MIT Press, Cambridge, MA, 2000. P. 270.

⁶ Реформирование институтов финансово-кредитных систем стран с формирующимися рынками: монография / В.В. Иванов, О.А. Золотарева [и др.]. Пинск: ПолесГУ, 2017. С. 7.

Полнос Г.Б. қайд менамояд: «...низомии молиявӣ маҷмӯи муносибатҳои молиявӣ мебошад, ки дар шакли зерқисмҳои ба ҳам алоқаманд ва ҳамбастагӣ, самтҳое, ки маблағҳои субъектҳои хоҷагидорӣ, хонаводаҳо, давлат ва инчунин муассисаҳои махсуси молиявиро тақсим ва истифода меkunанд, амал мекунад»⁷.

Романовский М.В. ва Врублевская О.В. ҳамаи равишҳои илмӣ болозикрро мавриди омӯзиш қарор дода, ба чунин хулоса меоянд: «...низомии молиявӣ маҷмӯи ташкилотҳои молиявӣ (институтҳо) ва бозорҳои молиявӣ мебошад, ки бо ёрии фишангҳои гуногуни молиявӣ ташаккул ва истифодаи пулро аз давлат, ташкилотҳо ва аҳоли таъмин мекунад»⁸. Ҳарду олим низомии молиявиро ба се гурӯҳ ҷудо менамоянд, ки ба инҳо маблағгузори бахши иқтисодӣ (ба воситаи бучаи давлат, ташкилотҳои тичоратии минтақавию байналхалқӣ ва аҳолии кишвар), ниҳодҳои молиявӣ (сохтори бозорҳои молиявӣ, ташкилот молиявӣ қарзӣ); сохтори ташкилии технологияҳои иттилоотӣ, ки ин фаъолияти ду гурӯҳи аввалро бо ҳам назидик менамояд. Яъне, низомии молиявӣ дорои тақмили фаъолияти ҳамаи ниҳодҳо буда, раванди фаъолияти бахшҳои иқтисодиро дар сатҳҳои гуногун устувор нигоҳ медорад.

Ҷадвали 1.1. - Ақидаҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ доир ба моҳияти мафҳуми «низомии молиявӣ»

Намояндаи мактаби иқтисодӣ	Таърифи мафҳуми «низомии молиявӣ»
З. Бодӣ, Р. Мертон	«...низомии молиявӣ – аз маҷмуи бозорҳо, иштирокчиёни касбӣ, муассисаҳои хизматрасонии молиявӣ ва ғайра таркиб ёфта, ба воситаи онҳо ниҳодҳои хонаводагӣ, бахши фаъолияти хусусӣ ва давлатӣ нақшаи молиявии худро вобаста ба ҳадафҳои гузошташуда иҷро мекунад». ⁹

⁷ Финансы: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям, специальности «Финансы и кредит» / под ред. Г.Б. Поляка. 4-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. С. 27.

⁸ Финансы, денежное обращение и кредит: учебник для академического бакалавриата / под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской, Н. Г. Ивановой. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2018. С.155.

⁹ Боди З., Мертон Р. Финансы: Перевод с англ.: Уч. пос. М.: Издательский дом «Вильямс», 2007. С. 62.

С. Гурусами	«...низоми молиявӣ – ин маҷмӯи муассисаҳои молиявӣ, бозорҳо, воситаҳо, хизматрасонӣ, усулҳо ва амалиётҳои ба ҳам алоқаманд мебошад». ¹⁰
В.В. Иванов	«...низоми молиявӣ – ин шакли ташкили тақсим ва азнав тақсимкунии маҷмӯи маҳсулоти ҷамъиятӣ дар байни ҳамаи субъектҳои муносибатҳои молиявӣ мебошад. Ҳамзамон, муаллиф маҷмӯи муносибат-хоро ба ду соҳаи ба ҳам алоқаманд тақсим мекунад: молияи мутамарказ ва ғайримарказ». ¹¹
Г.Б. Полюс	«...низоми молиявӣ – аз маҷмӯи муайяни муносибатҳои молиявӣ пулӣ иборат буда, дар он воситаҳои пулии субъектҳои хоҷагидорӣ, маҳз, бахши соҳаи хусусӣ, давлат ва байни ниҳодҳои молиявӣ махсус тақсим ва истифода бурда мешавад». ¹²
М.В. Романовский, О.В. Врублевская	«...низоми молиявӣ - ин маҷмӯи ташкилотҳои молиявӣ (институтҳо) ва бозорҳои молиявӣ мебошад, ки бо ёрии фишангҳои гуногуни молиявӣ ташаккул ва истифодаи пулро дар давлат, ташкилотҳо ва аҳолии таъмин мекунад». ¹³
Б.Е. Пеньков	«...низоми молиявӣ - ин маҷмӯи мақамотҳои давлатии молиявӣ ва хадамотҳои молиявии корхонаҳо, фондҳои захираҳои молиявии таъиноти мутамарказӣ ва ғайримарказонида дошта, инчунин робитаҳои байни онҳо мебошад». ¹⁴
М.Н. Михайленко	«...низоми молиявӣ - ин маҷмӯи фондҳо, бонкҳо, биржаҳо ва дигар институтҳо мебошад, ки бо тавассути онҳо ҳаракати селҳои пулӣ амалӣ гардонида мешавад». ¹⁵
А.Г. Грязнова	«...низоми молиявӣ - ин маҷмӯи ҳалқаҳо ва унсурҳои ҳамбаста ва робитаи мутақобиладошта, ки мустақиман дар фаъолияти молиявӣ иштирок мекунад ва барои амалӣ гаштани он мусоидот менамоянд, мебошад. Вай аз институтҳои молиявӣ (ташкilotу муассисаҳое, ки фаъолияти молиявиро амалӣ ва танзим мекунад) ва фишангҳои молиявӣ, ки шароити заруриро барои густариши равандҳои молиявӣ фароҳам меоваранд, иборат аст». ¹⁶

¹⁰ Gurusamy S. Financial services & systems. 2nd ed. New Delhi: Tata McGraw-Hill Education Pvt. Ltd., 2009. P. 456.

¹¹ Реформирование институтов финансово-кредитных систем стран с формирующимися рынками: монография / В.В. Иванов, О.А. Золотарева [и др.]. Пинск: ПолесГУ, 2017. С. 7.

¹² Финансы: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Финансы и кредит» / под ред. Г.Б. Поляка. 4-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. С. 27.

¹³ Финансы, денежное обращение и кредит: учебник для академического бакалавриата / под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской, Н. Г. Ивановой. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2018. С.155.

¹⁴ Ниг.: Финансы, налоги и кредит: Учебник / Общ.ред.Емельянов А.М., Мацкуляк И.Д., Пеньков Б.Е.-М.:РАГС, 2001.-С.8.

¹⁵ Михайленко, М. Н. Финансовые рынки и институты: учебник для прикладного бакалавриата / М. Н. Михайленко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2019. — С.36.

¹⁶ Грязнова А.Г. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / под. общ. ред. А.Г. Грязновой. М.: Финансы и статистика. 2002. - С. 1021.

В. В. Ковалёв	«...низомии молиявӣ - ин шакли ташкилии муносибатҳои пулӣ дар байни субъектҳои раванди тақрористеҳсоли оид ба тақсим ва азнавтасими маҷмӯи маҳсулоти ҷамъиятӣ мебошад». ¹⁷
В.А. Ермишев	«...низомии молиявӣ – ин шакли таърихан ташаккулёфта ва қонунан тасдиқгардидаи низомии молиявӣ, ба он мувофиқ институтҳои молиявӣ ва бозорҳо, ки ба ҷамоварии захираҳои пулӣ ва истифодаи минбаъдаи онҳо барои қонеъгардонии талаботҳои ҷамъиятӣ мебошад». ¹⁸
Т.Ю. Артибякина	«...низомии молиявӣ – ин низомии муносибатҳои иқтисодӣ ва институтҳо мебошад, ки ба азнавтасимкунии захираҳои пулиро байни субъектҳои иқтисодӣ амалӣ менамояд». ¹⁹
А.М. Миразизов	«...низомии молиявии давлат - ин маҷмӯи муносибатҳои молиявӣ, муассисаҳои молиявӣ ва фондҳои молиявӣ мебошад, ки тавассути онҳо фаъолият ва маблағгузориҳои иқтисодиёт, давлат ва ҷомеа таъмин карда мешавад. Низомии молиявии мамлакат бо қонунгузориҳои миллӣ танзим мешавад». ²⁰
А.А. Бегматов	«...низомии молиявӣ - ин самти муҳими муносибатҳои молиявӣ ба ҳисоб рафта, дар он агрегатҳои пулӣ бо шохисҳои дигари номуайяни афзоиш ва тақмил меёбанд. Вай аз зинаҳо ва ташкилотҳои гуногуни ба ҳамдигар алоқаманд иборат буда, тарзу усулҳои андӯхти манбаҳои молиявӣ вобаста ба эҳтиёҷоти иқтисодиёти миллӣ таъмин мекунад». ²¹
Х.Н. Ақобиров, Ш.С. Нуоров, А.Б. Абдуллоев	«...низомии молиявии давлат – ин маҷмӯи ба ҳам алоқамандии молияи давлат, субъектҳои хоҷагидор ва аҳоли мебошад». ²²

Сарчашма: Таҳияи ҷадвал дар асоси манбаъҳои бо иқтибос овардашуда мебошад.

Аз таҳлилу баррасии ақидаҳои олимони ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки таҳқиқотҳо дар самти равишҳои сохторӣ ва функционалӣ бояд бо ҳам якто – “маҷӯӣ” карда шаванд, чунки дар равиши маҷӯӣ метавонад ҳам ниҳодҳо ва ҳам бахшҳои молиявӣ мавриди истифода қарор дода шаванд.

¹⁷ Финансы: учебник 2-е изд., перераб. И доп. / под ред. В. В. Ковалёва. М.: ТК Велби. Изд-во «Проспект». 2006.- С. 14

¹⁸ Влияние финансовой системы на экономический рост в постсоциалистической экономике. Автореферат дисс. на соиск. уч.степ.к.э.н. по спец. 08.00.01 - Экономическая теория - Йошкар-Ола, 2007. -С.7.

¹⁹ Финансовые предпосылки экономического развития: теоретический аспект// Вестник Томского государственного университета. Экономика - 2010.- №3(11). - С.6.

²⁰ Молия ва қарз. Китоби дарсӣ \ Миразизов А.М. ва диг.-Душанбе, 2010. -. С.124.

²¹ Муаммоҳои муносири молиявӣ. Китоби дарсӣ./Дар зери таҳрири умумии н.и.и., порфессор Бегматов А.А. - Душанбе: ДДМИТ, 2020 - С.419.

²² Ақобиров Х.Н., Нуоров Ш.С., Абдуллоев А.Б. Китоби дарсӣ. Молия. - Душанбе: «Ирфон», 2016. – С.216.

Ҳамин тавр, зери моҳияти иқтисодии низоми молиявӣ ин раванди тақсими захираҳои иқтисодӣ тавассути сохтори фаъолияткунандаи бозори молия ва тақшилоту муассисаҳои молиявӣ фаҳмида мешавад.

Дар зери меҳвари омӯзиши таъсири низоми молиявӣ ба зерсохторҳои рушди иқтисодӣ олимони ғарб бештар мафҳуми «бахши молия» - ро истифода мебаранд. Аз ин рӯ, дар инҷо мо бояд ба фарқияти мафҳумҳои «бахши молия» ва «низоми молиявӣ» истода гузарем.

Бахши молия ин маҷмӯи институтҳои молиявӣ мебошад, ки онҳо қобилияти пешниҳоди маҳсулот ва хизматҳои гуногуни босифат молиявӣ ва наwgониҳоро ба зерсохторҳои истеъмолкунандагон дошта, барои рушди устувори иқтисоди миллӣ шароитҳои мусоиди молиявӣ-қарзӣ ва сармоягузорию фароҳам меоварад. Дар бахши молия ҳамаи амалиётҳои имконпазир, ки ба чараёнҳои пулӣ ва сармоя алоқаманд мебошад, амалӣ карда мешавад. Бахши молия ба ҳамаи субъектҳои хоҷагидорӣ ва дигар бахшҳои иқтисодиёт хизматрасониҳои молиявиро пешниҳод мекунад. Тамоми фаъолияти бахши молия танҳо дар соҳаи ҳаракати маблағҳои пулӣ гирд оварда шуда, ташкилотҳои он бо фаъолияти истеҳсолӣ машғул намебошанд. Вай ҳамчун ҳалқаи пайвасткунандаи тамоми дигар бахшҳои иқтисодиёти мамлакат баромад мекунад.

Тибқи таснифоти низомии ҳисобҳои миллӣ, ба бахши молия - ниҳоди низоми бонкӣ (дар амалия он ду зергурӯҳ таркиб ёфтааст: дар гурӯҳи якум Бонки миллӣ ва дар гурӯҳи дуюм бонкҳо) ва ниҳодҳои ғайрибонкӣ (ба гурӯҳҳо: фаъолияти биржаҳои фондӣ, ширкатҳои сармоягузорӣ, суғуртавӣ, лизингӣ, фондҳои нафақа ва ғайраҳо) шомил мегарданд.

Аз соли 2015 ҳамасола ҳисобот оид ба рушди бахши молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон таҳия ва нашр мегардад.

Аз ғуфтагиҳои дар боло бармеояд, ки мафҳуми «бахши молия» молияи давлатиро дарбар намегирад. Аз ин лиҳоз, мафҳуми «низоми молиявӣ» нисбат ба мафҳуми «бахши молия» васеътар буда, сохтори таркибии он аз молияи давлатӣ, молияи корхонаҳо, молияи хоҷагиҳои хонавода, низоми бонкӣ ва

бозорҳои молиявӣ иборат мебошад.²³ Чунин сохтори низоми молиявӣ дар ҳамаи давлатҳои ҷаҳон новобаста аз сатҳи рушди онҳо мавҷуд аст ва дар онҳо молияи давлатӣ мақоми махсусро яъне фишанги танзими давлатии иқтисодӣ миллиро таъмин мекунад.

Ҳар як давлат вобаста ба ҳислати низоми иқтисодӣ амалкунанда, шаклҳои моликият ва тақсимои ҳудудию маъмурӣ низоми ҳоси молиявиро фароҳам меорад. Низоми молияӣ аз зинаҳо ва ташкилотҳои гуногуни ба ҳамдигар алоқаманд иборат буда, тарзу усулҳои андӯхти манбаҳои молиявӣ вобаста ба эҳтиёҷоти иқтисодӣ милли таъмин мекунад.

Таҳқиқотҳои гузаронидашуда бори дигар собит намуд, ки таъмини захираҳои иқтисодӣ дар ҳошияи низоми молиявии давлат зери муҳтавои қонуниятҳои зерин қарор мегирад:²⁴

1. Мувофиқ будани низоми молиявӣ ба сохтор ва талаботи низоми иқтисодӣ. Далели муҳтавои мазкур аз он гувоҳӣ медиҳад, ки яқум, ба ҳар як низоми иқтисодӣ танҳо ба вай мувофиқ низоми молиявӣ бояд ба вучуд оварда шавад ва дуввум, дар ҳама вақту замон мувофиқ будани низоми молиявӣ амалкунанда ба низоми иқтисодӣ таъмин карда шавад, яъне вобаста ба инкишофи низоми иқтисодӣ бояд ба сохтори низоми молиявӣ дигаргунӣ ворид карда шаванд. Ғайр аз ин, ҳар як низоми молиявӣ танҳо дар доираи низоми муайяни иқтисодӣ бояд омӯхта шавад.

2. Такмили бефосилаи низоми молиявӣ вобаста ба талаботҳои замони муосир. Ин ба он маъно аст, ки низоми молиявӣ захираҳояшро барои устувор намудани бахшҳои иқтисодӣ самаранок истифода намояд.

3. Силсилаи маротиб (субординатсия) ва бонизомӣ ҳамаи унсурҳои низоми молиявӣ. Аз ин қонуният бармеояд, ки унсурҳои гуногуни низоми

²³ Муаммоҳои муосири молиявӣ. Китоби дарсӣ. /Дар зер таҳрири умумии н.и.и., порфессор Бегматов А.А. - Душанбе: ДДМИТ, 2020. – С. 17.

²⁴ Одинаев Э.С. Қонуниятҳои рушди низоми молиявӣ ва истифодабарии онҳо дар амалияи молиявӣ мамлакат [Матн] / Э.С. Одинаев, А.А. Бегматов // Сборник материалов международной научно-практической конференции на тему “Формирование инвестиционной модели развития Республики Таджикистан” (г. Душанбе, 14-е декабря 2018 года). - Душанбе: ТГФЭУ, 2018. - С.125-128.

молиявӣ бояд ба якдигар мутобиқ бошанд ва дар якҷоягӣ тамоми чараёнҳои пулию молиявиро дарбар гирифта, самаранокии низоми молияи давлатро таъмин намоянд.

4. Вобастагии низоми миллии молиявӣ аз низоми умумичаҳонии молиявию қарзӣ, махсусан дар шароити иқтисоди кушод.

5. Самаранокии низоми молиявӣ ҳамчун қонуниятӣ амали он талаб менамояд, ки хароҷот оид ба идоракунии низоми молиявӣ нисбат ба МУД-и истехсолшудаи бахши молия томоюли поёнравӣ дошта бошад.

Талаботи ғоявии ин сатҳи самаранокӣ собит намуд, ки сохтори низоми молиявӣ аз низоми молияи давлатӣ фарқияти калон дорад, чунки аз рӯи ғайриқонуният сохтор низоми молиявӣ назар ба низоми молияи давлатӣ васеъ буда, зерсохтори таркибии он аз молияи марказонидашуда (дар баъзе адабиёт онро бо чунин ном мегиранд: “Молияи давлатӣ”) ва молияи ғайримарказонидашуда (молияи ташкилотҳои тижоратӣ, молияи ташкилотҳои ғайритижоратӣ, молияи хонаводаҳо) иборат мебошад.

Масоили методологияи омӯзиши низоми молиявӣ дар баъзе аз сарчашмаҳои таҳқиқшуда аз сохтори муайяни моделҳо таркиб меёбад, ки он дар чараёни баҳодиҳӣ ва таъсири низоми молиявӣ ба рушди иқтисоди миллии нақши бузург дошта, аз рӯи таносуби нақши унсурҳои алоҳида дар амалӣ он гузаронида мешавад. Дар адабиёти муосири ватанию хориҷӣ 3 намуди низоми молиявиро аз ҳам фарқ мекунад: низоми молиявии бонкӣ, низоми молиявии бозорӣ ва низоми молиявии буҷетӣ.

Дар асоси омӯзиши манбаъҳои дахлдор, мо хусусиятҳои фарқкунандаи намуд ва ё моделҳои номбаршудаи низоми молиявиро муайян намудем (ниг. ба ҷадвали 1.2).

Масоили илмие, ки низоми молиявиро тасниф мекунад, ин навъҳои ташаккули бозорҳои бонкӣ, суғуртавӣ ва асбӯрӣ, мақоми низоми молиявӣ дар бахшҳои иқтисодиву молиявӣ, маҳдудиятҳо дар тақсими захираҳои иқтисодӣ тавассути механизмҳои буҷетӣ мебошанд.

**Чадвали 1.2. - Хусусиятҳои механизмҳои фарқкунандаи намуди (модел)-ҳои
низомии молиявӣ**

Низомии молиявии бонкӣ	Низомии молиявии бозорӣ	Низомии молиявии бучетӣ
Механизмҳои молиявии рушди иқтисодӣ асосан бо ташкилотҳои қарзӣ, ки дорои афзалият мебошанд, ва қисми зиёди захираҳои озоди молиявии ширкатро ҷамъ ва тақсим мекунанд. Ин модел дар давлатҳои Олмон, Фаронса ва Ҷопон мушоҳида карда мешавад.	Механизмҳои маблағгузори мустақим дар тақсими даромади милли назар ба кишварҳое, ки намуди бонкӣ доранд, нисбатан баландтар мебошанд, ки дар ҳаҷми бозори молиявӣ ва нақши миёнаравони молиявии ғайрибонкӣ инъикос мешаванд. Ин модел дар давлатҳои ИМА, Бритониё, Канада ташаккул ёфтааст, ки дорои сатҳи баланди рушди бозори коғазҳои қиматноки аввалия ва такрорӣ мебошанд.	Механизми асосии молиявии рушди иқтисодӣ тақсими захираҳои молиявӣ тавассути маҷмӯи бучетҳо ва фондҳои ғайрибучетӣ дар ҳама сатҳҳои низомии бучетӣ мебошад. Ин модел ба кишварҳое, ки аломатҳои низомии молиявии бучетӣ хос мебошанд: Чин, Шветсия, кишварҳои ИДМ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил мешаванд.

Сарчашма: таҳияи чадвал дар асоси нуқтаи назари олимони соҳа

Ҳар чанде олимони соҳаи иқтисод дар масъалаи низомии молиявӣ таҳқиқотҳои зиёд дошта бошанд ҳам, вале то ин ҳол масъалаи мазкур ҳалли худро пурра пайдо накардааст. Бар раванди фаъолияти низомии молиявӣ як чанд омилҳо таъсир мерасонанд, ки баъзе аз онҳоро мо дар ин ҷо қайд мекунем:

- номуайян будани сохтори фаъолияти бозори молиявӣ (чунин номуайянӣ эътимоди сармоягузор ва дигар иштирокчиёни фаълро дар бозор коста мегардонад);

- мизони санадҳои меъёриву ҳуқуқи давлат;
- вазъи сиёсии дохилӣ ва берунӣ;
- равандҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии давлат;
- рушди бахши ёдгориҳои таърихиву фарҳангии давлат.

Хусусият ва навъҳои фаъолияти низомии молиявии ҳар як давлат мухталиф буда, вай вобаста ба сохтори ҳокимият ва шакли давлатдорӣ гуногун мешаванд.

Вобаста ба вазъи иқтисодиёти дохилӣ ва берунӣ низомии молиявӣ метавонад самт ва ҳаракати худро дигар намояд. Намуди низомии молиявӣ, дар бештари мавридҳо ба чунин зербаҳшҳои низомии иҷтимоӣ-иқтисодии

мамлакат, аз қабили бозори меҳнат, бозорҳои мол, сатҳи ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва низоми маориф таъсирҳои мусбivu манфӣ мерасонад. Ба ҳал ҳол, амсилаи низоми молиявӣ тибқи вазифаи тақсими захираҳои молиявӣ, ки ба рушди иқтисодӣ таъсир мерасонад, ба ҳисоб меравад. Аммо, барои самарабахш иҷро гардидани вазифаи низоми молиявӣ ба дигар тамоюлҳои рушд моил бошад. Моил гардидани инро мо дар нишондиҳандаҳои сатҳи рушди бозори молиявӣ ва дигар ниҳодҳои молиявии фаъолияткунанда дида метавонем.

Ҳар як сатҳи рушди низоми молиявии давлатҳои ҷаҳон объекти таҳқиқоти асоси ниҳодҳои байналхалқӣ, ба монанди ХБА, Бонки ҷаҳонӣ ва Шӯрои устувории молиявии ҳар як давлат мебошад. Барои боз ҳам мушаххас таҳқиқ намудани шохисҳои низоми молиявӣ Бонки ҷаҳонӣ як чан шакли гурӯҳбандии нишондиҳандаи таҳқиқот, аз қабили умқи молиявӣ (нишондиҳандаҳои муҳими молиявӣ ва бозорҳои амалкунандаи он андозагирӣ карда мешавад), фарогирии молиявӣ (пешниҳод намудани хизматрасониҳои молиявии бо сифат ба ниҳодҳои истифодабаранда), устувории вазъи ниҳодҳои молиявӣ ва зерсохтори бозори онҳо, инчунин, самарани натиҷаи фаъолияти ниҳодҳои молиявӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.²⁵

Дар пайваст намудани зинаҳои муносибатҳои молиявӣ ба сатҳҳои бахши молиявӣ умқи молиявӣ нақши калидӣ дорад, чунки вазифаи ӯ ин таъмини иқтисодиёт бо пулу воситаҳои дигари пулӣ, аз нав тақсим намудани захираҳои иқтисодӣ дар байни субъектон ва фаъолияти ниҳодҳои моливиро низ ба бахшҳои молиявӣ ҳамоганг мекунад, мебошад.²⁶ Албатта, дар ин раванд барои иҷро намудани вазифаҳои тақсим ва азнавтақсимкунии илми молия ва низоми молиявӣ умқи молиявӣ кумак менамояд. Яъне, низоми молиявӣ аз умқи молиявӣ вобастагии калон дошта, дар баробари зиёд гардидани ҳаҷми фаъолияти умқи молиявӣ иқтидори таъсиррасонии низоми молиявӣ ба иқтисодиёт ҳамон қадар зиёд мегардад.

²⁵ Иғонина Л. Л. Финансовое развитие и экономический рост//Вестник финансового университета. -2016. -№1. -С. 115.

²⁶ Миркин Я. М. Развивающиеся рынки и Россия в структуре глобальных финансов: финансовое будущее, многолетние тренды / Я. М. Миркин. М.: Магистр, 2015. С. 26.

Дар амалия ба ҳайси сохтори асосии нишондиҳандаҳои умқи молиявӣ ин таносуби нишондиҳандаи дороии молиявӣ, ки яке аз зергурӯҳҳои низоми молиявӣ буда, ба ҳаҷми воқеии ММД ҳисоб карда мешавад. Маҳз, яке аз шакли содатарини ҳисоби умқи молиявӣ ин натиҷаи зарии монетизатсияи иқтисодиёт буда, он бо таносуби М2 ба ММД ҳисоб карда мешавад.

Яке аз нишондиҳандаи дигари асосӣ дар меҳвари занҷираи таҳқиқоти мазкур ин самаранокии низоми молиявӣ ба ҳисоб меравад. Барои мӯйян намудани самараи воқеии молиявӣ нақши фаъолияти бозори молиявӣ ва ниҳодҳои молиявӣ дар мадди аввал меистад. Ба гурӯҳи аввали нишондиҳандаҳои он, пеш аз ҳама раванди фаъолият бозори қоғазҳои қиматнок (натиҷаи ҳаҷми савдо дар тафриқа бо сармоякунонии бозор) ҳамчун яке аз нишондиҳандаҳои калидии пардохтпазирии бозорӣ, ба нишондиҳандаҳои гурӯҳи дуюм – сатҳи даромаднокии сармояи ҳуди низоми бонкӣ ва дороиҳои онҳо, маржаи холиси фоизҳо, азнавтасимшавии ҳаҷми қарзҳо ва пасандозҳо шомил мегарданд.

Шакли дигари муҳтавои низоми молиявӣ дар дастрас будани бахшҳои молиявӣ ба субъектони истифодабаранда мебошад. Доир ба масъалаи музкур Рубцов Б.Б. чунин ибрози андеша мекунад, ки: «...ҳангоми муқоисаи низомҳои молиявии кишварҳо, сифат ва дастрасии хизматрасонии молиявӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад новобаста аз он, ки бонкҳо ё бозори қоғазҳои қиматнок ин хизматрасониҳоро пешниҳод мекунанд».²⁷

Бояд қайд кард, ки ҳарқадаре ки дастрасии молиявӣ васеъ шудан гирад, ҳамон қадар хизматрасониҳои молиявӣ ба миёнаравон (агентҳо)-и иқтисодӣ ҷолиб гардида, натиҷаи он ба афзоиши рушди иқтисоди миллӣ кумак мерасонад.

Дуруст амал намудани механизмҳои бозори молиявиро мо ҳамчун шакли дастрас будани хизматрасониҳои молиявӣ ҳисобида метавонем, чунки агар

²⁷ Рубцов Б.Б. Эволюция институтов финансового рынка и развитие экономики / Финансовые институты и экономическое развитие: монография / под ред. Д.В. Смыслова. М.: ИМЭМО РАН, 2006. С. 36. URL: http://www.mirkin.ru/_docs/Rub_evolfin.pdf (дата обращения: 10.10.2018).

механизмҳои бозорӣ дуруст амал наkunанд, дастрасӣ ба хизматрасониҳои молиявӣ ба аҳоли, соҳибкорон ва дигар ашхосони истифодабаранда мушкил мегардад.²⁸ Дар дастрасии хизматрасониҳои молиявӣ дар сатҳи ҷаҳон шарикҳои глобалӣ ин «G20» мебошад, ки номгӯи хизматрасониҳои асосии молиявӣ аз ҷониби ҳар як аъзои ин давлатҳо қабул мегардад.

Дар сатҳи хуб фаъолият намудани хизматрасониҳои молиявӣ аз сохтори таркибии фаъолияти ниҳодҳои молиявӣ ва механизмҳои фаъолияти бозори молиявӣ вобаста аст. Раванди ҳавасмандии ин ниҳодҳо дар ба даст овардани манфиатҳои иқтисодӣ дар боҳори амалкунанда мебошад.

Ҷабҳаи дигари воситаи муҳим ва тавсифдиҳандаи низоми молиявӣ ин устувории молиявӣ мебошад, ки дар таъмини афзоиши тадриҷии истеҳсол ва истеъмоли неъматҳои моддӣ аҳамияти афзалиятнок дорад. Табиати иқтисодии устувории молиявӣ дар механизми фаъолияти ниҳодҳои бозори молиявӣ тибқи санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ ва зери фишангҳои молиявӣ иқтисодӣ қарор дошта, натиҷаҳои назаррасро ба бор меорад, мебошад.

Беҳуда нест, ки устувории молиявиро баъзе аз муҳаққиқон ҳамчун қобилият ва иқтидорҳои низоми молиявӣ, ки бо лаппишҳо ва вазъи ноустувори молиявӣ тобоваранд, инчунин, дар раванди фаъолият чараёни ҷамъоварӣ ва азнавтақсимнамоии захираҳои молиявӣ мушкилиҳои навро вучуд меоваранд, маҳсуб медонанд.

Гуфтан ба маврид аст, ки устувории молиявӣ ва дастрасии молиявӣ яке аз моҳияти сохтории низоми молиявӣ мебошад. Баландбардории вазъи сифати дастрасии молиявӣ ба раванди устувор гардидани низоми молиявӣ бурда мерасонад. Ҷӣ тавре ки иҷрои амали гуногуншаклии сифати қарзҳои бонкӣ ба чараёни кам гардидани хавфи қарзӣ дар бонкҳо оварда мерасонад. Мисоли ин гуфтаҳо, ин пешниҳоди қарзҳои бонкӣ ба фаъолияти соҳибкории хурду миёна эҳтимолияти рӯ ба муфлисшавӣ овардани бонкҳоро кам намуда, сатҳи устуворӣ ва суботи молиявиро бештар мекунад.

²⁸ Определение финансовой доступности Банка России. URL: https://www.cbr.ru/finmarket/development/development_affor/definition/ (дата обращения: 10.10.2018).

Ҳамбастагии суботи молиявӣ ва дастрасии молиявӣ метавонад натиҷаи таъсири мутақобила дошта бошад, ки тавассути баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳолии кишвар, паст намудани меъёрҳои андозӣ ва таъмини шаффофияти ахбороти молиявӣ ба роҳ монда мешавад. Беҳуда нест, ки устувории молиявӣ ва дастрасӣ ба хизматрасониҳои молиявӣ асоси рушду тараққиёти давлат ба ҳисоб меравад.

Яке аз омили таъсиррасон ва масоили муҳими назариявӣ методологӣ ин раванди омӯзиш ва асосноксозии сохтори таркибии низоми молиявӣ ба шумор меравад, яъне инро раванди таҳқиқ ва муайян намудани робитаи мутақобилаи низоми молиявӣ ва бо рушди иқтисодӣ мебошад.

Нақш ва мақоми низоми молиявӣ дар раванди таъсиррасонии рушди иқтисоди минтақа ва ҷаҳонӣ ҳамеша дар меҳвари таҳқиқотчиёни соҳаи иқтисод қарор дорад. Дар солҳои охир, бинобар сабаби ба миён омадани бӯҳронҳои пайдарпайи иқтисодӣ масоили омӯзиши таъсир ва мавқеи низоми молиявӣ дар сохтори иқтисоди воқеӣ диққати таҳқиқотчиёноро ба худ ҷалб намуда, дубора баррасӣ намудани ин масоилро оғоз намуданд.

Дар таҳқиқи нишондиҳандаҳои низоми молиявӣ ва раванди таъсири он ба рушди иқтисодӣ олимони хориҷӣ бештар мароқ зоир намуда, байни ҳамдигар зиддиятҳои нуктаи назар ба миён омад. Маслан, Лауреати ҷоизаи Нобел Лукас Р. низоми молиявиро аз омилҳои калидии рушди иқтисодӣ истисно мекунад. Муҳтавои асосии нуктаи назари Р.Лукас аз он иборат аст, ки низоми молиявӣ мустақиман ба иқтисодиёт таъсир намерасонад, балки тағйиротҳои байниҳамдигарии нишондиҳандаҳои макроиқтисодиро нишон медиҳад. Бо ибораи дигар, мухтасар гуфтан мумкин аст, ки низоми молиявӣ дар зери таъсири бахши воқеӣ иқтисодиёт ташаккул ва инкишоф меёбад.

Ақидаи тамоман баръаксро лауреати ҷоизаи Нобел Миллер М. пешниҳод кардааст: низоми молиявӣ ба рушди иқтисодӣ таъсири мустақим дорад²⁹.

²⁹ Miller M.H. Financial Markets and Economic Growth. Journal of Applied Corporate Finance, 1998, no 11, pp. 8–14.

Чой доштани ақидаҳои гуногун ва бо ҳам зид оид ба баҳогузорӣ ва натиҷаи таъсири низоми молиявӣ ба рушди иқтисодӣ, шаклҳои гуногуни концепсияи илмӣ, аз қабилӣ таҳаввулотҳои заминавии илми молия, чараёни дигаргуншавии сохтори таркибии низоми молиявӣ мавҷуд аст, ки вобастагии низоми молиявиро бо таҳқиқотҳои архиологӣ ва хусусиятҳои таърихӣ нишон медиҳад.

Дар чараёни тамоюлу инкишофи рушди муносибатҳои молиявӣ, фаъолияти хизматрасонии ниҳодҳои молиявӣ мавқеи мӯътақидӣ (ортодоксӣ) дорад, чунки онҳо чараёни муносибатҳои фаъолияти иқтисодиро бо пул таъмин мекунанд. Аз ин нуқтаи назар, дар илми назарияи иқтисодӣ, маҳз дар мавқеи ортодоксӣ ҳамаи вазифаҳои ниҳодҳои молиявӣ аз нав таҳқиқ карда шуд.

Таҳқиқотҳои равияи неоклассикӣ дар нақш ва мақоми баҳши молиявӣ раванди сармоягузорию ҳамчун пешбарандаи асосии рушди иқтисодӣ меҳисобанд. Дар чараёни истифодаи сармоягузорӣ раванди тақсими захираҳои молиявӣ ва самаранок истифода намудани онҳо мавқеи аввалиндараҷа дошта, бо хатарҳои мавҷудаи ин сохторҳо дар алоҳидагӣ омӯхта шудаанд. Дар самти баҳши молиявӣ Шумпетер Ҷ. - яке аз асосгузори назарияи таҳаввулот чунин ибраз мекунанд, ки: «...баҳши молиявӣ дар рушди иқтисодӣ бо ҷанбаҳои концепсияи рушд ва методологияи фаъолияти иштирокчиёни ниҳодҳои молиявӣ бо ҳам алоқаманд бӯда, фаъолсозии маблағгузорию навро талаб мекунад».³⁰

Муҳтавои асосии таҳқиқоти Кейнс Ҷ.М. ба омили сегонаи психологӣ, аз қабилӣ психологияи эҳтиёҷ доштан ба мол, гирифтани даромад аз дороиҳо ва пардохтпазириву бозоргирӣ нигаронида шудааст. Дар омили якуми психологӣ – сармоягузорӣ аз маҷмуи арза вобаста буда, ду омили дигар ба динамикаи сармоягузорӣ ва бозори молиявӣ вобаста мебошанд.³¹

³⁰ Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982. - С.230.

³¹ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. М.: Гелиос АРВ, 2002. - С.228.

Тарафдорони Ҷ.М. Кейнс, ба мисли Мински Х., Рэй Л., Уолен Ч. ва дигарон нуктаи назарияи молиявӣ дошта, равиши объекти таҳқиқоти худро истехсолу фурӯши маҳсулот ва ҷамъоварии сармоя равона намуданд.

Нақш ва мавзеи низоми молиявӣ дар назарияи институтсионалӣ ин аз иқтисодори ниҳодҳои молиявӣ дар ҷамъовариву коркард ва интиқоли иттилоот, кам кардани номувозинатии иттилоот, саривақт иҷро намудани шартҳои шартномаҳо ва давра ба давра кам намудани сатҳи хароҷоти амалиётӣ иборат мебошад. Дар низоми молиявӣ занҷираи таъсири пайдарҳамӣ аз муҳолифати байни бозорҳо, раванди тақсим гардидани захираҳо дар ҷараёни ҳамбастании вақт ва таъсири рушди иқтисодӣ дида мешавад.³²

Давраи асосии таҳқиқот дар самти таъсири баҳши иқтисодӣ ба рушди иқтисодӣ ба садаи XX-уми солҳои 90 рост меояд. Дар ин давра зерсохтори нишондиҳандаҳои микро- ва макроиқтисодӣ, баҳшҳои рушд дар муносибатҳои иқтисодии байни давлатҳо мавриди таҳқиқу омӯзиши ҷамаҷониба қарор гирифт. Механизмҳои муносири ҳавасмандгардонии молиявӣ тавассути ҷудо намудани баҳшҳои иқтисодӣ, аз қабилӣ сармоягузорӣ, ҷамъоварӣ, азнавтақсимнамоии сармоя ва самарани он низ омӯхта шудаанд. Инчунин, вобастагии омилҳои таъсири байниҳамдигарии баҳшҳои молиявӣ, ва низомҳои молиявӣ ба рушди иқтисод муайян карда шуд.

Дар умум, ҷабҳаҳои асосии ҳавасмандгардонии молиявӣ ва раванди истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ аз нуктаи назари таҳқиқот ба чунин қисматҳо ҷудо мешаванд:

- пӯёи баҳши рушди молиявӣ бо усулҳои гуногуни таҳқиқот омӯхта мешавад. Дар ин росто баъзе барномаҳои низоми ҳуқуқӣ ва сиёсати макроиқтисодӣ ба заминаҳои ташаккули баҳшҳои молиявӣ таъсири мустақим мерасонанд;

- низоми молиявӣ дар зерсохторҳои худ дигар навъи унсурҳо, ба монанди иқтисодори меҳнатии кормандон (қувваи корӣ) ва ҳаҷми захираҳои иқтисодиро

³² Иғонина Л.Л. Финансовое развитие и экономический рост. //Вестник финансового университета. - 2016. - № 1. – С.113

гирд оварда, ба чараёни андухти сармоя дар мамлакат таъсир мерасонад. Муҳимият андухти сармоя дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ ва ҳосилнокии меҳнат дар давлатҳои тараққикардаи саноатӣ зоҳир мегардад;

- раванди пардохтпаирӣ ва афзоиши сармоягузориҳои дарозмуддати корхонаҳо аз рушди бахшҳои молиявӣ вобастагии зиҷ дошта, ноустувор будани ин нишондиҳандаҳо ба ноустувории сатҳи ҷолибияти сармоягузорӣ, ҳавасманд нагардидани ширкатҳои инноватсионӣ ва таназули сохтори сандуқи дороиҳои молиявӣ оварда мерасонад;

- таъсирии номутаносибии рушди молиявӣ дар як қисми низоми молиявӣ захираҳо зиёд ва дар қисми дигар кам зоҳир гардида, он дар номутаносибии тарафҳои қавӣ ва заифии ғайолияти низом дар оянда мебошад;

- таҳлилҳо собит намуд, ки давлати дорои бахши молиявии рушдбанда, суръати баланди иқтисодӣ дорад ва низоми молиявияш низ мукамал мебошад.

Таҳқиқотҳои гузаронидашуда бори дигар собит намуданд, ки меҳвари низоми молиявӣ аз андухти пасандозҳо ва раванди истифодаи оқилонаи он дар бахшҳои иқтисоди миллӣ мебошад.

Дар баробар ҳамаи ин, додани ҳавасмандии молиявӣ ба субъектони бозор, натанҳо масоили истехсол ва раванди такрористехсолро метезонад, балки сохторҳои низоми молиявиرو бо ҳам муттаҳид намуда, ғайолияти устувор ва муштараки бахши молиявӣ ва рушди иқтисодиро таъмин менамояд.

Дар ҳамбастагии таҳқиқотҳои дар боло гузаронидашуда ба мо маълум гардид, ки аксарияти равишҳо бештар ба бахши молиявӣ майл дошта, онҳо аҳамияти махсусии дорои вазифаи миёнаравиро ба худ касб менамуданд. Ҳоло бошад, ба андозаҳои муайяни миёнаравӣ диққати махсус дода мешавад. Маҳз, нуқтаи назари мазкур дар таҳқиқотҳои Гринвуд Р. ва Шарфштейн Д. ба мушоҳида мерасад, ки: «...дар солҳои 1980 то 2006 нишондиҳандаи сатҳ ё ҳиссаи бахши молиявӣ дар нишондиҳандаи ММД-и ИМА аз 4,9 то 8,3% буда, тамоюли афзоиши он ба андозаи 1,7 маротиба баробар мебошад».³³

³³ Иғонина Л.Л. Финансовое развитие и экономический рост. //Вестник финансового университета. - 2016. - № 1. – С.113.

Раванди афзоиш ёфтани сохтори қарзҳо ва воситаҳои идоракунии дороиҳои молиявӣ аз васеъшавии нишондиҳандаи даромадҳои бахши молиявӣ вобастагӣ дорад.

Дар давраи аввали фаъолият сохторҳои бахши молиявӣ ба рушди иқтисодӣ таъсири мусбӣ мерасонад. Бо мурари вақт ин таъсир манфӣ мегардад, чунки ҳангоми тезу тунд гардидани рақобат баъзе аз қисматҳои захираҳои иқтисодӣ маҳдуд мегардад. Қисмати дигар аз ҳисоби кам гардидани ҳаҷми захираҳо, афзоиши музди меҳнат ва самарани пасти натиҷаи фаъолияти корхона (фоида) ба вуқӯ меояд.

Робитаҳои ғайримуқаррарӣ дар низоми фаъолияти молиявии мамлакат ва рушди иқтисодӣ дида мешавад. Доир ба ин масоил, ҳаминро мебоист қайд намуд, ки ҳаҷми мавҷудияти нишондиҳандаи бахши молиявӣ дар ММД-и мамлакат назаррас нест. Таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, ки сатҳи баробари ин нишондиҳанда доранд, вале дар онҳо рушди бахши молиявӣ гуногун аст (масалан Иттиҳоди Аврупо ва Россия) нишон медиҳад, ки аз рӯи нишондиҳандаи ҳаҷми бахши молиявӣ дар ММД дар бораи нақши он дар иқтисодиёти кишвар ҳулоса баровардан аз эҳтимол дур мебошад.

Бештари таҳқиқотҳо оид ба масоили мазкур дар шакли концепсияи рушди молиявӣ роҳандозӣ гардидааст. Вобастагии ҳар як нишондиҳандаи баррасишударо дар пояи рушди молиявӣ дар арзёбӣ ва таҳлилҳои ҳамаҷониба муайян намудан мумкин аст. Арзёбии сатҳу сифат яке аз вазифаи низоми молиявӣ ба ҳисоб рафта, ҷолибияти он дар низоми ҳавасмандиҳои иқтисодӣ зоҳир мегардад. Таҷрибат чандинсола дар давлатҳои хориҷа собит намуд, ки аз як тараф чараёни ба миён омадани равишҳои молиявӣ ҳангоми коҳиш ёфтани воситаҳои молиявӣ, бозорҳо ва хароҷотҳои амалиётиву интиқоли ба миён меояд ва аз тарафи дигар иҷрои вазифаҳои низоми молиявӣ такмил меёбанд.

Баррасии масоили мазкур собит намуд, ки як чанд навъи вазифаҳои низоми молиявӣ амал мекунад, ки аз нуктаи назари ҳар як олими соҳа гуногунранг мебошад. Масалан, чараёни ба панҷ қисм ҷудо намудани вазифаҳои низоми молиявиро Левин Р. мешниҳод мекунад: «...пешниҳоди

иттилоот дар бораи сармоягузориҳои имконпазир ба агентҳои иқтисодӣ, мониторинги сармоягузорӣ ва татбиқи идоракунии корпоративӣ, идоракунии хавфҳо, сафарбаркунӣ ва ҷамъоварии пасандозҳо, кам кардани хароҷоти муомилот (мусоидат ба мубодилаи молу хидматҳо)»³⁴. Назарияи мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки вазифаҳои болозикр ба нишондиҳандаҳои ҳаҷми сармоягузорӣ, пасандозҳои аҳоли ва дар маҷмӯъ рушди иқтисоди мамлакат таъсири мустақим дорад.

Тибқи нуқтаи назари Мертон Р. ва Бодӣ З. низоми молиявӣ аз чунин вазифаҳо иборат мебошад: «...пардохт, ҳисоббаробаркунӣ, ҷамъоварии захираҳо ва тақсимои саҳмияҳо дар корхона, тақсимои муваққатӣ, байнисоҳавӣ ва байниминтақавии захираҳои иқтисодӣ, идоракунии хавфҳо, пешниҳоди маълумот дар бораи нархҳо, барҳам додан ё сабук кардани асимметрияи иттилоот мебошад»³⁵.

Баъд аз таҳлилу баррасии омӯзиши ақидаҳои олимони оид ба вазифаҳои низоми молиявӣ, мо низ сохтори иҷроии фаъолияти низоми мазкурро ба панҷ вазифа тақсир намудаем:

1. Ҷамъоварии пасандозҳо (сафарбаркунии пасандозҳои субъектҳои хоҷагидорӣ);
2. Идора намудани хавфҳо (мақсад аз идоракунии хавф ин дараҷа ва сатҳи хавфҳо кам карда мешаванд, гуногуншакл ва идоракунии бомайлони хавфҳо);
3. Иттилоотӣ (муайян намудани иттилоот оид ба сармоягузорӣ ва ҷараёни тақсим намудани он);
4. Гузаронидани назорат ва мониторинг (баъд аз маблағгузориҳо назорат аз болои истифодабарандагони сармоя ва субъектҳои идоракунандаи он);
5. Раванди ихтисоркунии хароҷоти молу хизматрасониҳо.

³⁴ Игони́на Л.Л. Финансовое развитие и экономический рост. //Вестник финансового университета. - 2016. - № 1. – С.115.

³⁵ Merton R.C., Bodie Z. A Conceptual Framework for Analyzing the Financial Environment. The Global Financial System: A Functional Perspective, Eds: D.B. Crane, et al., Boston, MA: Harvard Business School Press, 1995, pp. 3–31.

Мавриди зикр аст, ки вазифаҳои тақсими муваққатии захираҳо, фаъолияти истифодаи захираҳои иқтисодии муносиби соҳавӣ ва минтақавиро низоми молиявӣ иҷро намекунад.

Ҳамин тавр, низоми молиявӣ дар ҳалли масъалаи дастгирии молиявии рушди иқтисодӣ нақши ҳалкунанда дошта, ба ташаккули захираҳои молиявии ба иқтисодиёт пешрафта ва мутобиқгашта ва тақсимои самараноки онҳо мувофиқи манфиатҳои иқтисодии миллӣ мусоидат менамояд.

Чӣ тавре ки медонем, муайянкунандаи сатҳи рушди иқтисоди миллӣ ин низоми молиявӣ мебошад. Дар фазои ноустувории вазъи иқтисоди ҷаҳон низоми молиявӣ ба мисле «чатре» мегардад, ки давлатро аз ҳолати бухронӣ берун меорад ва суботи иқтисодиро мустаҳкам нигоҳ медорад.

Як чанд таҳқиқоти назариявии асоснок оид ба мусоидат намудан ба афзоиши рушди иқтисодӣ тавассути бахшҳои молиявӣ мавҷуданд. Робитаи байни ин ду нишондиҳанда дар асарҳои Й.Шумпетер бар аъло дида мешавад. Тибқи назарияи Й.Шумпетер хизматрасониҳои молиявӣ ба руди иқтисодӣ ҳамчун ба сифати муайян намудани хавфҳои бамиеномада буда, ба соҳибкорон имкон медиҳад, ки барои истеҳсоли маҳсулот то чӣ андоза захираҳои иқтисодӣ дастрас мебошад.³⁶

Бори дигар таҳқиқотҳо дар илми муосир якчанд роҳҳои воситаҳои муайян кардани таъсири рушди иқтисодиро ба воситаи низоми молиявӣ пешниҳод намуд. Махсусан, рушди бозорҳои молиявӣ ба камшавии хароҷоти трансаксионӣ ва иттилоотӣ оварда мерасонад ва ҳангоми қабули қарорҳои сармоягузорӣ хавфҳоро коҳиш медиҳад. Занҷираи таъсиррасонии байни нишондиҳандаҳо гуногун мебошанд. Масалан, чараёни ҷамъоварии пасандозҳои аҳоли ба раванди сармоягузориҳо, тақсими сармояҳои ҷалбшуда байни субъектони бозори молиявӣ ва бозори молиявӣ тавассути низоми хизматрасониҳои молиявӣ ба рушди иқтисодӣ таъсир мерасонанд.

³⁶ Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1983. – с. 159.

Дар баробари ин қадар возеҳу равшан будани вобастагиҳои байни бахши рушди молиявӣ ва рушди иқтисодӣ, то ин ҷониб байни олимони соҳаи иқтисод дар масоили мазкур мавқеи ягонаи илмӣ ва ҳамфикрӣ мавҷуд нест.

Айни замон барои шарҳи робитаи рушди молиявӣ ва рушди иқтисодӣ се фарзия мавҷуд аст:

1. Таъсири бевоситаи рушди молиявӣ ба рушди иқтисодӣ, ки бо номи Фарзияи «пешниҳоди молиявӣ» маъмул аст, мебошад. Фарзияи мазкур аз он тарафдорӣ мекунад, ки ҳангоми зиёд гардидани пешниҳоди хизматрасониҳои молиявӣ ва истифодаи ҳаҷми зиёди захираҳои иқтисодӣ дар бозори молиявӣ ва байни ниҳодҳои молиявӣ вазъи ояндаи рушди иқтисод устувор ва муътадил нигоҳ дошта мешавад. Дар ҳолати баръакс ҳол мушкилотҳо дар номуътадили вазъи молиявию иқтисодӣ сар мезанад. Чунин фарзия дар натиҷаи арзиёбиву таҳлилҳои давлатҳои Осиё ва Африқо пайдо гардидааст.³⁷

2. Тақозо ба механизмҳои молиявӣ зиёд мегардад, ки фарзияи мазкур дар баъзе аз адабиёт бо номи «тақозои молиявӣ» дарҷ ёфтааст. Ҷонибдорони фарзияи мазкур бар он ақида мебошанд, ки зиёд гардидани ҳаҷми тақозои молиявӣ боиси афзоиш рушди иқтисодӣ мегардад.³⁸

3. Таъсири мутақобила доштани низоми молиявӣ бо рушди иқтисодӣ, ки ин фарзия бо номи фарзияи «алоқаи дучонибаи сабабӣ» машҳур мебошад. Ин дар асоси таҳлилу арзёбии фарзияи якуму дуум ба миён омадааст.³⁹

Чараёни таъсири иқтидорҳои низоми молиявӣ ба рушди иқтисодӣ тибқи таҷрибаву таҳқиқотҳои амиқ муайян мегардад⁴⁰. Ҳалли муаммои вобастагии байниҳамдигарии низоми молиявӣ бо рушди иқтисодӣ дар таҳқиқоти Кинг Р. ва

³⁷ Греков. И. Е. Уровень финансового развития и темпы экономического роста//Финансы и кредит. - 2013. - №3 (531) – С.4.

³⁸ Греков. И. Е. Уровень финансового развития и темпы экономического роста//Финансы и кредит. - 2013. - №3 (531) – С.4.

³⁹ Гринвуд Й., Смит В. Финансовые рынки в развитии и развитие финансового рынка // Журнал экономической динамики и контроля. 1997. № 21 (1). - С. 145–181.

⁴⁰ Столбов М.И. Финансовый рынок и экономический рост: контуры проблемы. М.: Научная книга, 2008. С 41 – 65; Дубинин С. К. Финансализация экономического роста и российская национальная финансовая система// Финансы: теория и практика. 2017. Т. 21. Вып. 4. С. 6–21.

Левин Р.⁴¹ бо манзури чунин саволҳо марида баррасӣ қарор гирифтааст: оё пешгӯи намудани рушди иқтисодӣ тавассути низоми молиявӣ имкон дорад? Албатта, саволи додашударо муаллиф тибқи арзиёбии моделҳои эконометрикӣ дида баромад ва ба чунин хулоса омад, ки нишондиҳандаҳои афзоиш суръати афзоиши ММД аз нишондиҳандаҳои рушди молиявӣ вобастагии калон доранд.

Як гурӯҳи олимон, аз ҷумла Т.Бек, А. Демирғуч-Кунт ва Р. Левин, дар таҳқиқотҳои худ таҷрибаи 150 давлатҳои ҷаҳонро дар солҳои 1960 - 1995 мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор дода, ба хулосае омадаанд, ки зинаҳои низоми бонкӣ, ниҳодҳои молиявии миёнарав (муассисаҳои молиявӣ, ташкилотҳои суғуртавӣ, фондҳои нафақавӣ ва сармоягузорӣ), инчунин, бозори сармоя, ки дар бештари давлатҳои тараққиёфта мавҷуд мебошад, яъне бо баробарии афзоиши бойгариӣ давлат бозори молиявӣ он низ инкишоф меёбад. Инчунин, собит шуд, ки бо баробарии афзоиши сатҳи рушди мамлакат бозори саҳмияҳо нисбат ба бозори қарзҳои бонкӣ фаъол ва самараноктар мешавад.⁴²

Аз сабаби сатҳи пасти рушди баҳши бонкӣ ва бозори молиявӣ, аз нуқтаи назари азнавтасимкунии захираҳои молиявӣ, низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ба сифати низоми буҷетӣ баромад намуда, дар пояи он механизми ҳавасмандгардонии молиявӣ, раванди тақсими захираҳои молиявӣ ба воситаи дигар зерсохтори сатҳи буҷети давлатӣ ва фондҳои ғайрибуҷетӣ мебошанд.

Бо назардошти он, ки ҷумҳурий дорои намуди низоми молиявии буҷетӣ мебошад, ҳангоми баррасии нақши он дар баробари бонкҳо ва бозорҳои молиявӣ, инчунин, зарур аст, ки таъсири сиёсати андозиву буҷетӣ ба рушди иқтисодӣ дида баромада шавад.

⁴¹ Demirguc-Kunt A., Maksimovic V. Stock Market Development and Firm Financing Choices// World Bank Economic Review. №10. 1996. P. 341-370.

⁴² Ниг.: ШАРИПОВ Б. М. Теоретико-методологические аспекты формирования и развития финансового рынка в переходной экономике (на примере Республики Таджикистан). Дисс.на соиск.уч. степ.д.э.н. по спец. 08.00.01 - Экономическая теория. –Душанбе,2019. –С.112.

Дар адабиёти муосири иқтисодӣ сиёсати молиявӣ бо танзими давлатии хароҷоти буҷаи давлат ва низоми андозбандӣ алоқаманд аст.⁴³ Дар асл, сиёсати молиявӣ фишанги асосиест, ки тавассути он давлат метавонад ба иқтисодиёт таъсир расонад.

Назарияи мактаби иқтисодии неоклассикӣ чараёни таъсири мустақими зерсохторҳои низоми молиявиро возеҳу равшан шарҳ надодаанд. Яъне, намоёндагони ин мактаб бар он ақидаанд, ки андозҳо, хароҷоти давлатӣ ва қарзҳо муайянкунандаи ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба шумор рафта, дар маҷмӯъ ба рушди иқтисодӣ дар давраи дарозмуддат таъсир расонида метавонанд. Дар навбати ниҳой амсилаи эндогении пӯёи чандирии рушди нишондиҳандаҳо ба миён гузошта шуд. Баррасии аксарияти нуктаҳои таҳқиқшудаи сиёсати молиявӣ бо тамобли рушди иқтисоди эндогенӣ, мафҳумҳои нави иқтисодӣ, аз қабili мафҳуми «ҳосилнокӣ» (ё «маҳсулноки») -и хароҷи давлатӣ дар ин чараён мавқеъ гирифтанд⁴⁴.

Масоили таҳлилҳои эмпирикӣ дар таҳқиқоти Бонки Ҷаҳонӣ⁴⁵ бештар ба назар мерасад, ки тибқи ин ақоид хароҷоти давлатӣ ба пӯёи рушди иқтисодӣ бештар таъсир расонида, соҳаҳои маъмули маблағгузориҳои давлат аз ҳисоби буҷа ин соҳаи маориф, тандурустӣ ва нақлиёт мебошад.

Ҳаминтавр, аз нигоҳи мо, барои муайян намудани сатҳи таъсири низоми молиявӣ, дар мадди аввал бояд ба фишангҳои сиёсати молиявӣ назар намуда, баъдан барои таъсирҳои мусбии низоми молиявӣ ба рушди иқтисодӣ мавқеъҳои муайяни нақшавӣ, аз қабili таҳияи стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ гирифта шаванд. Гарчанде амали нақшаи мазкур хароҷоти иловагиро аз буҷаи давлат талаб намояд, вале сатҳи самаранокии воситаҳоро дар давраҳои миёнамуддат ва дарозмуддат беҳтар менамояд.

⁴³ Греков. И. Е. Уровень финансового развития и темпы экономического роста // Финансы и кредит. - 2013. - №3 (531) – С.4.

⁴⁴ Губенко Д.В. Фактор фискальной политики в теории эндогенного экономического роста // Журнал экономической теории. 2014. № 4. С. 230–234.

⁴⁵ Fiscal policy, public expenditure composition, and growth / World Bank, 2007. [Electronic resource] URL: <http://siteresources.worldbank.org/INTPEAM/Resources/DC2007-0004%28E%29-FiscalPolicy.pdf>.

1.2. Вижагиҳо, принципҳо ва асосҳои методи ҳавасмандгардонии молиявии истифодаи захираҳои иқтисодӣ

Омӯзиши ҷанбаҳои муҳими сохтори ҳавасмандгардонии молиявӣ дар раванди истифодаи гардидани захираҳои иқтисодӣ моро водор намуд, ки вижагиҳо, принципҳо ва усулҳои ҳавасмандгардонии молиявӣ бо таври васеъ мавриди таҳқиқи баррасӣ қарор дода шавад.

Дар амалия барои омӯзиши ҳамаҷонибаи бахши молиявӣ дар бештари давлатҳои ҷаҳон аз усули маъмулбуда ва таҳиянамудаи кормандони Бонки Ҷаҳонӣ, аз қабيلي умқи молиявӣ (нишондиҳандаҳои муҳими молиявӣ ва бозорҳои амалкунандаи он андозагирӣ карда мешавад), фарогирии молиявӣ (пешниҳод намудани хизматрасониҳои молиявии бо сифат ба ниҳодҳои истифодабаранда), устувории вазъи ниҳодҳои молиявӣ ва зерсохтори бозори онҳо, инчунин, самарани натиҷаи фаъолияти ниҳодҳои молиявӣ истифода мекунад.

Ҳоло бошад мо муҳтавои асосии умқи молиявиро бо сохторҳои алоҳидаи он дида мебароем. Дар адабиёти иқтисоди моҳияти асосии умқи молиявӣ дар раванди ворид гардидани ҳар як унсурҳои муносибати молиявӣ, ниҳодҳои молиявӣ ва таъмин намудани иқтисодиёт бо воситаҳои молиявӣ ва пул ифода меёбад. Умқи молиявӣ вобаста ба унсурҳои таркибёфта дар шаклҳои гуногун арзёбӣ гардида, вай бо пӯёи монетизатсияи иқтисодиёт, сатҳ, тафрикаи нишондиҳандаҳо ва ё натиҷаи ниҳоии ниҳодҳои молиявӣ нисбат ба ММД-и кишвар муайян мегардад.

Муҳтавои асосии низоми молиявӣ бо умқи молиявӣ як буда, он бо ҳаҷми пешниҳоди пул дар тафриқа бо ММД чен карда мешавад. Дар баъзе адабиёт онро монетизатсияи иқтисодиёт ном мебаранд. Дар таҷрибаи давлатҳои ҷаҳонӣ сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт ин таносуби нишондиҳандаи ҳаҷми унсури пулии M2 ба ММД муайян карда мешавад. Инъикоскунандаи вазъи бахши молиявӣ дар нишондиҳандаи ММД ин сатҳи монетизатсия ба ҳисоб рафта, бо нишондиҳандаи тағйирёбндагии ҳаҷми ММД-и воқеӣ ба сари аҳоли робитаи

зич дорад. Вале набояд фаромуш кард, ки ҳаҷми арзаи пулӣ дар худ нишондиҳандаи бахшҳои молиявиро пурра дар бар намегирад. Аз ин лиҳоз, барои муайян намудани намояи сатҳи рушди бахшҳои молиявӣ бояд дар баробари ба инобат гирифтани монетизатсияи иқтисодиёт дигар нишондиҳандаҳои вазъи сохторҳои бозори молиявӣ, аз ҷумла дороиҳои молиявӣ, ҳаҷми умумии қарзҳои пешниҳодшуда ва гардиши дигар намуди коғазҳои қиматнок ба инобат гирифта шаванд.

Дар бобати масъалаи мазкур Греков И.Е. пас аз таҳлили алоқамандӣ байни сатҳи монетизатсия ва ММД-и ба сари аҳоли мутобиқи таҳлилҳои омории 214 кишвар дар солҳои 1961-2011 чунин хулосаҳо меояд:

1. Таҳлилҳои 50-сола (аз соли 1961 то 2011) бори дигар собит намуд, ки нишондиҳандаи сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт ва ММД-и воқеии ба сари аҳоли аз ҳамдигар вобастагии зич доранд.

2. Низоми фаъолияти намояи арзаи пулӣ (монетизатсия) ва сатҳи рушди иқтисодӣ бо низоми таҳияшудаи «Стандарти тиллоӣ» (аз аввали солҳои 1960 то миёнаи солҳои 70-ум) пурра мутобиқ буд, баъд аз солҳои 70-ум эътибораш оҳиста-оҳиста коста гардид.

3. Раванди заиф гардидани вобастагии сатҳи зарби монетизатсия бо ММД-и воқеии бар сари аҳолибуда ба миён омад, ки ин раванд дар солҳои 1975-1980 ба назар расид. Омили мазкур ба бухрони низоми арзаи пулӣ вобастагӣ дошт. Чунин раванд дар давраи солҳои 1990-2007 низ ба назар мерасид.

5. Умуман, монетизатсияи ҷаҳонӣ суръати рушди иқтисоди ҷаҳонро бо давомнокии 1 сол муайян мекунад. Чунин тамоюлро дар кишварҳои пешрафтаи СҲИР дар маҷмӯъ мушоҳида кардан мумкин аст. Ин фарзияи «пешниҳоди молиявӣ»-ро тасдиқ мекунад. Дар кишварҳое, ки даромади кам ва монетизатсияи паст доранд, баръакс, суръати рушди иқтисодӣ сатҳи монетизатсияро бо тӯли 2 сол муайян мекунад, ки фарзияи "талаботи молиявӣ" - ро тасдиқ мекунад.

6. Таҳқиқоти нишондиҳандаҳои алоҳидаи давлатҳои ҷаҳон, аз қабيلي ИМА, Британияи Кабир ва Россия бори дигар собит намуд, ки вобастагии табиӣ дар байни вазъи рушди иқтисодӣ ва монетизатсияи иқтисодиёт дида мешавад.⁴⁶

Чӣ тавре ки дар боло низ қайд намуда будем барои муайян намудани нишондиҳандаи умқи бозори молиявӣ ду усул бештар маъмул аст. Бо усули якум ин таносуби дороиҳои молиявӣ (ҳаҷми сандуқи саҳмия, коғазҳои қиматно ва дороиҳои фаъоли бонкҳо) бо ҳаҷми умумии ММД ва усули дуюм бошад, ин ҳаҷми қарзҳои пешниҳодгардидаи дохилӣ ва ҳаҷми гардиши қарзҳои қиматнок нисбат ба ҳаҷми умумии ММД бо натиҷаҳои фоизӣ муайян карда мешавад.

Дар заминаи нишондиҳандаҳои рушди молиявӣ (умқи молиявӣ, дастраси молиявӣ, устувори молиявӣ ва самаранокии миёнаравҳои молиявӣ) аз тарафи Бонки ҷаҳонӣ ва ХБА, инчунин ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ заминаи омории байналмилалӣ пойгоҳи омории оид ба низоми молиявӣ ва бозори молиявӣ ташаккул дода шуда, дар шабакаи Интернет ҷойгир шудааст, ки дастраси ҳамаи истифодабарандагони ҷаҳон мебошад. Дар асоси маълумотҳои пойгоҳи омории оид ба низоми молиявӣ ва бозори молиявӣ индекси умумии рушди молиявии мамлакатҳои алоҳида ҳисоб карда шуда, рейтинги онҳо дар маҷмӯи давлатҳои таҳлилшаванда муайян мегардад.⁴⁷

Чӣ тавре ки мо дар таҳқиқотҳои қаблӣ худ гуфта гузаштем, аксарияти таҳқиқотчиёни соҳаи иқтисод ҷонибдорӣ вобаста будани рушди иқтисодӣ аз зесохтори низоми молиявӣ мебошанд, яъне давлат дар мадди аввал бояд зерсохторҳои низоми молиявиро такмил ва рушд диҳад. Ин ҳам як омили роҳандозӣ намудани механизми ҳавасмандии молиявӣ дар иқтисодиёт мегардад.

⁴⁶ Греков. И. Е. Уровень финансового развития и темпы экономического роста//Финансы и кредит. - 2013. - №3 (531) – С.3-7.

⁴⁷ Шарипов Б. М. Теоретико-методологические аспекты формирования и развития финансового рынка в переходной экономике (на примере Республики Таджикистан). Дисс.на соиск.уч. степ.д.э.н. по спец. 08.00.01 - Экономическая теория. –Душанбе, 2019. –С.124.

Ҳангоми гузаронидани таҳқиқоти эмпирикӣ дар соҳаи барқарорсозии робита байни рушди молиявӣ ва рушди иқтисодӣ, барои баҳодиҳии сатҳи рушди молиявии кишварҳои алоҳида ё гурӯҳи кишварҳо, Бонки ҷаҳонӣ чунин нишондиҳандаҳои умқи молиявиро, ба монандӣ нишондиҳандаҳои асосии қарздиҳӣ, сохтори ҳисоботҳои қарзӣ, даромад барои азнавтасимкунии захира, сармояи озод ва сатҳи кифоятии сармоя ҷудо намудааст (ниг. ба ҷадвали 1.3.)

Ҷадвали 1.3. - Нишондиҳандаи истифодаи захираҳои қарзии давлатҳои ҷаҳон дар солҳои 2019-2022 (бо млрд. доллари ИМА)

Нишондиҳандаҳо	2019	2020	2021	2022
Нишондиҳандаҳои асосии қарздиҳӣ	-	-	-	-
Маблағҳои захирашуда, нетто	23 191	27 976	30 523	33 072
Маблағҳои додашуда, брутто	20 182	20 238	23 691	28 168
Маблағҳои додашуда, нетто	10 091	10 622	13 590	14 876
Сохтори ҳисоботҳои қарзӣ:	-	-	-	-
Ҳисоботи фоиди ва зарар	-	-	-	-
Фоиди соф (зарар)	505	(42)	2 039	3 990
Тавонзун (баланс)	-	-	-	-
Ҳаҷми дороиҳо	283 031	296 804	317 301	317 542
Портфели сармоягузорӣ, нетто	81 127	82 485	85 831	82 057
Қарзҳои пардохтнашуда, нетто	192 752	202 158	218 799	227 092
Портфели қарзӣ	228 763	237 231	253 656	256 909
Даромаде, ки барои азнавтасимкунии дастрас аст:	-	-	-	-
Даромади барои тасимоти дастрас	1 190	1 381	1 248	806
Тасимоти:	-	-	-	-
- захираи умумӣ	831	950	874	589
- пешниҳоди Ассотсиатсияи байналмилалӣ рушд	259	—	274	117
- захира	100	431	100	100
Сармояи озод	45 360	47 138	49 997	50 481
Сатҳи кифоятии сармоя:	-	-	-	-
Таносуби сармояи худӣ ба қарзҳои додашуда (%)	22,8	22,8	22,6	22,0

Сарчашма: ҷадвал тибқи сомонӣ расмӣ Бонки ҷаҳонӣ: <https://data.worldbank.org/indicator> омода шудааст.

Тибқи ҷадвали мазкур дар соли 2022 аз 33 072 млрд. долл.-и захираи қарзӣ, танҳо 28 168 млрд. доллари он мавриди истифода қарор гирифтааст, ки ин нишондиҳанда 85,2%-и захираи қарзиро ташкил медиҳад. Инчунин, дар давраи мазкур ҳаҷми фоиди ниҳодҳои қарзӣ ба 3 990 млрд. долл., портфели сармоягузорӣ ба 82 057 млрд. долл., портфели қарзӣ ба 256 909 млрд. долл.,

сармояи озод ба 50 481 млрд. долл. ва сатҳи кифоятии сармоя ба 22,0% баробар гардид.

Мавриди зикр аст, ки механизми раванди истифодабарии захираҳои молиявӣ қарзӣ ва сиёсати батанзимдарории он дар давлатҳои тараққикарда назар ба дигар давлатҳои ҷаҳон ба кулӣ фарқ дорад. Инро натиҷаҳои таҳқиқоти олимони ғарб тасдиқ мекунанд.⁴⁸

Кишварҳои рушдкарда на танҳо аз лиҳози нишондиҳандаи афзоиши даромади аҳоли мавқеи хосро доро мебошанд, балки сохтори нишондиҳандаҳои бозори молиявӣ низ ба кулӣ фарқ мекунад. Ҳатто нишондиҳандаҳои умқи молиявии давлатҳои тараққикарда дар сатҳи баланд қарор дошта, дар нишондиҳандаҳои сатҳи ҷаҳони мавқеи калонро ишғол менамоянд. Агар мо раванди истифодабарии захираҳоро байни минтақаҳои сатҳи ҷаҳон дар соли 2022 баҳогузори намоем, пас, ба давлатҳои Африқои Шарқӣ ва Африқои Ҷанубӣ 33,6%, Африқои Ғарбӣ ва Марказӣ 30,8%, Осиёи Шарқӣ ва Уқёнуси Ором 7,1%, Аврупо ва Осиёи Марказӣ 3,6%, Америкаи Лотинӣ ва баҳри Кариб 2,4%, Шарқи Наздик ва Шимол 2,6% ва Осиёи Ҷанубӣ 19,8% рост меояд (нигаред ба ҷадвали 1.4.).

Ҷадвали 1.4. - Нишондиҳандаи тақсими захираҳои қарзӣ дар байни минтақаҳои сатҳи ҷаҳон дар солҳои 2019-2022 (бо млрд. доллар)

Минтақаҳо	2019	2020	2021	2022
Африқои Шарқӣ ва Африқои Ҷанубӣ	6 168	7 904	8 081	7 133
Африқои Ғарбӣ ва Марказӣ	4 022	5 469	6 045	6 544
Осиёи Шарқӣ ва Уқёнуси Ором	1 282	1 589	1 297	1 502
Аврупо ва Осиёи Марказӣ	931	365	880	764
Америкаи Лотинӣ ва баҳри Кариб	340	466	495	510
Шарқи Наздик ва Шимол	647	151	379	559
Осиёи Ҷанубӣ	4 159	5 235	5 744	4 202
ҲАМАГӢ	17 549	21 179	22 921	21 214

Сарчашма: таҳияи ҷадвал тибқи сомонӣ расмии Бонки ҷаҳонӣ: <https://data.worldbank.org/indicator> мебошад.

⁴⁸ Столбов М.И. Финансовый рынок и экономический рост: контуры проблемы. - М.: Научная книга, 2008. - С.129.

Аз пӯёи чадвали таҳияшуда собит менамояд, ки зерсохторҳои бозори молиявӣ ба нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ таъсири назаррас доранд. Албатта, ҳар як нишондиҳандаи овардашуда собит мекунад, ки дар низоми сохтории бозори молиявӣ бонкҳо нақши созгор дошта, барои рушди минбаъдаи ҳар як давлат ҳамчун ниҳоди ғирирасони молиявӣ баромад мекунад. Сохторҳои коғазҳои қиматнок бошад дар соҳаҳои навоарӣ, ки зарурати ҷалби миқдори зиёди сармоя ва тақсими онро ба уҳда гирифтааст, дар гардиши дороиҳои молиявии ин бозорҳо низ нақши калонро мебозад.

Раванди таъмини такрористехсолии бозори молиявӣ дар бештари давлатҳои узви Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд тавассути танзими низоми бонкӣ ва сохторҳои бозори коғазҳои қиматнок ба роҳ монда мешавад. Ҳамзамон, танзими ниҳодҳои мазкур барои чунин самтҳо манфиатовар буда метавонад: фазои рақобат бар байни ниҳодҳои бонкӣ тағйир меёбад, ба истифодабарандагони қарз раванди дастрас будани қарз таъмин мегардад, ҳудуди дурнамои ММД-и воқеӣ барои ҳар як соли минбаъда бо ҳисоби миёна аз 0,2% то ба 0,5%-ро ташкил мекунад.⁴⁹

Дар баъзе адабиёт барои паст намудани дараҷа ё сатҳи камбизоатӣ ду роҳи эҳтимолиро пешниҳод мекунанд, ки дар мадди аввал ин бо роҳи зиёд намудани ҳаҷми нишондиҳандаи ММД-и воқеӣ ба сари аҳоли ва дар мадди дувум ин иҷроиши бандҳои сиёсати дурусти тақсими даромади милли мебошанд. Бе шак гуфтан мумкин аст, ки дуруст ва самаранок истифода намудани ҳамаи иқтидорҳои бозори молиявӣ метавонад ҳамчун омили паст гардидани сатҳи камбизоатӣ гардад. Инчунин, имконияти муттаҳид намудани захираҳои иқтисодӣ дар инфрасохторҳои бозори молиявӣ ба миён омада, ин захираҳо байни эҳтиёҷмандон баробар тақсим мегардад. Албатта, ин як механизми мураккаби иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, самаранок истифода намудани он яке аз масъалаҳои мубарам ба шумор меравад.

⁴⁹ Столбов М.И. Финансовый рынок и экономический рост: контуры проблемы. - М.: Научная книга, 2008. - с.130.

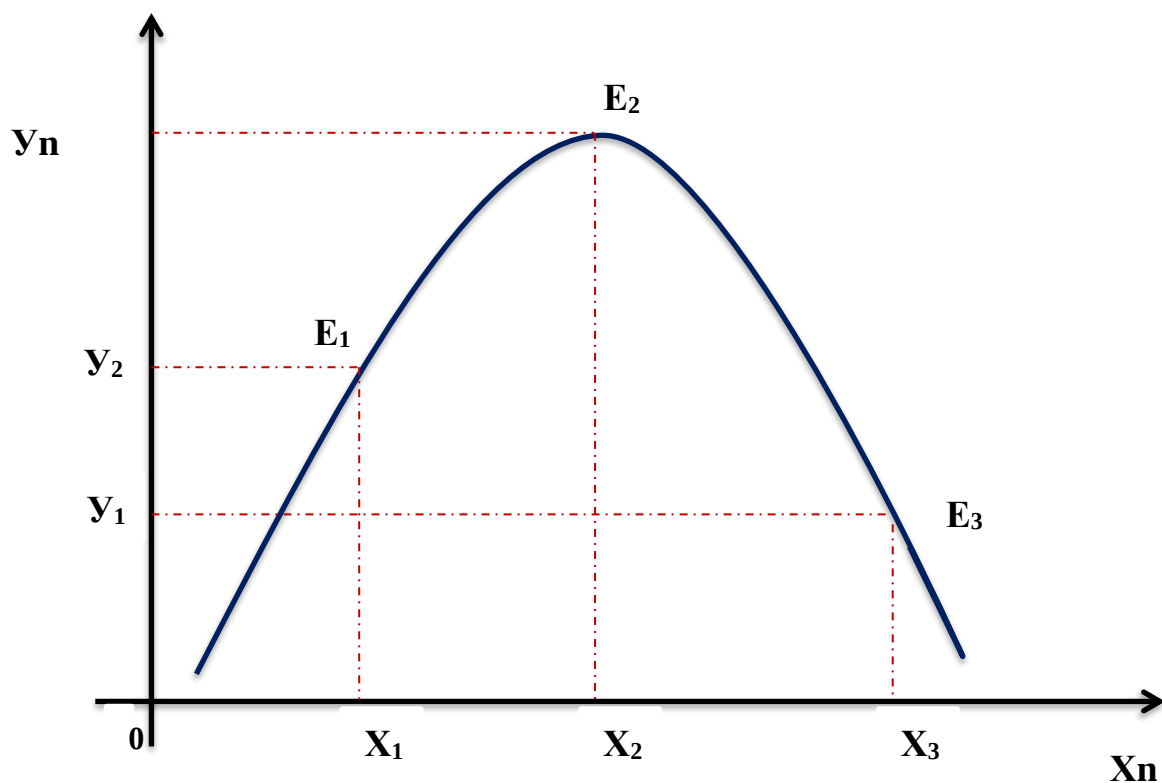
Масъалаи вобаста будани зиёдшавии умқи молиявӣ бо сатҳи пастиномаи камбизоатӣ дар бештари давлатҳои рӯ ба инкишоф бештар дар таҳлилҳои эмпирӣ ҳалли худро ёфтааст. Албатта, мо ин вобастагии нишондиҳандаҳоро бо меъёрҳои муайян бо таносуби фоизӣ бо ММД дида метавонем. Масалан, агар ҳаҷми таносуби қарзҳои пешниҳодшудаи бонкҳо то 10% бошад, сатҳи шумораи аҳолии камбизоат дар ин давлат дар ҳудуди аз 2,5% то 3% гардида, дороиҳои бонкӣ нисбати ММД то 1%-ро ташкил медиҳанд.⁵⁰

Дар баъзе аз концепсияҳои назариявӣ чунин нуқтаи назар ба мақсад мувофиқ нест. Масалан, тибқи назарияи Столбов М.И. васеъ гардидани бозори молиявӣ ба паст гардидани сатҳи камбизоатӣ оварда намерасонад. Яъне, таъсири наонқадар назаррас доштани ин нуқтаи назарро мо дар вобастагии параболаи умқи молиявӣ ва сатҳи камбизоатӣ дида метавонем (ниг. ба расми 1.2)⁵¹.

Натиҷаи ниҳони умқи молиявӣ ва сатҳи камбизоатӣ дар мавҷуд будани як нуқтаи муҳими сохтори бозори молиявӣ нишон дода шудааст, ки ба он танҳо гурӯҳи аҳолии соҳибнуфуз дастарсӣ доранд.

⁵⁰ Honohan P. Financial Sector Policy and the Poor: Selected Findings and Issues. – World Bank Discussion Paper, 2004. – P. 17.

⁵¹ Столбов М.И. Финансовый рынок и экономический рост: контуры проблемы. - М.: Научная книга, 2008. - С.134.

Сатҳи умқи молиявӣ

Расми 1.2. - Робитаи параболикӣ байни умқи молиявӣ ва камбизоатӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф тибқи назарияи Столбов М.И.

Тибқи назарияи мазкур васеъ гардидани ҳаҷми гардиши сохтори бозори молиявӣ ба сатҳи зиндагии аҳоли таъсири мусбӣ нарасонида, ҳатто метавонад сабабгори боз ҳам зиёд гардидани ҳаҷми камбизоатӣ дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ гардад.

Баъд аз як муддати муайяни вақт, нуқтаи ишорагардида паси сар мегардад, сатҳи рушди нишондиҳандаҳои макроиктисодӣ (камбизоатӣ) тағйир меёбад. Дар ин муддати вақт нархи захираҳо паст гардида, пешниҳоди он зиёд мегардад, ки барои ҳамаи табақаҳои аҳоли нархҳои пешниҳодшуда дастрас мегардад. Назарияи мазкур низ норасоии захираҳо дар бозори молиявӣ дар давраи нави тамоюли афзоишӣ мебошад, ки он боиси мачбуран риоя намудани қонуниятҳои бозорӣ мегардад. Чунин бархӯрд ба концепсияи маъруфи иқтисодчии амрикоӣ Кузнетс С., ки тибқи он тамоюли инкишофёбии зерсохторҳои бозори молиявӣ дар давлатҳои иқтисодиёташон дар сатҳи паст қарордошта (камбизоат) захираи қувваи корӣ дар давраи гузариш аз соҳаи

кишоварзӣ ба коркарди маҳсулоти саноатӣ ва то пешниҳоди хизматрасониҳои нав, сатҳи даромади аҳолиашон кам алоқаманд мебошад.⁵²

Дар натиҷа сатҳи нобаробарӣ меафзояд. Чунин шакли нобаробариро мо дар ташаккулёбии ноустувори сохтори бозори молиявӣ, ки ҳамчун омили ба миён омадани камбизоатӣ ва тақисмоти нобаробари захираҳо дида метавонем.

Дар ин чараён омилҳои дигар низ мавҷуд аст, ки боиси пайдарҳам таъсири манфӣ расонидани бозори молиявӣ мегардад. Ба ин омилҳо мавҷуд набудани иттилооти носаҳеҳ, ба миён омадани харочоти трансаксионӣ, набудани гарави пардохтпазир барои гирифтани қарз дохил мешаванд.

Яке аз усусли маъмул ва дастраси аҳолии камбизоат ба захираҳои молиявӣ ин фаъолияти ниҳодҳои молиявии хурд ба ҳисоб меравад, ки тавассути онҳо қарзи истеъмоли ба аҳоли ва ба соҳибкории хурд (ба мисли амалиёти бонкҳои анъанавӣ) дар ҳаҷми то 1000 доллар (яъне ҳудуди чандсад доллар) дода мешавад.

Ҳатто бо чунин ҳаҷм пешниҳод намудани қарзҳо ба аҳолии камбизоат ва рушд додани фаъолияти соҳибкории хурд дар давлатҳои рӯ ба тарққӣ аз ҷониби ниҳодҳои байналмилалӣ, аз қабили Бонки ҷаҳонӣ ва Ҳазинаи байналмилалӣ асър дастгирӣ меёбад. Албатта, дар баъзе давлатҳо пешниҳоди чунин қарзҳои хурд боиси таназули сатҳи камбизоатӣ гардид, ки яке аз чунин давлат Бангладеш мебошад. Бо ҳисоби миёна ҳамасола 5%-и иштироккунандагони барномаи таҳиягардидаи қарзҳои хурд сатҳи зиндагии худро нисбатан дигар карда, аз вартаи камбизоатӣ мебароянд. Индонезия низ ба чунин давлатҳое шомил мегардад, ки ҳамасола талабот нисбати қарзҳои хурди барномавӣ ба аҳолии камбизоат меафзояд. Афзоиши талаботи ин гуна қарз ҳамасола бо ҳисоби миёна ба 12,9% баробар буда, афзоиши солонаи табиӣ аҳолии камбизоат 3%-ро ташкил мекунад.⁵³

⁵² Цит. по The Importance of Financial Sector Development for Growth and Poverty Reduction. – DFID Working Paper № 030, August 2004. – P. 19.

⁵³ Столбов М.И. Финансовый рынок и экономический рост: контуры проблемы. - М.: Научная книга, 2008. - С.137.

Ба ақидаи баъзе аз таҳқиқотгарон шиорҳои носоҳеҳ, ба мисли «ҳикояҳои муваффақият» дар баҳши маблағгузори хурд метавонанд боиси «хаттои интиҳобӣ» гардад. Дар ҳақиқат, натиҷаи татбиқи лоиҳаҳои гуногуни маблағгузори хурдро дар сурати ҷудогона ба назар гирифтани номумкин мебошад. Дар ин мавзӯ саволҳои оиди то чӣ андоза муҳим будани пешниҳоди қарзҳои хурд бечавоби амиқ боқӣ мондаанд, зеро қарзгиранда метавонад бо лаёқату қудрати худ бе гирифтани қарзҳои хурд ба муваффақияти назаррас ноил гардад. Дар идомаи ин мавзӯ, метавон гуфт, ки масъалаи ҷанбаи таъсири мусбии қарзҳои хурди пешниҳодшаванда барои аҳолии камбизоат дар давлатҳои ҳамсоя низ норушан мебошад.

Мавриди арзёбии ҳамаҷониба қарор додани қарзи хурд ба аҳолии сатҳи камбизоат дар шароити кунунӣ муҳим мебошад, чунки то ин ҷониб бобати масъалаи мазкур таҳқиқотҳои ҳамаҷониба гузаронида нашудааст.

Дар шароити Тоҷикистон, ки дар он намуди буҷетии низомии молиявӣ рушд ёфтааст, таъсири бозори саҳмияҳо ба рушди иқтисодиёт ҳоло ба назар нарасидааст ва нақши баҳши бонкӣ бинобар ҳаҷми наҷдони қалони сармоягузориҳои қарзӣ дар рушди иқтисодиёти миллӣ, инчунин, дар таъмини рушди иқтисодӣ ночиз боқӣ мемонад.

Ҳамин тавр, омӯзиши таъсири механизмҳои сиёсати фискалӣ ба рушди иқтисодӣ дар шароити мушаххаси ҷумҳурий хеле муҳим ба назар мерасад.

Сиёсати фискалӣ яке аз омилҳои таъсиррасони рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, ки таърихан ҳамчун воситаи асосии мутамарказгардонӣ ва азнавтақсимкунии захираҳои молиявӣ барои иҷрои вазифаҳои давлатӣ ба вуҷуд омадааст. Он, дарвоқеъ, фишанги асосии давлатест, ки тавассути рафъи оқибатҳои манфии иҷтимоӣ, ки аз муносибатҳои бозорӣ ба амал меоянд, метавонад ба сатҳи танзими равандҳои таҷдиди иҷтимоӣ таъсир расонад ва неқӯаҳволии мардумро баланд бардорад.

Фишангҳои сиёсати фискалӣ иборатанд аз намудҳои гуногуни андозҳо, меъёрҳои андозҳо ва хароҷоти давлатӣ. Воситаи муҳими ҳамаҷониба ва нишондиҳандаи самаранокии сиёсати фискалӣ буҷети давлатӣ мебошад, ки

андозҳо (даромадҳо) ва хароҷоти давлатро ба механизми ягона муттаҳид менамояд. Ҳангоми арзёбии самаранокии сиёсати фискалӣ ду ҷанбаи асосии таҳлилро ҷудо кардан зарур аст: дараҷаи таъсири сиёсати фискалӣ ба рушди иқтисодӣ ва сатҳи даромаднокии қисми даромади буҷети давлатӣ.

Таъсири танзимкунандаи сиёсати фискалӣ ба равандҳои макроиқтисодӣ аз ҷониби Кейнс Ҷ. дар осори худ: «Назари умумии шуғл, фоида ва пул» ҳамаҷониба таҳқиқ намудааст. Аз нуқтаи назари мактаби иқтисодии кейнсионӣ: «...низоми андоз бояд табиати прогрессивӣ дошта, ҳамчун воситаи ба даст овардани пасандозҳои нолозим барои сармоягузори минбаъдаи онҳо ба иқтисодиёт ва маблағгузори хароҷоти ҷорӣ давлатӣ, ки ба афзоиши ҳаҷми маҷмӯаи талабот ва ММД оварда мерасонад».⁵⁴ Дар ин қисмат равиши таъсиррасонии андозҳои ба сатҳи рушди иқтисодӣ метавонанд хусусияти «ҳавасмандгардони иқтисодиёт» ва ё «маҳдуд намудани иқтисодиёт» баромад кунад, ки он ҳам бо чунин шакл сурат:

1. Зиёд ва ё кам намудани ҳаҷми харчи давлатӣ ба каму зиёдшавии андозаи ҳаҷми ММД бо назардошти таъсирҳои мултипликатсионӣ оварда мерасонад.

2. Андозбандии аз эътидол зиёд дар оянда боиси кам гардидани ҳаҷми даромади буҷа мегардад. Чунин равиши коҳишёбӣ натавонад дар сатҳи даромади буҷет, балки дар нишондиҳандаи ҳаҷми истеъмоли маҳсулотҳои бозорӣ, пасандозҳои аҳоли ва ММД низ дида мешавад. Яъне, зиёд гардидани ҳаҷм ва меъёрҳои андозҳо дар оянда ба равиши коҳишёбии ҳаҷми ММД боис мегардад.

3. Ҳангоми номувозинатии мултипликатсияи нишондиҳандаҳои ҳаҷми харчи давлатӣ ва андозҳо боиси афзоиш ёфтани ҳаҷми ММД мегардад.

Баррасии масоили мазкур бори дигар собит намуд, ки меҳвари асосии ҳавасмандгардонии субъектони иқтисодӣ ин аз кам намудани меъёрҳои (ё намудҳои) андозӣ, ихтисори хароҷотҳои ғайримақсадноки давлатӣ ва пешгирии афзоиши касри буҷет иборат аст. Агар ҳадафи давлат ин паст намудани суръати

⁵⁴ Кейнс, Джон Мейнард. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] / Джон Мейнард Кейнс. - М.: Гелиос АРВ, 1999. - 351 с.

рушди иқтисодӣ бошад, онгоҳ амали баръакс, аз қабилӣ: дар баробари зиёд намудани хароҷоти давлатӣ меъёрҳои андоз низ зиёд карда мешавад, ба мақсад мувофиқ мебошад.

Раванди таъсиррасонии андозҳо ба сатҳи рушди иқтисодӣ оқибат ба ду натиҷаи ниҳонӣ буҷа: ё ба каср ва ё ба сатҳи барзидатии буҷаи давлат оварда мерасонад. Дар ҳолати ба миён омадани касри буҷа як қисми субъектони иқтисодӣ низ ҳавасманд мегарданд. Яъне, яке аз василаи маблағгузории касри буҷа ба воситаи интишори коғазҳои қиматнок амалӣ мегардад, ки харидори он дар як муддати муайни вақт аз хариди кардааш даромад мегирад, ки ин навъ ҳавсмандии молиявӣ ба субъектони иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Барои маблағи муайяни барзиёдии буҷет, таъсири дефлятсионии он аз чӣ гуна барҳам додани барзиёдии буҷет вобаста аст (баргардонидан ё бозхонд аз муомилот).⁵⁵

Намояндагони назарияи иқтисодӣ (Мид Ч., Вейденбаум М., Бернс М., Штайн Ч., Лаффер А. ва дигарон) андешаҳои муқобил ба нуқтаи назари мактаби иқтисодии кейнсионӣ, яъне дар баробари кам кардани ҳаҷми хароҷот бояд ҳаҷм ва меъёрҳои пардохти андозҳо низ нисбатан кам карда шуда, имтиёзҳои андозӣ нисбати корхонаҳои тижоратӣ бештар карда шаванд. Аз нуқтаи назари онҳо агар ҳаҷм ва меъёрҳои пардохти андозҳо кам бошанд даромади буҷаи хонаводаҳо ва сармоягузoron зиёд гардида, пӯёи пасандоз низ рӯ ба афзоиш мениҳад.

Бо дигар маъно, кам гардидани меъёри андозҳо ба афзоиши иқтидорҳои нави истеҳсолӣ, суръати баланди ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва зиёд гардидани даромади андозӣ ба воситаи афзоиши шумораи андозсупоранда дар буҷаи давлат боис мегардад. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки кам карани меъёри андоз ба афзоиши даромади буҷа оварда мерасонад.

Дар бобати назарияи коҳиш додани меъёрҳои андозӣ олимони соҳаи иқтисод, аз қабилӣ Самуэлсон П., Умбелл С., Маконелл Р., Брю Л. ва дигарон андешаронӣ мекунанд. Натиҷаи назарраси ҳавасмандӣ ва таъсирноки назарияи

⁵⁵ Маконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Том II, М., 1997, С. 249-254.

мазкур дар мадди аввал дар дараҷаи даромаднокии сатҳи қувваи кории сарфшудаи аҳоли, сармоягузорӣ ва пасандозгузoron айён мегардад. Дар мавриди дуом иқтидорҳои истеҳсолӣ барои истеҳсоли маҳсулот дар давраи дарозмуддат заминаи мусоид мегузорад, чунки ҳавасмандгардонӣ ба воситаи фишанги андозӣ ҳамчун раванди зуд эҳсос гардидани афзоиши суръати рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Бобати мавҷуд будани назарияҳои мухталиф ва зиддиятноқ ҷиҳати таъсири сиёсати фискалӣ (андозӣ-бучетӣ) ба сатҳи рушди иқтисодӣ, тадбиқи назария ва консепсияи пешниҳоднамудаи мактаби иқтисодии кейнсионӣ бештар аҳамияти стратегияи дарозмуддат дорад, вале дар назарияи мактаби иқтисодии монетаризм бошад, бештар ҷорабинихое, ки хусусияти тактикӣ доранд, ба инобат гирифта шудаанд. Аз ин лиҳоз, ҳангоми таҳия сиёсати иқтисодии давлат омехта ва тадбиқ намудани ҳарду нуқтаи назари мактабҳои иқтисодӣ (кейнсионӣ ва монетаристӣ) ба мақсад мувофиқ мебошад.

Иқтисодчии дигар Самуэлсон П. бошад, омехтакунии назарияи мактаби иқтисодии кейнсиониро бо классикӣ дар китоби худ - «Иқтисодиёт» пешниҳод намудааст.

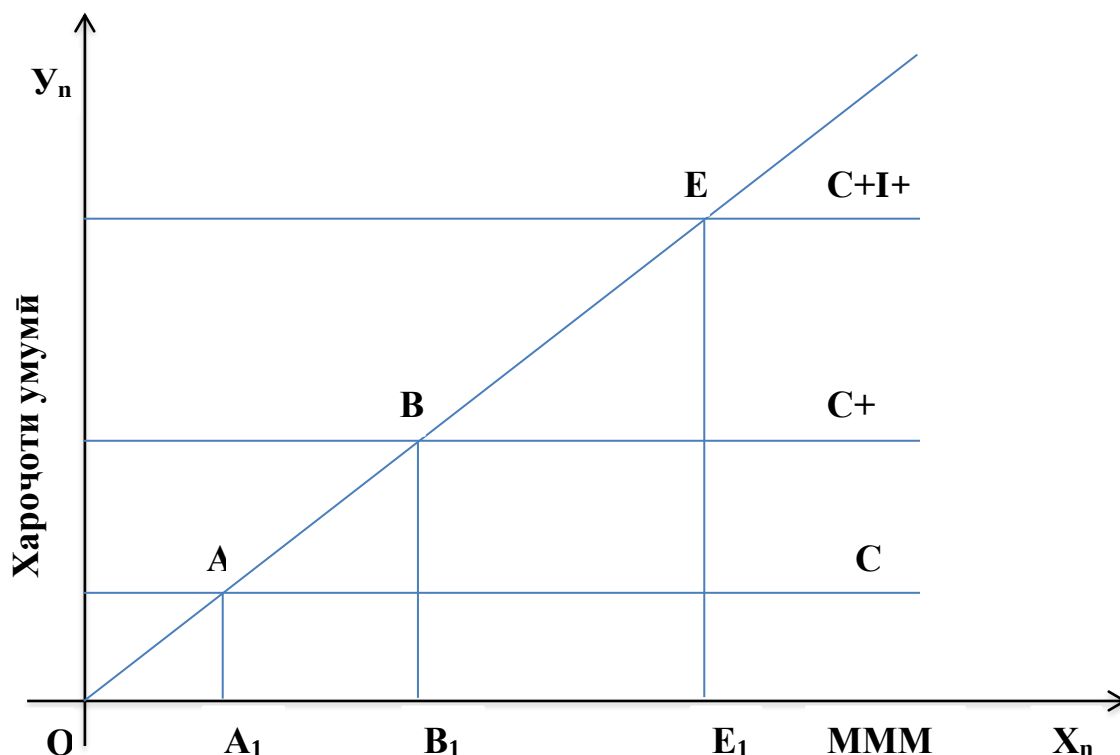
Тибқи назарияи неоклассикӣ: «...тафовутҳо дар низоми андоз, хароҷот ва сиёсати қарзи муайянқунандаҳои муҳими истеҳсолот бошанд, аммо гумон аст, ки онҳо ба рушди иқтисодии дарозмуддат таъсири назаррас мерасонанд».⁵⁶

Вобаста ба ин, ҳангоми таҳлили таъсири сиёсати фискалӣ ба рушди иқтисодӣ на танҳо динамикаи ҳаҷми хароҷоти давлатӣ, балки сохтори онҳоро ҳамчун хароҷоти истеҳсолӣ ва ғайримоддӣ номбар кардан зарур аст. Таъсири хароҷоти давлатро ба талаботи маҷмӯӣ тасвир мекунем (ниг. ба расми 1.2). Азбаски дар ин ҳолат танҳо як ҷузъи сиёсати молиявӣ - хароҷоти давлатӣ ба назар гирифта мешавад.

Чӣ тавре ки аз расми 1.3. айён аст, хароҷоти давлатӣ ба талаботи маҷмӯӣ ба хароҷоти истеъмоли ва сармоягузорӣ таъсири ҳаммонанд дорад, яъне хаттӣ

⁵⁶ Chamley C. Optimal taxation of capital income in general equilibrium with infinite lives // *Econometrica*. 1986. Vol. 54. № 3. P. 607–622.

$C + I + G$ арзиши хароҷоти умумиро, ки ба сатҳи муайяни МММ мувофиқ аст, нишон медиҳад. Нуқтаи Е сатҳи тавозуни МММ-ро мнъикос мекунад, ки дар он хароҷоти умумӣ ба ҳаҷми истеҳсоли МММ баробар аст. Аз ин рӯ, хароҷоти давлатӣ ба истеҳсолот ва шуғли милли мустақиман таъсир расонида, мултипликатсияи сармоягузориҳоро ба миён меоварад.

Расми 1.3. - Таъсири хароҷоти давлатӣ ба маҷмӯи маҳсулоти милли*

Сарчашма: таҳияи мултиф

Мултипликатори хароҷоти давлатӣ афзоиши МММ-ро дар натиҷаи зиёд шудани хароҷоти давлатӣ, ки барои хариди мол ва хизматрасонӣ сарф шудаанд, нишон медиҳад:

$$KG = \Delta MMM / \Delta G,$$

дар ин ҷо: K - мултипликатори хароҷоти давлатӣ;

ΔMMM - афзоиши МММ;

ΔG - афзоиши хароҷоти давлатӣ.

Мултипликатори хароҷоти давлатӣ низ метавонад бо истифодаи таносуби ниҳой барои истеъмол муайян карда шавад (MPC). Дар натиҷа, мултипликатори хароҷоти давлатӣ ба миқдор баробар хоҳад буд:

$$KG = \Delta MMM / \Delta G = 1 / MPC.$$

Аз ин $p\bar{y}$, $\Delta MMM = 1/(1 - MPC) \times \Delta G = KG \times \Delta G$.

Муҳтавои ин нишондод аз он иборат аст, ки агар давлат ҳаҷми хароҷотҳояшро ба андозаи муайян бидуни зиёд кардани моддаҳои даромади буҷа афзоиш диҳад, пас, ин маҳз, афзоиши даромад мебошад. Ҳамин тавр, тағйирот дар хароҷоти давлатӣ тағйири даромадро бо тағйирёбии хароҷот ба вуқӯъ мепайвандад.

Мебоист қайд намуд, ки мултипликатори хароҷоти давлатӣ ба мултипликатори сармоягузорӣ баробар аст. Аз ҷиҳати иқтисодӣ, ин мантиқан дуруст аст. Дар асл, агар давлат талаботҳои иловагӣ ба молро тавассути зиёд намудани хароҷоти давлатӣ ба роҳ монад, ин амал сабабгори афзоиши ҳаҷми ММД мегардад.

Зерниҳодҳои давлатӣ (ё бо дигар ном - истифодабарандагони маблағҳои буҷетӣ), ки аз сарчашмаҳои давлатӣ истифода мебаранд, бештар онҳо афзоиши даромадро ба инобат гирифта, истехсолро аз $p\bar{y}$ и майли худ барои истеъмол зиёд меkunанд ва бо ин ба афзоиши минбаъдаи талабот ва маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ва ғайра мусоидат меkunанд.

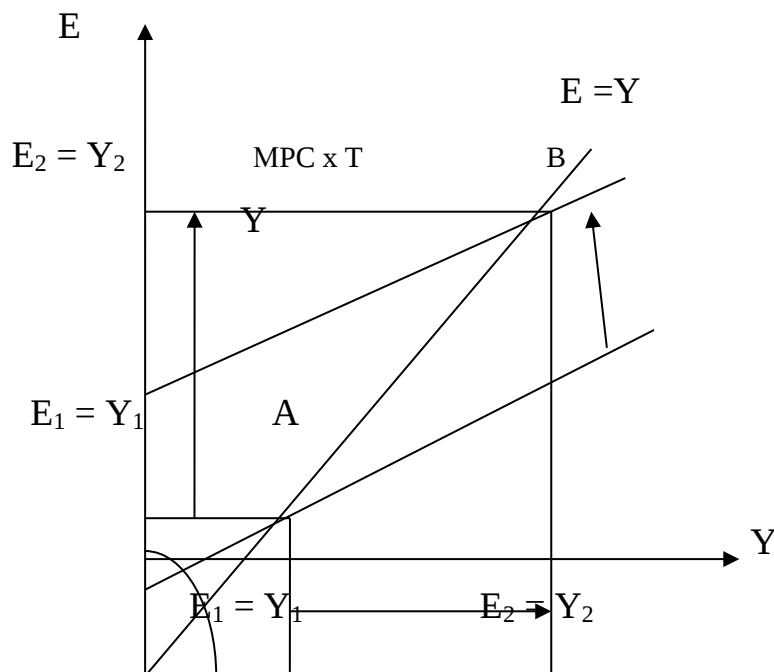
Ҳамин тариқ, тағйир ёфтани ҳаҷми хароҷоти давлатӣ ҳангоми тағйирёбии сармоягузорӣ ба афзоиши даромади миллӣ оварда мерасонад. Аз ин бармеояд, ки қисмҳои даромад ва хароҷоти буҷет метавонанд таҳти таъсири мустақим ва танзими захираҳои давлат қарор дошта бошанд.

Мутаассифона, механизми танзими мазкур ба қадри кофӣ роҳандозӣ нагардидааст ва татбиқи он дар амал бо монеаҳои зиёде, аз ҷумла болоравии нархҳо, тағйирёбии қурб ва динамикаи фоизи қарз вобаста мебошад. Бо вучуди ин, механизми шабеҳи таъсири хароҷоти давлатӣ ба истехсол аз он хабар медиҳад, ки дар вақти таназзул аз хароҷоти давлатӣ барои афзоиши МММ метавонем истифода барем. Ва баръакс, дар давраи болоравии босуръати иқтисодиёт ҳукумат метавонад хароҷоташро коҳиш диҳад ва ба ин васила ҳаҷми талабот ва маҳсулоти маҷмӯиро коҳиш диҳад.⁵⁷ Бояд дар хотир дошт, ки

⁵⁷ Экономическая теория: Учебник. - Изд. испр. и доп./Под ред. Акад.В.И.Видяпина, А.И. Добрынина, Г.П. Журавлевой, Л.С. Тарасевича. - М.,2008, С.576.

таъсири хароҷоти давлатӣ ба ҳаҷми МММ аз сохтори соҳавии он яъне аз таносуби хароҷоти давлатии характери истеҳсолидошта ва ғайри истеҳсолидошта вобаста мебошад, ки ин масъаларо дар зермавзуи 2.3 таҳқиқоти мазкур ба таври васеъ дида мебароем.

Ба монанди сармоягузорӣ ва хароҷоти давлатӣ, андозҳо низ ба мултипликатсия оварда мерасонанд. Тағйирот дар андозҳо (T) инчунин ба мултипликатсия дар сатҳи тавозун таъсири зиёд дорад (ниг. ба расми 1.4.).

Расми 1.4. Мултипликатсияи андозҳо дар иқтисодиёт*

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Агар тарҳҳои андозӣ бо ΔT кам карда шаванд, даромади Y_d ($Y_d = Y - T$) ба $b \Delta T$ меафзояд. Хароҷоти истеъмоли мутаносибан ΔT х b меафзояд, ки чадвали хароҷоти банақшагирифташударо ба боло иваз мекунад ва ҳаҷми тавозуни истеҳсоли Y_1 -ро Y_2 -ро зиёд мекунад:

$$\Delta Y = -\Delta T \times b / (1 - b).$$

Ифодаи $\Delta Y / \Delta T = -b / (1 - b)$ мултипликатори андоз аст.

Даромади софи андоз фарқияти байни маблағи умумии воридоти андоз ба буҷа ва маблағи интиқоли аз ҷониби давлат пардохтшударо ифода мекунад.

Функсияи андоз дорои чунин шаклҳо мебошад:

$$T = T_a + t \times Y,$$

дар инҷо:

T_a – даромад аз андозҳои мустақим мебошанд, новобаста аз даромади Y (масалан, андозҳо аз амволи ғайриманқул, мерос ва ғайра);

Y – даромадҳои умумии андозбандишаванда;

t - меъёри ниҳии андоз аст.

Бо назардошти вобастагии функционалии тарҳҳои андоз аз даромади Y , функсияи истеъмор чунин шакл мегирад:

$$C = a + b[Y - (T_a + t \times Y)].$$

Дар ин ҳолат, модели тавозуни ҳаҷми истеҳсолот чунин шакл дорад:

$$Y = I / \{ [I - b(1 - t)] \times (a + I + G) \} - b / [1 - t(1 - t)] \times T_a \}^{58}$$

Ғайр аз он, тағйирёбии умумии даромади Y дар натиҷаи тағйирёбии ҳамзамон дар хароҷоти давлатӣ ва андозҳо чунин муайян карда мешавад:

$$\Delta Y = \Delta G \times I / [I - b(I - t)] \times b / [1 - b(I - t)].$$

Аз таҳлил ва баррасии таҳқиқи натиҷаҳои гузаронидашуда метавон хулоса кард, ки мултипликатори андоз ба коҳиш додани талаботи маҷмӯӣ нисбат ба мултипликатори хароҷоти давлатӣ барои афзоиши он таъсири бештаре мерасонад. Афзоиши андозҳо ба кам шудани МММ ва коҳиши андозҳо ба афзоиши ММД оварда мерасонад. Ҳамзамон, бояд фарқияти вақтро байни тағйирот дар андозҳо ва тағйироти даромади миллий ба назар гирифт, ки метавонад аз якҷанд моҳ то якҷанд сол идома ёбад.

Камшавии андозҳо барои истеъморкунандагон ба зиёд шудани даромади онҳо ва, аз ин рӯ, хароҷот оварда мерасонад, ки дар зиёд шудани талабот ба молҳои истеъморӣ инъикос меёбад. Коҳиши андоз барои ширкатҳо боиси афзоиши даромади соҳибкорон мегардад, ки хароҷоти онҳоро барои сармоягузориҳои нав ташвиқ мекунад ва ба зиёд шудани талабот ба молҳои сармоягузорӣ оварда мерасонад.

Таъсири мултипликатсионии ихтисори андозҳо нисбат ба хароҷоти афзояндаи давлатӣ заифтар мебошад, ки дар ин ҷо бо барзиёдӣ

⁵⁸Экономическая теория: Учебник. - Изд. испр. и доп./Под ред. Акад.В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П. Журавлевой, Л.С. Тарасевича. -М.,2008, С.578.

мултипликатори харочот ба мултипликатори андоз ба як баробар ифода мешавад. Ин натиҷаи таъсири қавитари харочоти давлатӣ ба даромад ва истеъмол мебошад (дар муқоиса бо тағйирот дар андозҳо). Ин фарқият ҳангоми интиҳоби воситаҳои сиёсати молиявӣ аҳамияти ҳалқунанда дорад. Агар он ба тавсеаи баҳши давлатии иқтисодиёт нигаронида шуда бошад, пас барои бартараф кардани таназзули даврӣ харочоти давлатӣ афзоиш дода мешавад (ки самарайи қавии ҳавасмандкунанда медиҳад) ва андозҳо барои боздоштани болоравии таваррум нигоҳ дошта мешаванд (ки он тадбири нисбатан нармкунанда аст).

Дар ҳолате, ки харочоти давлатӣ ва пардохтҳои андоз ба ҳамон миқдор афзоиш меёбанд, ҳаҷми тавозуни истеҳсолот ба ҳамон миқдор меафзояд. Дар ин ҳолат, зарбдори буҷаи мутавозин ҳамеша ба як баробар аст.

Байни сиёсатҳои фискалии дискретсионӣ ва автоматикӣ бояд фарқият гузошта шавад. Сиёсати фискалии дискретсионӣ маҷмӯи тағйирот дар харочоти давлатӣ, андозҳо ва тавозуни буҷети давлатӣ дар натиҷаи қарорҳои махсуси ҳукумат бо мақсади тағйир додани сатҳи шуғл, истеҳсол ва таваррум мебошад. Бо ҳадафи ҳавасманд кардани талаботҳои маҷмӯӣ дар вақти таназзул сиёсати фискалии дискретсионӣ, бо сабаби зиёд шудани харочоти давлатӣ ё кам шудани андозҳо, касри буҷет, таҳия ва татбиқ мегардад. Дар чунин вазъ давраи аввали барқарорсозӣ ё барзиёдӣ профисити буҷет таҳия карда мешавад.

Сиёсати фискалии автоматикӣ ин тағйироти автоматикии арзишҳои номбаршуда дар натиҷаи тағйироти даврии даромади умумӣ мебошад. Он ба таври автоматикӣ афзоиш додани (ё кам кардани) даромади софи андоз ба буҷети давлатӣ дар давраи афзоиш (ё камшавӣ) дар маҷмӯи маҳсулот, ки ба иқтисодиёт таъсири устуворкунанда меорад. Бо сиёсати фискалии автоматикӣ, касри буҷет ва изофаҳои профиситӣ ба таври автоматикӣ дар натиҷаи амали мӯътадилсозҳои дохилии иқтисод ба амал меоянд. Низоми пешрафтаи андоз низ метавонад ба сифати устуворкунанда (stabilizer) баромад кунад.

Аз этидол зиёд гардидани барзиёдӣ буҷет ин аз ҳисоби банақшагирии нодурусти даромадҳои андозию ғайриандозӣ аст. Дар радифи ин, барои

маблағгузорӣ намудани касри бучаи давлат аз зиёд намуадни меъёрҳои баъзе аз навъҳои андоз, ҷалби захираҳои қарзӣ ва эмиссияи иловагрии пул истифода бурдан мумкин аст. Инчунин, агар касри бучети давлатӣ аз ҳисоби додани қарзи давлатӣ маблағгузорӣ шавад, ин ба баланд шудани фоизи бозории бонкҳо оварда мерасонад. Рушди он ба болоравии арзиши қарзҳо ва кам шудани сармоягузорӣ оварда мерасонад, ки самарани ҳавасмандкунандаи сиёсати фискалиро коҳиш медиҳад.

1.3.Таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ оид ба ангезаҳои молиявии самарабахшии захираҳои иқтисодӣ ва имкониятҳои истифодаи он дар Тоҷикистон

Дар адабиёти хориҷӣ ҳангоми таҳлили таъсири низоми молиявӣ танҳо таъсири низоми бонкӣ, ташкилотҳои молиявии ғайрибонкӣ ва бозорҳои молиявиро ба рушди иқтисодӣ, ки маҷмӯи онҳоро бахши молиявӣ меноманд, таҳлил мекунад, яъне таъсири молияи давлатӣ, ки ҳалкаи асоси низоми молиявӣ мебошад, берун аз таҳлил мемонад.

Ба бахши молия дохил накардани молияи давлатиро олимони хориҷӣ бо чунин далел тақия мекунанд, ки молия давлатӣ танҳо бо азнавтақсимкунии захираҳои молиявӣ машғул буда, дар тақсимкунии мустақими захираҳои молиявӣ дар асоси механизми бозори иштирок намекунад.⁵⁹ Аз ин нуқтаи назар, дар ҳолати арзёбӣ намудани нишондиҳандаҳои таъсиррасони низоми молиявӣ ба рушди иқтисодӣ олимони ин соҳа бештар ҷонибдори ҷанбаи сохтори бонкӣ ва бозорӣ буда, низоми молиявиро ба чунин қисматҳо ҷудо мекунанд⁶⁰: бонкӣ (континенталӣ) (англ. – bank-based) ва бозорӣ

⁵⁹ Боди З., Мертон Р. Финансы: Пер. с англ.: Уч. пос. М.: Издательский дом «Вильямс», 2007. С. 62.; Gurusamy S. Financial services & systems. 2nd ed. New Delhi: Tata McGraw-Hill Education Pvt. Ltd., 2009. P. 456; Михайленко, М. Н. Финансовые рынки и институты: учебник для прикладного бакалавриата / М.Н. Михайленко. -2-е изд., перераб. и доп. -Москва: Издательство Юрайт, 2019. - С.36.

⁶⁰ Levine R. Bank-Based or Market-Based Financial Systems: Which is Better? // Journal of Financial Intermediation, Elsevier. 2002. Vol.11(4) P. 398.

(англосаксонӣ) (market-based), ки дар сохтори онҳо молияи давлатиро ҳамчун мақом ва таъсири онро ба рушди иқтисодӣ ба назар намегиранд.

Чунин равиши таҳлили олимони ғарб, ба ақидаи мо, начандон дуруст мебошад. Молияи давлатӣ дар тамоми давлатҳои ҷаҳон новобаста сатҳи рушди иқтисодӣ онҳо таъсири беандоза калон дорад, давлат имрӯз сармоягузори асоси рушди соҳаҳои мухталифи иқтисодӣҳои миллӣ, маҷмӯаи соҳаҳои инфрасохторӣ ва лоиҳаҳои сармоягузори экологӣ баромад мекунад. Илова бар ин, мақом ва ҳаҷми буҷети давлатӣ дар тамоми давлатҳои ҷаҳон томоюлӣ устувории афзоиш дорад.

Инкишофи низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифодаи таҷрибаи хориҷӣ алоқаманд аст. Дар солҳои истиқлолияти давлатӣ фондҳои гуногуни мақсаднокии буҷетӣ ва ғайрибуҷетӣ, ки дар дигар давлатҳо мавҷуд мебошанд, таъсис дода шуданд. Монополияи давлатӣ ба суғуртаи амвол ва шахсӣ, қарзи банкӣ аз байн бардошта шуд.

Тибқи арзёбии таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ ва пешниҳоди ниҳодҳои байналмилалӣ дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон: «Андози ягона барои истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои кишоварзӣ» ҳамчун андози умумидавлатӣ ворид карда шуд.

Аз соли 2015 дар асоси таҷрибаи хориҷӣ нафақаи суғуртавӣ, ки ба талаботҳои муносибатҳои бозорӣ мувофиқ мебошад, дар ҷумҳурӣ ҷорӣ карда шудааст. Дар солҳои 2008-2018 бо кӯмаки ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ таҷрибаи ҷаҳонӣ оид ба таҳияи буҷети давлатӣ, БМХД, буҷети заминавӣ, муҳосиботи молиявӣ, низомҳои электронӣ ва ғайра дар амалияи ҷумҳурӣ истифода мешавад. Ҳоло дар ҷумҳурии механизмҳои суғуртаи тиббӣ бо назардошти таҷрибаи давлатҳои хориҷа дар санҷиши амалӣ қарор дорад.

Мутаасифона, имрӯз низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои хусусиятҳои давраи гузаштаи сотсиалистӣ мебошад, ки онҳоро мо бояд бо истифодаи таҷрибаи давлатҳои дигар аз байн бардорем. Инчунин, аз сабаби сатҳи пасти рушди бозорҳои молиявӣ, пеш аз ҳама, бозори фондӣ, таъсири низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди иқтисодӣ дар муқоиса бо

дигар давлатҳои тараққикарда назаррас нест, ки ин масъала дар рисолаи доктории Шарипов Б.М. мавриди таҳқиқ қарор гирифта шудааст.⁶¹

Масоили таҳқиқи таъсири мусбии зерсохторҳои низомҳои молиявӣ, бонкӣ ва бозорӣ (бидуни молияи давлатӣ) ба рушди иқтисодӣ дар адабиёти хориҷӣ (ё бо таври дигар гӯем дар таҳқиқотҳои олимони хориҷӣ) бештар ба назар мерасад.

Дар таҳқиқотҳои Абрамов А.Е. ва Акшенцева К.С. масъалаи алоқамандии байни рушди иқтисодӣ ва низоми молиявӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муҳаққони мазкур дар таҳқиқотҳои худ таҷрибаи 46 давлати ҷаҳонро мавриди омӯзиш қарор дода, андешаҳои худро нисбати масъалаи таъсири низоми молиявӣ, фаъолияти низоми қонунгузорӣ ва рушди бахшҳои алоҳидаи давлат ба нишондиҳандаи рушди иқтисодиёт баён намудаанд. Таъсири калони бахшҳои молиявӣ ба рушди иқтисодиро тавассути таҳлилҳои регрессияонӣ исбот намуда, роҳҳои танзими давлатии онро пешниҳод намудаанд. Инчунин, исбот карда мешавад, ки дар иқтисодиёти ба низоми молиявӣ ба тарафи бозор майлқунанда (низомии бозорӣ молиявӣ) ҳангоми муносиб будани низоми суди мамлакат, рушди баландии иқтисодӣ ба даст оварда мешавад.⁶²

Таҷрибаи возеҳу равшани давлатҳои хориҷа бори дигар собит намуд, ки байни нишондиҳандаи интегралӣ умқи низоми молиявӣ ва ММД ба сари аҳоли вобастагии зич дорад. Дар инҷо нишондиҳандаи интегралӣ умқи низоми молиявӣ ҳамчун ҷамъи арзиши вомбаргҳои давлатӣ, минтақавӣ ва корпоративӣ, сармояқунонии саҳмияҳо ва қарзи бонкӣ дар тафриқа бо ММД ҳисоб карда мешавад.

Алоқамандии байни нишондиҳандаи интегралӣ умқи низоми молиявӣ ва ММД ба сари аҳоли аз тарафи олимони рус Абрамов А.Е. Акшенцева К.С.

⁶¹ Шарипов Б. М. Теоретико-методологические аспекты формирования и развития финансового рынка в переходной экономике (на примере Республики Таджикистан). Дисс. на соиск. уч. степ. д.э.н. по спец. 08.00.01 - Экономическая теория. – Душанбе, 2019. – С.124-158.

⁶² Абрамов А.Е. Акшенцева К.С. Модели финансовых систем зарубежных стран. -М., 2011. - С.13.

дар асоси маълумотҳои 50 давлатҳои тараққиёфта ва рӯ ба инкишоф барои солҳои 2001-2011 гузаронида шудааст.⁶³ Натиҷаи арзёбии таҳқиқотгарони мазкур собит намуд, ки ин нишондиҳандаҳо аз якдигар вобастагии зич доранд, чунки зариби детерминатсияи ин нишондиҳандаҳо ба 0,6 (яъне, ҳиссаи вобастагии ин нишондиҳандаҳо аз ҳамдигар ба 60%) баробар мебошад. Аз пайдаҳамии ин таҳлил бармеояд, ки нишондиҳандаи сатҳи камбизоатӣ низ аз сатҳи рушди низоми молиявӣ вобаста аст.

Инчунин, муаллифон қайд мекунанд, ки давлатҳои мутараққӣ бо меъёрҳои баландии пасандозҳои дохилӣ нисбат ба дигар давлатҳо начандон фарқ мекунанд. Инчунин, ҳар қадаре ки захираҳои иқтисодӣ зиёд бошад, ҳамонқадар рушди иқтисодиёт дар давраи дарозмуддат устувор нигоҳ дошта мешавад. Албатта, омили номбурда боис мегардад, ки шумораи зиёди сармоягузори хориҷӣ ҷалб карда шуда, барои дигар намуди захираҳо, аз қабилҳои захираҳои илмӣ, қувваи корӣ, технологӣ ва ғайраҳо дар давлат мавриди истифода қарор мегирад.

Ба ақидаи Абрамов А.Е. ва Акшенцева К.С., на ҳама ҳолатҳо вобастагии байни нишондиҳандаи интегралӣ умқи низоми молиявӣ ва ММД ба сари аҳоли пурра зоҳир мегардад. Масъалан, агар мо тафовути нишондиҳандаи ММД ба сари аҳолии давлатҳои ҳамгирои БРХЧ (БРИК)-ро бо Россия муқоиса намоем, дар он тафовути тамоюли пастравии бештар дар Россия дида мешавад. Нишондиҳандаи мазкур аз он хабар медиҳад, ки умқи низоми молиявии Россия дар байни давлатҳои БРХЧ эҳтиёҷ ба такмилдиҳӣ дорад, ки чунин тамоюли пастравӣ дар оянда метавонад мавқеи Россияро маҳдуд намояд.⁶⁴

Райнерт Эрик тафриқабандии давлатҳоро аз рӯи тамоюли даромад ба сари аҳоли омӯхта, ба чунин ақида меояд, ки бештари давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон бо истифода аз усули стратегияи ягона, яъне омили қатъ

⁶³ Абрамов А.Е. Акшенцева К.С. Модели финансовых систем зарубежных стран. - М., 2011. - С.19.

⁶⁴ Абрамов А.Е. Акшенцева К.С. Модели финансовых систем зарубежных стран. - М., 2011. - С.20.

намудани содири ашёи хом ба хотири ба кор даровардани саноати коркарди ватанӣ ва содири маҳсулоти тайёр боис шудааст.⁶⁵

Дар идомаи таҳқиқот Райнерт Э.С. қайд мекунад, ки омилҳои таъсиррасон зиёданд, вале яке аз омилҳо барои расидан ба давлати тараққиқарда ин мавҷудияти рақобатҳои носолим, ҷорӣ гардидани навовариҳои техникӣ, ҳамбастагии байни бахшҳои иқтисодӣ, гуногуншаклии истеҳсолот ва тадбиқи сарафакориҳо дар раванди истеҳсоли маҳсулот мебошад.⁶⁶

Дар марҳалаи муосири рушди иқтисодиёти мамлакатҳои сарвандмад, сатҳи баланди даромадҳо аз ҳисоби суръати муътадил ва устувории рушди иқтисодӣ таъмин мегардад. Суръати муътадил ва устувории рушди иқтисодӣ, чӣ тавре дар таҳқиқоти Шахид ва Каору (2012)⁶⁷ муайян мегардад, ки омили маҳсулнокии умумӣ (total factor productivity) асоси рушди устувори иқтисодӣ маҳсуб ёфта, он аз навовариҳои техникӣ, таҳассусмандии кормандон, раванди истифодаи иттилоот, маҳорати касбии менечерҳо ва фаъолияти пурсамари ниҳодҳо иборат мебошад.

Дар солҳои охир дастовардҳои Ирландия, Сингапур ва Финляндия дар самти таъмини суръати баланди рушди иқтисодӣ назаррас мебошад. Таҳлилҳои олимони рус Абрамов А.Е. ва Акшенцева К.С. нишон медиҳад, ки асоси муваффақияти Ирландия ва Финляндия ин истифодаи ҷалби сармояҳо дар самти бахши воқеии иқтисодиёт, сармояи инсонӣ ва ҷараёни донишомӯзии аҳоли вобаста мебошад. Равиши рушди омехтаи иқтисодиёт мустақил бештар дар Сингапур ба назар мерсад, чунки сармоягузориҳо бо бахши иқтисодиёти воқеӣ, сармояи инсонӣ ва дониш бо ҳамдигар пайваست карда шудаанд.⁶⁸

⁶⁵ Райнерт Э.С. Как богатые стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / пер. с англ. Н.Автономовой; под ред. В.Автомова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011- С. 137.

⁶⁶ Ҳамон ҷо.

⁶⁷ Shahid Y., Kaoru Y. Some Small Countries Do It Better. Rapid Growth and Its Causes in Singapore, Finland, and Ireland. The World Bank, IBRD. Washington. 2012, с.13.

⁶⁸ Абрамов А.Е. Акшенцева К.С. Модели финансовых систем зарубежных стран. -М., 2011. - С.20.

Ҳамин тариқ, барҳам додани фарқияти устувор дар сатҳи даромади ба ҳар сари аҳоли танҳо дар ҳолати татбиқи чорабиниҳое, ки ба афзоиши сифатноки омилҳо, ки маҳсулноки омилҳои гуногуни истеҳсолот, аз ҷумла сармояи инсонӣ, технологияҳо ва донишхоро муайян мекунад, равона карда мешавад, имконпазир аст.

Тибқи маълумотҳои СҲИР (OECD), фарқият дар даромади аҳоли дар давлатҳои узви СҲИР бо фарқият дар маҳсулнокии меҳнат, ки он аз тадбиқи навовариҳои техникӣ вобастагӣ дошта, муайянкунандаи самарои муҳими иқтисоди мебошад. Таҳлилҳои муаллифони тасдиқ мекунад, ки байни неқӯаҳволии аҳоли ва ғайриқонунии навҷорисозӣ дар иқтисодиёт вобастагии зичи коррелятсионӣ мавҷуд мебошад, ки онро зариби детерминатсияи 0,6 нишон медиҳад.⁶⁹

Ҳангоми омӯзиши таҷрибаи хориҷӣ оид ба истифодаи низоми молиявӣ барои таъмини рушди иқтисодӣ бояд сатҳи рушди иқтисодиёти давлатҳоро ба назар гирифт, зеро ташаккул ва рушди низоми молиявӣ аз сатҳи рушди иқтисодиёти онҳо вобаста мебошад. Тибқи методологияи ХБА давлатҳои ҷаҳон аз рӯи даромади аҳоли ба 3 гурӯҳ тақсим карда мешавад: мутараққӣ, рӯ ба тараққӣ ва ақибмонда. Нишондиҳандаҳои асоси сохтори низомҳои молиявии давлатҳои хориҷӣ дар ҷадвали 1.5. инъикос гардидааст.

Тоҷикистон дар масоили сатҳи рушди низоми молиявӣ ва ҳаҷми гардиши зерсохторҳои он, натавонанд аз давлатҳои тараққикарда, балки аз давлатҳои ИДМ низ ба таври назаррас кам мебошад. Масалан, ҳаҷми дороиҳои низоми бонкӣ дар тафриқа бо ММД ба 30,8% буда, дар Россия ин нишондиҳанда ба 102,1% мебошад. Динамикаи монетизатсияи иқтисодиёт дар давлатҳои болозикр бо мутаносибии 29,6% ва 44,6% аст.⁷⁰

⁶⁹ The OECD Innovation Strategy. Getting a Head Start on Tomorrow. OECD, 2010.

⁷⁰ Таштамиров М.Р., Вараев А.А. Методика оценки устойчивости банковской системы с использованием макроэкономических индикативных показателей//Вестник Евразийской науки, 2018-№3, <https://esj.today/PDF/68ECVN318.pdf> (доступ свободный). – С.1-13.; Банковский статистический бюллетень. 4 (285) 2019 – С.77-80.: Презентация доклада «Роль финансового сектора в развитии экспорта и импорта. -Душанбе, 2016.

Нишондиҳандаи ҳаҷми умумии сармоягузори низоми бонкии Тоҷикистон дар тафриқа бо ММД 12% -ро ташкил медиҳад. Барои муқоиса: чунин рақам дар давлатҳои Иттиҳоди Аврупо ба 114,0%, дар ИМА ба 66,0% ва дар Россия ба 37,0% баробар аст. Аз нишондоди мазкур, мо метавонем хулоса барорем, ки низоми молиявии Тоҷикистон то ҳол бо иқтисодиёти миллӣ камтар ҳамбастагӣ дорад. Ба ин бозори сусти молиявии Тоҷикистонро низ илова кардан лозим аст. Таносуби дороиҳои бозори молиявӣ ба ММД Тоҷикистон 0,26 : 1 ва дар ҷаҳон 4:1 мебошад.⁷¹ Тибқи пешгӯии муҳаққиқон дар соли 2030 аз рӯйи сценарияи индустриалӣ-инноватсионӣ сатҳи монетизатсия (аз рӯйи нишондиҳандаи агрегати пулии М4 нисбат ба ММД) дар ҳудуди аз 52% то 56%, қарзҳои бонкӣ нисбат ба нишондиҳандаи ММД дар ҳудуди аз 48% то 50% ва сармоякунонии ниҳодҳои молиявӣ тавассути коғазҳои қиматнок дар тафовут бо ММД дар ҳудуди аз 16% то 20% расонида мешавад.⁷² Бешубҳа, барои амалии ғаштани муқарарротҳои СМР-2030 дар бобати рушди низоми молиявии мамлакат омӯзиши таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад.

Ҷадвали 1.5. - Сохтори низомҳои молиявии давлатҳои хориҷӣ, бо % нисбат ба ММД

Давлатҳо	Вомбаргҳои давлатӣ		Вомбаргҳои Корпоративӣ		Саҳмияҳо		Қарзи бонкӣ		Низоми молиявӣ-ҳамагӣ	
	1991-2000	2001-2010	1991-2000	2001-2010	1991-2000	2001-2010	1991-2000	2001-2010	1991-2000	2001-2010
Австралия	25,2	17,8	45,9	96,3	72,5	113,2	81,1	119,0	224,8	346,4
Австрия	41,9	59,6	43,3	97,0	13,7	29,0	123,6	128,6	222,5	314,2
Белгия	106,0	93,7	73,2	99,5	52,4	66,3	134,6	111,4	366,1	370,9
Канада	85,6	65,7	34,9	54,8	76,8	115,0	115,4	181,2	312,6	416,7
Дания	66,5	42,6	103,8	171,8	43,3	63,3	65,8	185,9	279,4	463,6
Эстония	0,3	0,8	1,4	2,3	9,5	26,9	25,4	73,4	36,6	103,4
Финландия	48,9	38,8	43,8	45,0	86,5	98,6	68,3	79,2	247,6	261,6
Фаронса	36,6	54,8	57,6	95,5	51,7	78,3	101,6	115,7	247,5	344,2
Олмон	25,2	48,3	67,9	110,3	35,6	45,5	127,5	135,4	256,3	339,4
Юнон	81,5	100,0	4,8	35,1	43,8	51,0	85,3	109,5	215,3	295,6
Ирланд	46,2	31,7	19,7	193,5	38,1	47,4	75,2	166,4	179,2	439,1
Итолиё	96,7	96,1	38,0	80,9	30,3	37,7	94,5	117,9	259,5	332,6
Чопон	57,1	154,5	51,3	48,4	72,5	78,3	285,1	311,4	466,0	592,6
Нидерланд	46,6	45,5	65,6	190,8	101,4	91,4	118,3	181,5	331,9	509,2
Зеланди Нав	38,7	26,7	7,3	7,6	46,9	37,9	96,3	133,4	189,2	205,6
Норвегия	20,0	15,8	34,1	60,6	30,2	55,9	64,4	86,0	148,8	218,3
Португалия	45,2	57,7	18,7	98,9	29,4	40,4	88,2	160,1	181,6	357,1
Испания	53,3	43,8	46,7	138,1	51,7	86,5	103,5	172,2	255,2	440,6
Шветсия	60,3	42,5	76,3	98,2	84,0	105,3	111,0	122,0	331,6	368,0

⁷¹ Дар ҳамонҷо.

⁷² Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. - Душанбе, 2016. – С.81-82

Идомаи ҷадвали 1.5.

Швейтсария	18,4	27,4	60,7	107,3	168,1	237,7	174,6	179,1	421,8	551,4
Бритониёи Кабир	32,4	36,8	32,2	97,0	137,6	130,0	119,1	176,0	321,3	439,8
ИМА	54,6	51,4	89,3	142,2	111,0	123,1	179,1	222,8	434,1	539,6
Гонконг	5,9	13,3	19,9	47,9	250,3	567,0	139,1	146,8	415,3	775,1
Сингапур	17,8	39,7	15,2	42,1	154,4	180,4	67,4	76,7	254,8	338,9
Эрон	0,0	0,4	0,0	0,0	10,7	18,0	44,2	35,7	55,0	54,0
Исроил	1,3	4,4	1,5	6,7	43,5	84,6	81,3	82,9	127,5	178,7
ЧАҚ	52,5	34,2	7,0	16,9	-	-	134,4	178,3	194,0	229,4
Чин	4,7	24,6	5,3	15,3	15,8	70,3	100,7	136,7	126,6	246,8
Гурҷистон	0,0	1,3	0,0	0,9	0,1	6,1	8,6	25,7	8,6	34,0
Ҳиндустон	18,9	33,4	2,4	4,7	30,7	70,1	48,2	61,7	100,3	169,9
Индонезия	7,4	21,3	6,2	5,3	23,3	30,0	53,9	44,5	90,8	101,0
Қазоқистон	1,5	1,1	2,9	18,1	3,5	25,4	13,4	31,3	21,3	75,8
Малайзия	38,6	41,9	40,1	60,5	196,8	140,3	129,8	129,7	405,3	372,3
Филиппин	39,4	53,2	6,5	9,7	57,5	50,7	51,7	50,9	155,1	164,5
Ҷумҳурии Корея	16,4	42,9	26,5	40,4	37,7	77,0	58,3	94,4	138,9	254,6
Таиланд	6,2	34,9	26,7	17,6	54,2	62,1	138,3	127,4	225,4	242,0
Чехия	15,1	26,2	4,4	11,8	15,3	26,3	51,9	51,2	86,6	115,5
Маҷористон	47,8	61,9	0,5	10,4	14,7	24,5	76,7	66,9	139,7	163,7
Латвия	0,6	4,4	0,0	0,7	2,7	9,5	13,8	68,7	17,0	83,4
Литва	2,1	14,1	0,0	0,1	6,3	19,4	11,7	43,8	20,1	77,4
Лаҳистон	28,1	43,2	0,8	2,7	7,1	28,6	33,9	46,1	69,8	120,6
Руминия	1,4	3,1	0,1	0,5	1,0	16,4	25,7	29,5	28,1	49,4
Русия	7,3	8,3	0,7	8,3	10,5	61,6	9,4	30,2	27,9	108,3
Туркия	18,2	44,1	6,7	8,1	19,9	28,9	29,8	51,0	74,6	132,1
Украина	1,7	5,4	0,0	2,4	1,8	24,1	25,9	50,6	29,5	82,6
Аргентина	22,2	56,0	6,0	10,4	20,5	38,6	28,7	37,5	77,4	142,5
Бразилия	29,2	53,7	8,3	22,8	26,0	57,2	86,6	83,9	150,2	217,6
Чили	29,8	19,4	17,5	27,3	92,1	113,2	65,4	89,6	204,8	249,4
Мексика	19,0	24,4	9,1	20,3	32,8	29,5	40,7	36,5	101,6	110,7
Венесуэла	32,2	51,9	2,5	3,8	9,9	3,9	26,2	16,9	70,8	76,4
Ҳисоби миёна	31,1	38,3	24,7	49,7	51,6	73,9	80,7	103,9	186,9	264,3

Сарчашма: ҷадвал тибқи таҳқиқотҳои Абрамов А.Е. Акшенцева К.С. Модели финансовых систем зарубежных стран. -М., 2011 сохта шудааст.

Дар ин ҷо, аз таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ нуқтаҳои зеринро, ки дар тақмили минбаъдаи низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд истифода шаванд, дида мебароем:

1. Ҳангоми баланд бардоштани монетизатсияи иқтисодиёт (тибқи нишондоди М4 нисати ММД) ҳатман сатҳи рушди бозори қоғазҳои қиматнокро ба назар гирифт, дар акси ҳол чунин амалиёт ба афзоиши сатҳи таваррум оварда мерасонад. Муаммои асосӣ дар масъалаи рушди бозори қоғазҳои қиматнок дар ҷумҳурӣ ин дар гардиш набудани вомбаргҳои корпоративӣ ва саҳмияҳо мебошад. Дар давлатҳои хориҷӣ вомбаргҳои корпоративӣ ва саҳмияҳо дар иқтисодиёти онҳо нақши муҳимро мебарояд ва нисбат ба ММД аз 60 то 150 фоизро ташкил медиҳад. Дар ИМА вомбаргҳои корпоративӣ нисбат ба ММД 142,2% ва саҳмияҳо нисбат ба ММД 123,1%, дар Ҷумҳурии Корея,

Русия ва Чин мувофиқан 40,4% ва 77,0%; 8,3% ва 66,1%; 15,3% ва 70,3%-ро ташкил медиҳад.⁷³

Сабаби асоси дар гардиш набудани вомбаргҳои корпоративӣ ва сахмияҳо дар ҷумҳурӣ, ба ақидаи мо, паст будани даромаднокии корхонаҳои бахши воқеъии иқтисодиёт мебошад, ки барои ба муомилот баровардани вомбаргҳои корпоративӣ ва сахмияҳоро имконнопазир мекунад.

2. Низоми бонкӣ дар давлатҳои хориҷа дар раванди таъмин намудани рушди устувори иқтисодӣ мақоми махсус дорад, зеро ҳиссаи қарзҳои бонкӣ нисбат ММД аз 76,7% (Сингапур) то 311,4% (Ҷопон) мебошанд. Ҳаҷми нишондиҳандаҳои мазкур дар давлатҳои Аврупо ба 114,0%, дар ИМА ба 66,0% ва дар Россия ба 40,0%-и ММД баробар аст.⁷⁴ Тибқи натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашудаи муҳақиқони хориҷӣ, агар дар тафриқа бо ММД ҳиссаи сармоягузориҳои асосӣ 1% зиёд гардад, пас нишондиҳандаи вазъи маҷуи рушди иқтисодӣ ба 0,1% меафзояд.⁷⁵ Натиҷаи таъсири 1% қарзҳои додашудаи низоми бонкӣ ба соҳаҳои иқтисодӣ ба 0,1%-и ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар ММД мегардад. Беҳуда нест, ки андозаи миёнаи ҷалби сармоягузориҳо ба рушди иқтисодӣ дар тафовут бо ММД дар ҳудуди аз 7,7% то 31,1% мебошад. Тамоюли пешниҳоди қарзҳои низоми бонкӣ дар соли 2020 дар Тоҷикистон нисбат ба ММД 13,3% - ро ташкил намуд, ки ин ҳамагӣ 1,3% афзоиши миёнаи солонаи ММД мебошад.⁷⁶

Сабаб дар аст, ки пешниҳоди қарзҳои дарозмуддат ба чунин бахшиҳои иқтисодӣ хавфнок ба шумор меравад, чунки таҷрибаҳои солҳои қабли нишон дод, ки фаъолияти бештари корхонаҳои истеҳсолӣ дуру дароз нестанд. Дар ин маврид, истифодаи таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, аз ҷумла Русия ва Қозоқистонро оид ба ташкили фондҳои кафолотдиҳӣ ва субсидияи давлатӣ

⁷³ Абрамов А.Е. Акшенцева К.С. Модели финансовых систем зарубежных стран. -М., 2011. -С.94.

⁷⁴ Колосова Е. С. Анализ современного состояния банковской системы России//Экономика, налоги, право. -2011. -С.176.; Презентация доклада «Роль финансового сектора в развитии экспорта и импорта. -Душанбе, 2016.

⁷⁵ Курманова Л.Р. Теория и методология институционального развития регионального рынка банковских услуг. Автореферат дисс. на соиск.уч.степ.д.э.н. по спец. 08.00.1 О - Финансы, денежное обращение и кредит. - Йошкар-Ола, 2009. – С.18.

⁷⁶ Бюллетени омили бонкӣ.2020. 12 (305) –С.8,35.

барои пӯшонидани як қисми фоизи қарзи корхонахоро истифода бурдан аз манфиат ҳолӣ нест.

Монеаи дигари паст будани сатҳи нишондиҳандаи пешниҳоди қарзҳои бонкӣ дар тафрика бо ММД дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин баланд будани меъёри фоизи қарзӣ нисбат ба давлатҳои хориҷӣ мебошад.⁷⁷ Бинобар ин, аз соли 2017 инҷониб Бонки миллии Тоҷикистон курси паст кардани сатҳи фоизи қарзҳои бонкиро ҳам бо пули мутаалиқ ба як давлат ва ё бо дигар асъори хориҷӣ идома медиҳад. Ҳамин тавр, агар дар соли 2017 фоизи ҳамаи қарзҳо бо пули миллий 28,18% бошад, вай дар соли 2018 ба 26,03%, дар соли 2019 ба 25,77% ва дар соли 2021 23,86% паст карда шуд. Ва фоизи қарзҳо бо асъори хориҷӣ чунин буд: 2017 - 21,05%; 2018 - 17,22%, 2019 - 15,68% ва дар соли 2021 - 13,16%, яъне, майл ба пастравӣ дорад.⁷⁸ Вале, сатҳи фоизи қарзҳои бонкҳои тижоратии Тоҷикистон то ҳол нисбат ба давлатҳои хориҷӣ чанд маротиба баланд аст. Барои муқоиса: меъёри фоизи қарзҳои бонкҳои тижоратии ИМА - 5,5%, Русия ва Қозоқистон – 11% мебошад.⁷⁹

3. Дар давлатҳои хориҷа низоми фаъолияти молиявӣ аз як чанд навъи ниҳодҳои молиявӣ, ба мисли фондҳои хусуси нафақаӣ, бозори фондӣ, фондҳои сармоягузорӣ, сармоякунонии бонкҳо, бозори тақрири фӯруши қарзҳо, фондҳои кафолатдиҳӣ, ширкатҳои венчурӣ нақши муҳимро мебозад.⁸⁰ Вале институтҳои номборшуда дар низоми молияи ҷумҳурӣ ҳанӯз мавҷуд нестанд ва ё суғурӯи фаъолият мекунад.

Аз ин лиҳоз, ҳамаҷониба омӯхтани таҷрибаи мазкур ва дар амал тадбиқ намудани сохторҳои низоми молиявӣ боиси боз ҳам тақвину ва устувор гардидани низоми молиявии Тоҷикистон мегардад, чунки низоми молиявӣ ба рушди иқтисоди мамлакат таъсири мустақим дорад.

⁷⁷ Шарипов Б. М. Теоретико-методологические аспекты формирования и развития финансового рынка в переходной экономике (на примере Республики Таджикистан). Дисс.на соиск.уч. степ. д.э.н. по спец. 08.00.01 - Экономическая теория. –Душанбе,2019. –С.231.

⁷⁸ Банковский статистический бюллетень. - . Апрель 2019 (285). – С.71.; Банковский статистический бюллетень. - . Июнь 2021 (311). – С.68.

⁷⁹ Колосова Е. С.Анализ современного состояния банковской системы России // Экономика, налоги, право. -2011. -С.179.

⁸⁰Ниг.: Абрамов А.Е. Акшенцева К.С. Модели финансовых систем зарубежных стран. - М., 2011.

4. Яке аз фишангҳои таъсиррасонии танзими ҳаҷми пул ва бозорҳои молиявӣ, тавре таҷрибаи давлатҳои мутараққӣ нишон медиҳад, меъёри бозтамвили бонкҳои марказӣ баромад мекунад. Паст намудани меъёри бозтамвили бонкҳои марказӣ ба ҳавасмандкунии бозор ва коҳиш ёфтани меъёри фоизи қарзҳои бонкӣ оварда мерасонад, ки дар ниҳот ин ба афзоиши тақозо ба молҳо ва хизматрасониҳо ва ин васила ба таъмини рушди иқтисодӣ мусоидот мекунад.

Дар Бонки маркази ИМА (Низоми захиравии федералӣ), ки сиёсати пулӣ-қарзиро дар ИМА пеш мебарад, меъёри бозтамвил, ки «меъёри баҳисобгирӣ (учетная ставка) ва ё «меъёри Низоми захиравии федералӣ (ставка ФРС)» номида мешавад. Сатҳи заминавии меъёри Низоми захиравии федералӣ (НЗФ) дар ҳудуди 0 – 5,5% муайян карда шуда, аз тарафи НЗФ вобаста ба сатҳи таваррум ва рушди иқтисодӣ (суръати афзоиш ва ё коҳишёбии ҳаҷми ММД) барои давраи чорӣ муқаррар карда мешавад. Меъёри НЗФ ба чунин нишондиҳандаҳои иқтисодӣ таъсир мерасонад:

- сатҳи таваррум, ки баланд (паст) шудани меъёри НЗФ ба паст (баланд) шудани он оварда мерасонад. Ҳангоми болоравии сатҳи таваррум меъёри НЗФ баланд карда мешавад ва баръакс;

- ба меъёри фоизи қарзҳои бонкӣ, ки боиси паст ё баланд шудани сатҳи НЗФ оварда мерасонад;

- нишондиҳандаи сатҳи даромади коғазҳои қиматнок (вобарг, вексел ва ғайра), ки паст (баланд) шудани меъёри НЗФ ба баланд (паст) шудани он оварда мерасонад;

- суръати рушди иқтисодӣ (яъне суръати афзоиши солонаи ҳаҷми ММД), ки баланд (паст) шудани меъёри НЗФ ба паст (баланд) шудани он оварда мерасонад.

Дар ИМА барои танзиму назорат намудани сатҳи рушди баланд ва устувори иқтисодӣ дар солҳои 2001-2006 меъёри ҳудудии НЗФ аз 6% то ба 2,25% оварда расонида шуд. Баъдан меъёри ин нишондиҳанда дар квартали якуми соли 2007 то ба 5,5% расониданд. Охири соли 2007 ба сабаби пайдоиши

аломатҳои бухрони молиявӣ иқтисодӣ Низоми захиравии федералии ИМА роҳи паст намудани меъёри НЗФ-ро тасмим гирифт. Дар соли 2008 меъёри НЗФ 3,25%, дар соли 2009 0,25% ва дар солҳои 2010-2021 0,25 % бе тағйирот амал намуд. Паст намудани меъёри НЗФ ба болоравии сатҳи таваррум оварда расонид. Дар соли 2022 сатҳи таваррум дар ИМА 8,5% - ро ташкил дод.

Бинобар ин, аз моҳи март соли 2022 Низоми захиравии федералии ИМА роҳи баланд намудани меъёри НЗФ-ро тасмим гирифт. Дар давоми соли 2022 11 маротиба меъёри НЗФ аз нав тарҳрезӣ гардида, сатҳи он баланд бардошта шуд ва дар натиҷа меъёри НЗФ дар соли 2023 ба 5,5% расид. Албатта, баланд бардоштани меъёри НЗФ то 5,5% ба суръати рушди иқтисоди ИМА таъсири манфӣ расонид. Суръати рушди иқтисоди ИМА дар соли 2022 ҳамагӣ 1,7% - ро ташкил дод. Вале сатҳи таваррум аз 8,5% то 4% коҳиш ёфтааст. Тибқи пешгӯйҳои НЗФ сатҳи таваррум дар соли 2024 то 3% коҳиш меёбад.⁸¹

Меъёри Низоми захиравии федералии ИМА на танҳо ба иқтисодиёти он, балки иқтисодиёти дигар давлатҳо бо тавассути қурби доллари ИМА таъсир мекунад. Чӣ тавре аз таҷрибаи ИМА оид ба истифодаи меъёри бозтамвили Бонки марказӣ барои танзими иқтисодиёт мебинем, ки таъсири ин механизм ба иқтисодиёт назаррас буда, бо ёрии он на танҳо ҳаҷми пул, балки фоизи қарзи бонкҳои тичоратӣ ва бозорҳои молиявӣ низ идора карда мешавад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири меъёри бозтамвили Бонки миллии Тоҷикистон ба меъёрҳои қарзи бонкҳои тичоратӣ ва рушди иқтисодиёти миллии на чандон назаррас мебошад. Аз ин лиҳоз, ба мақсад мувофиқ мебошад, агар дар заминаи омӯзиши таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ оид ба истифодаи меъёри бозтамвили Бонкҳои марказӣ, механизми ташаккул ва истифодаи бозтамвили Бонки миллии Тоҷикистонро тақмил диҳем.

Хулосаи боби якум

1. Бархе аз муҳаққиқони соҳаи иқтисод муҳтавои асосии низмои молиявиро бо чунин гурӯҳи тақсими вазифаҳо дар раванди тақсими захираҳои

⁸¹ Ставка ФРС США: на что она влияет и почему это важно. - WWW. Forbes. Ru (Санади мурочиат 10 сентябри соли 2023).

иктисодӣ: «...равишҳои сохторӣ, функционалӣ ва омехта (функционалӣ-сохторӣ)»⁸² инъикос менамоянд. Натиҷаи таҳқиқотҳо собит намуд, ки самти вазифаҳои равишҳои сохторӣ ва функционалӣ бояд бо ҳам якто – “маҷӯӣ” карда шаванд, чунки дар равиши маҷӯӣ метавонад ҳам ниҳодҳо ва ҳам бахшҳои молиявӣ мавриди истифода қарор дода мешаванд.

2. Мо бояд ба фарқияти мафҳумҳои «бахши молия» ва «низоми молиявӣ» равшанӣ андозем. Мафҳуми «бахши молия» молияи давлатиро дарбар намегирад. Аз ин лиҳоз, мафҳуми «низоми молиявӣ» нисбат ба мафҳуми «бахши молия» васеътар мебошад.

3. Ҳар як сатҳи рушди низоми молиявии давлатҳои ҷаҳон объекти таҳқиқоти асосии ниҳодҳои байналхалқӣ, ба монанди ХБА, Бонки ҷаҳонӣ ва Шӯрои устувории молиявии ҳар як давлат мебошад. Барои боз ҳам мушаххас таҳқиқ намудани шохисҳои низоми молиявӣ Бонки ҷаҳонӣ як чан шакли гурӯҳбандии нишондиҳандаи таҳқиқот, аз қабيلي умқи молиявӣ (нишондиҳандаҳои муҳими молиявӣ ва бозорҳои амалкунандаи он андозагирӣ карда мешавад), фарогирии молиявӣ (пешниҳод намудани хизматрасониҳои молиявии бо сифат ба ниҳодҳои истифодабаранда), устувории вазъи ниҳодҳои молиявӣ ва зерсохтори бозори онҳо, инчунин, самарайи натиҷаи фаъолияти ниҳодҳои молиявӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.

4. Дар адабиёти муосири ватанию хориҷӣ аз рӯи таносуби нақши унсурҳои алоҳида дар амалӣ низоми молиявӣ 3 намуди (моделӣ) онро аз ҳам фарқ мекунанд: низоми молиявии бонкӣ, низоми молиявии бозорӣ ва низоми молиявии бучетӣ. Хусусият ва навъҳои фаъолияти низоми молиявии ҳар як давлат мухталиф буда, вай вобаста ба сохтори ҳокимият ва шакли давлатдорӣ гуногун мешаванд.

5. Дар ҷараёни таҳқиқот се фарзияи асосии таъсири низоми молиявӣ омӯхта шудааст, ки инҳо:

⁸² Иванов В.В. Реформирование институтов финансово-кредитных систем стран с формирующимися рынками: моног. -я / В.В.Иванов, О.А.Золотарева [и др.]. Пинск: Пол.ГУ, 2017. - С.7.

- фарзияи «пешниҳоди молиявӣ», ки мувофиқи он сатҳи рушди молиявӣ ба рушди иқтисодӣ таъсири бевосита дорад.

- фарзияи «тақозои молиявӣ», ки мувофиқи он рушди молиявӣ аз тағйирот дар баҳши воқеӣ вобаста аст.

- фарзияи «алоқои дуҷонибаи сабабӣ» яъне таъсири мутақобилаи сатҳи рушди низоми молиявӣ ва рушди иқтисодӣ мебошанд.

6. Таъсири мусбии низоми молиявӣ ба рушди иқтисодӣ бо таҳқиқотҳои эмпирикӣ ва таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон тасдиқ карда шудааст. Тағйиротҳои назаррас дар дастрасии қарзҳо, ғаёлияти беҳтаркунии низоми хизматрасониҳои муассисаҳои қарзӣ ва таъмини ҳуқуқи қарзгирандагон дар низоми ғаёлияти хизматрасониҳои баҳши бонкӣ яке аз омили рушди воқеии ММД ба ҳисоб рафта, мавқеи он дар ММД бо ҳисоби миёна дар ҳудуди аз 0,2% то ба 0,5%-ро ташкил медиҳад.

7. Аз сабаби сатҳи пасти рушди баҳши бонкӣ ва бозори молиявӣ, аз нуқтаи назари азнавтасимкунии захираҳои молиявӣ, низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун намуди буҷети низомӣ амал мекунад, ки таъсири сиёсати андозу буҷетӣ ба рушди иқтисодӣ ба назар гирифта шавад.

9. Аз таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ нуқтаҳои зеринро, ки дар тақмили минбаъдаи низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд истифода шаванд:

- низоми бонкӣ дар давлатҳои хориҷа дар таъмин намудани рушди устувори иқтисодӣ мақоми махсус дорад, зеро ҳиссаи қарзҳои бонкӣ нисбат ММД аз 76,7% (Сингапур) то 311,4% (Ҷопон) мебошанд. Маҳз, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳиссаи қарзҳои бонкӣ дар тафовут бо ММД дар соли 2021 ба 12,1% баробар гардид. Сабаби кам будани нишондиҳандаи мазкур ин дар зери хавфҳои баланд қарор доштани қарзҳои бонкии пешниҳодшуда, баҳусус қарзҳои, ки аз рӯи муҳлаташон дарозмуддат ба корхонаҳои баҳши воқеӣ манфиатдор нестанд, мебошад. Дар ин маврид, истифодаи таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, аз ҷумла Русия ва Қозоқистонро оид ба ташкили фондҳои кафолатдиҳӣ ва субсидияи давлатӣ барои пӯшонидани як қисми ғоизи қарзи корхонаҳоро истифода бурдан аз манфиат холӣ нест.

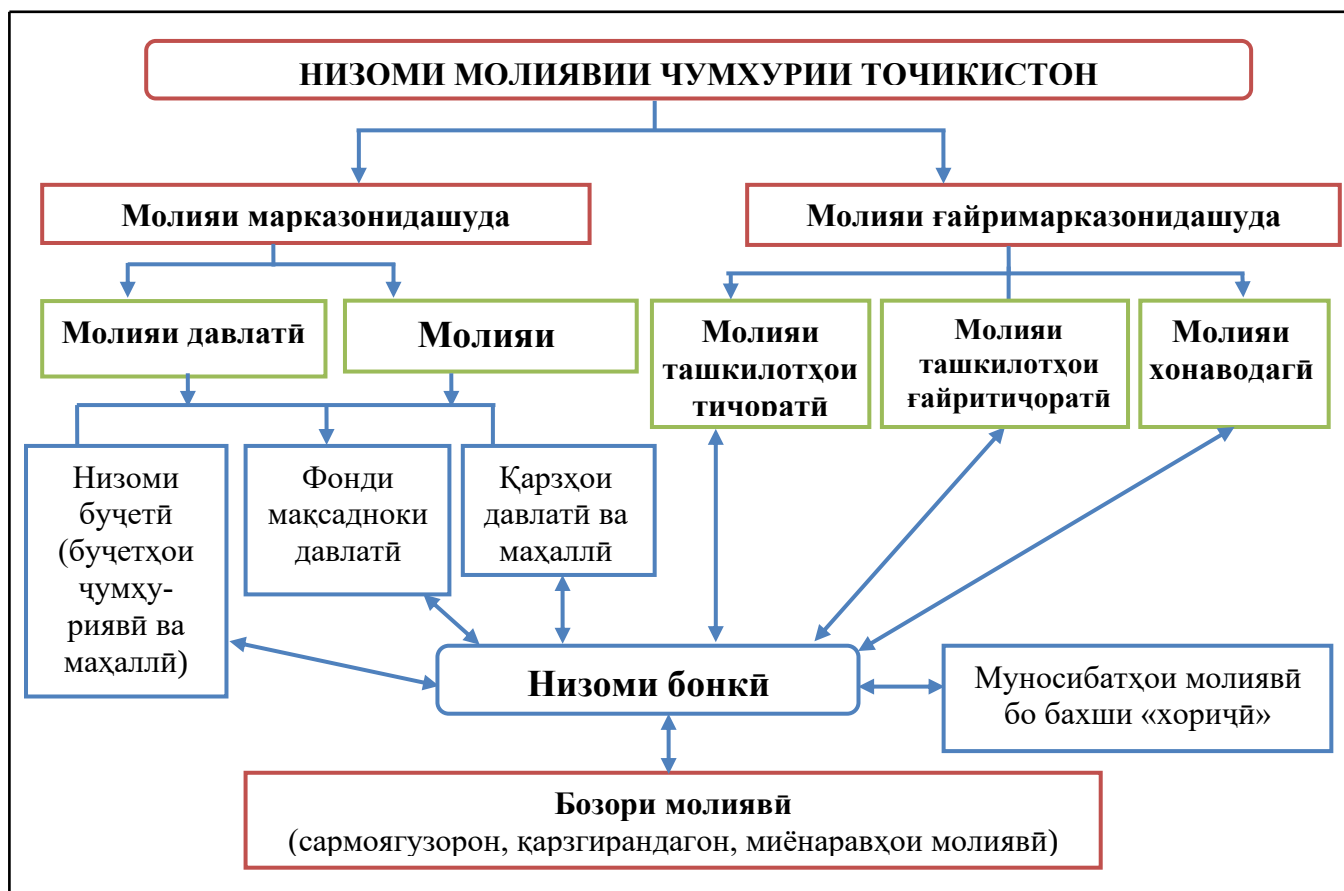
- институтҳои фондҳои тарафайн, сармоягузори институтсионалӣ, фондҳои хусуси нафақавӣ, бонкҳои сармоягузорӣ, бозори фондӣ, фондҳои сармоягузорӣ, бозори тақрории ғуруши қарзҳо, фондҳои қафолатдиҳӣ, ширкатҳои венчурӣ дар низоми молияи ҷумҳури ҳанӯз мавҷуд нестанд ва ё суст фаъолият мекунад. Аз ин лиҳоз, ҳамаҷониба омӯхтани таҷрибаи мазкур ва дар амал тадбиқ намудани сохторҳои низоми молиявӣ боиси боз ҳам тақмил ва устувор гардидани низоми молиявии Тоҷикистон мегардад, чунки низоми молиявӣ ба рушди иқтисоди мамлакат таъсири мустақим дорад.

- дар заминаи омӯзиши таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ оид ба истифодаи меъёри бозтамвили Бонкҳои марказӣ, механизми ташаккул ва истифодаи бозтамвили Бонки миллии Тоҷикистонро тақмил додан ба маврид аст.

БОБИ 2. ТАҲЛИЛИ МЕХАНИЗМҲОИ МОЛИЯВИИ ҲАВАСМАНД-ГАРДОНИИ ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ ЗАХИРАҲОИ ИҚТИСОДӢ

2.1. Арзёбии нишондиҳандаҳои молиявии самаранокии истифодаи захираҳои иқтисодӣ дар солҳои соҳибистиклолии Тоҷикистон

Низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз зинаҳо, муносибатҳо ва ташкилотҳои гуногуни молиявӣ қарзӣ ба ҳамдигар алоқаманд иборат буда, шакли ҷамъоварии захираҳои иқтисодӣ ва натиҷаи самаранок истифода бурдани ҳар як шохиси он тавассути воситаҳои пулӣ мебошад (ниг. ба расми 2.1.).

Расми 2.1. Сохтори низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарчашма: таҳия муаллиф

Бояд қайд кард, ки молия муносибатҳои иқтисодии пулиро дар бар мегирад, аммо муносибатҳои мазкур дар ҳар як қисми низоми молиявӣ ба таври гуногун инъикос гардида, хусусиятҳои хоси худро дорад. Ҳар як қисми низоми

молиявӣ ба таври муайян ба чараёни такроистеҳсол таъсир расонида, вазифаҳои хоси худро дорад. Чунончӣ, молияи корхонаҳо дар чараёни истеҳсолоти моддӣ иштирок намуда, бо ёрии он маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ташкил кардаву дар дохили корхонаҳо ва соҳаҳои хоҷагидорӣ тақсим карда мешавад.

Дар сатҳҳои буҷети давлатӣ низ сарчашмаҳои даромади бечет дар шакли фондҳои марказонидашуда муттаҳид гардида, дар байни субъектҳои асосӣ, яъне истифодабарандагони асосии маблағҳои буҷет, минтақаҳои сатҳи ҷумҳурӣ (ноҳияҳо, шаҳрҳо, вилоятҳо ва ғайра) вобаста ба эҳтиҷоти минтақа ва имконоти буҷа аз нав тақсим мегардад. Фондҳои мақсадноки давлатӣ ҳадафи қатъии истифодабарӣ доранд. Масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маблағҳои Фонди суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақа қатъиян барои пардохти нафақа ва кумакпулиҳои иҷтимоӣ истифода мешаванд. Бо дигар мақсадҳо истифода бурдани маблағҳои фонди мазкур қатъиян манъ аст. Маблағҳои фондҳои суғурта, дар суғуртаи амвол барои талофии зарарҳои дар натиҷаи ҳодисаҳои суғуртавӣ ба амволи корхонаҳо ва аҳолии расонидашуда, дар суғуртаи шахсӣ барои таъмини моддии суғурташаванда ва ё оилаи у равона мешавад.

Ҳамин тавр, ҳар як қисми низоми молиявӣ соҳаи муайяни муносибатҳои молиявӣ буда, усулҳо ва шаклҳои ба худ хоси ташкил ва истифодаи фондҳои пулиро дар бар гирифта, аз қисмҳои дигари низоми молиявӣ фарқ мекунад. Бо вучуди ин, низоми молиявӣ низоми ягона мебошад, зеро ҳамаи қисмҳои он аз сарчашмаи ягонаи маблағҳо (ММД) ташкил карда мешавад.

Асоси низоми ягонаи молиявиро молияи корхонаҳо ташкил медиҳад, зеро он бевосита дар чараёни истеҳсолоти моддӣ иштирок менамояд.

Сарчашмаи асосии фондҳои пулии марказонидашудаи давлатӣ даромади миллӣ мебошад, ки дар соҳаи истеҳсолоти моддӣ ташкил карда мешавад. Молияи давлатӣ дар ҳалли вазифаҳои зерин нақши ҳалкунандаро иҷро менамояд: таъмини суръати муайяни инкишофи ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ; азнавтақсимкунии захираҳои молиявӣ байни соҳаҳои иқтисодиёт ва минтақаҳои мамлакат, соҳаҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ, инчунин шаклҳои моликият, гурӯҳҳо ва қишрҳои алоҳидаи аҳолии. Истифодаи самараноки захираҳои

молиявӣ маҳз дар асоси сиёсати молиявии фаъолонаву оқилонаи давлат имконпазир мегардад.

Давлат тавассути низоми молиявӣ, бо истифода аз андозҳо, харочотҳои буҷети давлатӣ, қарзи давлатӣ ба ҷараёни ташкили фондҳои пулии марказонидашуда ва ғайримарказонидашуда, фондҳои андухт ва истеъмоли таъсир мерасонад.

Низоми молиявии мамлакат дар инкишофи иқтисодиёти миллий ва танзими давлатии он нақши муҳимро мебозад. Дар солҳои истиқлолият низоми молиявии мамлакат дар асоси талаботҳои ислоҳоти бозорӣ ва бо назардошти таҷрибаи давлатҳои мутараққӣ ташаккул ва инкишоф ёфт.

Дар як давраи кутоҳтарин санаду меъёрҳои ҳуқуқӣ оид ба низоми молиявӣ мутобиқи хусусиятҳои иқтисодиёти бозорӣ қабул гардида, унсурҳои асосии он ба вуҷуд оварда шуданд. Низоми амалкунандаи молиявӣ шаклан ба муносибатҳои бозорӣ мувофиқ буд, вале ҳанӯз ҳам ба методологияи пештараи таҳияи буҷет, усулҳои баҳисобгирӣ ва ҳисоботҳои молиявӣ асос ёфта, самаранокии истифодабарии захираҳои молиявии давлатиро таъмин наменамояд.

Аз дигар нуқтаи назар, ба рушди иқтисоди миллий омилҳои беруна, аз қабилӣ ҳамгироии иқтисодӣ ва ҷараёни ҷаҳонишавии ниҳодҳои иқтисодии байналмилалӣ пурзур гардида истодаанд, ки ин ҳамаи инҳо муаммоҳои хосро дар ташкил ва идоракунии низоми молиявии мамлакат ба вуҷуд оварда, зарурияти гузаронидани ислоҳоти низоми молиявии мамлакатро дар асоси таҷрибаи ҷаҳонӣ ва бо назардошти хусусиятҳои миллию таърихӣ ва сатҳи рушди иқтисодию иҷтимоии ҷумҳурӣ ба миён овард.

Ислоҳоти низоми молиявии мамлакат тибқӣ: «Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009 – 2018», ки аз 20.03.2009, №639 тасдиқ гардидааст, сурат гирифт. Мақсади асосии ислоҳоти низоми молиявӣ ин тақмили идоракунии молияи давлатӣ, механизми банақшагирӣ ва иҷрои буҷет, ҷорӣ намудани СБҲМ ва низоми арзёбии натиҷаҳои истифодаи захираҳои буҷетӣ самаранокии истифодаи молияи

давлатӣ таъмин карда шавад. Давраи аввали ислоҳоти низоми молиявӣ соли 2018 ба анҷом расид.

Дар ҷумхуриӣ дар доираи ислоҳоти молиявӣ ва таҷдиди сохтори идоракунии давлатӣ як қатор стратегияҳо ва қонунҳои муҳим, аз қабили «Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ», «Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ», «Стратегияи идоракунии қарзи давлатӣ», «Стратегияи рушди бозори коғазҳои қиматнок» ва дигарҳо қабул гардиданд, ки тибқи ин меъёрҳои стратегӣ низоми идоракунии ҳамаи зинаи зерсохтори молияи давлатӣ ба кулли тағйир ёфт. Дар доираи ин ҳуҷҷатҳои стратегӣ Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатӣ», «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ», «Дар бораи хазинадорӣ», «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ», «Дар бораи бозори коғазҳои қиматнок», «Дар бораи суғуртаи давлатӣ» дар таҳрири нав ва Қонунҳои ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохили дар бахши давлатӣ», «Дар бораи аудити дохилӣ дар бахши давлатӣ», «Дар бораи Палатаи ҳисоби ҚТ» қабул гардиданд. Онҳо имконият доданд, ки сиёсати молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба раванди интегратсияи ҷаҳонӣ пурра шомил гардад ва идоракунии молияи давлатӣ ба стандартҳову меъёрҳои роҳандозии шудаи байналмилалӣ пурра мутобиқ карда шавад, ки ин шаффофияти буҷети давлатӣ, ҳадафнок ва босамар истифода кардани воситаҳои буҷетиро тибқи усулҳои нави маблағгузорӣ таъмин намуда истодаст.

Дар баробари ин, аз соли 2012 то ин ҷониб тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатӣ» буҷети давлатӣ барои се соли молиявӣ таҳия мегардад. Дар доираи ислоҳотҳои мазкур сиёсати минбаъдаи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар навбати аввал, бо мақсади татбиқи ҳадафҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла ба даст овардани истиқлолияти энергетикӣ, раҳо намудани ҷумхуриӣ аз бумбасти коммуникатсионӣ, таъмини бехатарии озуқаворӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ аҳоли, ки афзалиятнокии онҳоро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати мамлакат дар сиёсати худ муайян намудаанд, равона гардид.

Дар масъалаи тадбику амалӣ намудани ислохотҳои тарҳрезӣшудаи Ҳукумати мамлакат бобати ислоҳоти «Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018» дар сатҳи ҷумҳурӣ бо дастгирии Иттиҳоди Аврупо (ИА) як қатор лоиҳаҳои миёнамуддату дарозмуддат роҳандозӣ гардид, ки муҳимтарини онҳо, ин: «...Барномаи миёнамӯҳлати хароҷоти давлатӣ (БМХД), Рушди моделсозӣ ва пешгӯии макроиқтисодӣ дар Тоҷикистон, Модернизатсия (навкунӣ) дар самти идоракунии молияи давлатӣ, Дастгирии назорати давлатии молиявии дохилӣ дар Тоҷикистон, марҳилаи 2-юми бозсозӣ, Барномаи дастгирии техникӣ дар самти тақвияти сиёсати соҳаи иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Дастгирии амалигардонии Стратегияи ислоҳоти идоракунии давлатӣ, Мусоидат ба фаъолияти самаранокӣ Донишқадаи молия ва иқтисоди Тоҷикистон»⁸³ мебошанд.

Дар чараёни тағйиру иловаҳои воридшуда дар низоми зерсохтори идоракунии молиявии давлат консепсияву стандартҳои байналмилалӣ бо тамоми нозукиҳояш пурра пазируфта шуда, вай дар амалӣ гардидани «Барномаи миёнамӯҳлати хароҷоти давлатӣ» нақши ҳалкунандаро бозид. Оғози дастгириҳо аз ҷониби Иттиҳоди Аврупо дар соли 2008 буд, моҳи октябри соли 2011 ба анҷом расид, вале дигар лоиҳаҳои ҳадафноки давлатӣ дар самтҳои дигари низоми молиявӣ ҷиҳати боз ҳам пурзур намудан идома дорад.

Аз натиҷаи татбиқи лоиҳаи Барномаи миёнамӯҳлати хароҷоти давлатӣ чунин натиҷаҳо ба даст омаданд:

1. Банақшагирии барномавии сесолаи хароҷоти давлатӣ дар соҳаҳои маориф, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ, энергетика, саноат, нақлиёт ва коммуникатсия ҷорӣ карда шуд;
2. Аз ҷиҳати ба назар гирифтани ҳамаи хароҷотҳо дар соҳаи иҷтимоӣ буҷети комплексӣ ҷорӣ карда шуд;
3. Раванди буҷетӣ аз нуқтаи назари муҳимияти стратегияи вазифаҳои буҷет дар соҳаҳои иҷтимоӣ самараноктар гардид;

⁸³ Сомонаи расмӣ Вазорати молияи ҶТ: <https://moliya.tj/>

4. Барномаи миёнамуҳлати харочоти давлатӣ қисми ҷудонашавандаи даври буҷети солона шуд;

5. Таъмини шаффофияти бештар дар тартибу таҳияи буҷет ҳангоми тадбиқи БМХД ба назар мерасид. Инчунин, ҷиҳати амалигардонии лоиҳа асосҳои методологӣ, меъёрӣ-ҳуқуқӣ, институционалӣ таҳия ва ҷорӣ шуда, дар рафти ислоҳот масъалаҳои байнисоҳавӣ ва дигар масъалаҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтанд.

Мақсади асосии лоиҳаи Рушди моделсозӣ ва пешгӯии макроиқтисодӣ дар Тоҷикистон дар мусоидат намудан ба рушди механизмҳои тақсими захираҳо зохир ёфта, бо ин васила онҳоро бо пешгӯиҳои мувофиқи иқтисодӣ, фискалӣ ва миёнамуҳлат ҳангоми зарурат истифода мегардад. Оғози тадбиқнамоии Лоиҳаи мазкур дар моҳи ноябри соли 2009 мебошад, вале иҷрои амали он дар моҳи феввали соли 2012 ба анҷом расид. Баъд аз интиҳои лоиҳаи мазкур мо ба чунин натиҷаҳо ноил гардидаем:

1. Усулҳои муосири моделсозӣ ва роҳҳои тадбиқи методологияҳои пешгӯӣҳо, нақшаҳо, баҳодихии БМХД, буҷет, Барномаи сармоягузори давлатӣ ва банақшагирии раванди рушди иқтисодӣ таҳия шуданд;

2. Модели пешгӯии даромадҳои зерсохтори Вазорати молия (махз Сарраёсати сиёсати андоз) бо ҳиссаи баланди арзёбишуда, яъне бештар аз 95 фисади даромадҳоро бо назардошти пешгӯиҳои дигар ниҳодҳои давлатӣ, аз қабили Вазорати рушди иқтисод ва савдо истифода мегардад.

Комплекси моделҳои макроиқтисодии зерин пешниҳод гардид:

- модели истеҳсолот ва тичорат барои ниҳодҳои муаззафшудаи давлат;
- модели ояндабинии даромадҳои буҷети давлатӣ барои ниҳодҳои молиявии давлатӣ;
- модели тарҳрезии сесолаи молиявӣ, ки байни ниҳодҳои давлатӣ амал мекунад.

Навқунии лоиҳа дар самти низоми молияи давлатӣ ва идоракунии он барои давраи солҳои 2010-2015 аз ҳисоби Фонди трастӣ (фонди мақсадноки донорҳо) бо кумаку дастгирии (маблағгузориҳои) як қатор ниҳодҳои

байналмилалӣ (Бонки ҷаҳонӣ, Созмони ҳамкории Шанхай ва Иттиҳоди Аврупо) ва давлати Ҷопон роҳандозӣ шудааст. Ин лоиҳа чунин мақсадҳо дорад: а) ҷорӣ кардани тартиботҳои асосӣ барои самаранок ва шаффоф идора кардани хароҷотҳои давлатӣ; б) вусъати иқтидори институтсионалӣ барои тақвияти амалигардонӣ ва устувории амалкунии низоми автоматикии идоракунии иттилооти молиявӣ. Бо воситаи механизми фонди мақсадноки донорҳо Иттиҳоди Аврупо барномаи қарздиҳии ислоҳоти низоми идоракунии молияи давлатиро маблағгузорӣ мекунад.

Дар натиҷаи амалигардонии ин лоиҳа чунин натиҷаҳо то имрӯз ба даст омадаанд:

1. Баъзе аз ҷанбаҳои муҳими низоми ислоҳот ва иқтидорҳои молияи давлатӣ вусъат дода шуд;

2. Механизми муайяни корҳои фаҳмондадиҳӣ барои зерсохтори ҳазинадорӣ ва дигар кормандони Вазорат ҷиҳати аз бар намудани раванди низоми сохтории идоракунии молияи давлатӣ таъсис дода шуд;

3. Тақвими таҳияи хароҷоти буҷет бо Барномаи миёнамуддати он ҷамоҳанг карда шуд;

4. Гурӯҳбандии буҷетӣ ва ҳисобҳои муҳосиби бахши давлатӣ якҷоя карда шуда, ба стандартҳои байналмилалӣ мувофиқ гардонида шуданд;

5. Тартиботҳои (проседураҳои) иҷроиши буҷет бо воситаи Ҳазинадорӣ тақмил дода шуданд;

6. Ҷараёнҳои навқунӣ дар низоми марказӣ ва маҳаллии технологияҳои компютерӣ-иттилоотӣ ба роҳ монда шуд;

7. Барои зерсохтори ниҳодҳои молиявӣ технологияи иттилоотии марказонидашуда таъсис дода шуда, кормандони онҳо дар як давраи муайян ба таълим фаро гирифта шудаанд;

8. Низоми иттилоотии марказонидашуда бо инфрасохтори муайян ва технологияи муосир таъмин гардида, кормандони он раванди буҷетро ба осонӣ идора мекунанд.

Дар марҳилаи дуюми лоиҳаи мазкур ҳадафи асосӣ ин аз чараёни устуворгардонии раванди ислоҳот дар низоми молияи давлатӣ аз ҷониби шахсони масъуле, ки воситаҳои буҷетиро идора ва қарорҳои дахлдорро мебароранд, иборат мебошад. Инчунин, чараёни мусоидат намудани ба низоми конунгузории самти молияи давлатӣ ва тақмили низоми назорати дохилӣ ва хислати таҳассусӣ гирифтани вазифаҳои аудити дохилӣ мебошад. Лоиҳа декабри соли 2010 оғоз гардида, декабри соли 2013 анҷом ёфт. Дар натиҷаи амалигардонии ин лоиҳа чунин натиҷаҳо ба даст омаданд:

- масоили зерсохторҳои бахши иҷтимоӣ ва раванди назорати он аз нав тарҳрезӣ гардида, ҷанбаҳои ғайримаксаднок истифодабарии буҷа дар бахши иҷтимоӣ бартараф шудаанд;

- музди маоши омӯзгорон бо тарифҳои муайян ва бо таври электронӣ мавриди амал қарор дода шуд;

- низоми идоракунии буҷет ва пешниҳоди ҳисобот дар байни раёсатҳои молия ва дигар субъектҳои назораткунанда беҳтар гардонид шуд;

- низоми пардохт ва назорати пайвасти фонди нафақа дар Фонди ҳифзи иҷтимоии аҳоли беҳтар карда шуд.

- стандартҳои байналмилалӣ таҷрибаи таҳассусӣ дар бахши аудити дохилӣ ворид гардид;

- иҷрои амали аудити системавӣ ва арзёбии назорати дохилӣ қорӣ гардид;

- иқтисоди шуъбаҳои аудити дохилии вазоратҳои марбута (9 воҳид) ва ҳокимияти маҳаллӣ зиёд шуданд (50 воҳид).

Яке аз самтҳои баамалбарории сиёсати муосири молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин тақмил додани баҳисобгирии муҳосибавӣ дар бахши давлатӣ, ки аз қабул ва татбиқ намудани як қатор стандартҳо ва амалияҳои мушаххас вобастагӣ дорад.

Тақмилдиҳии низоми баҳисобгирии муҳосибавии бахши давлатӣ дар «Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018» яке аз омили асосии ислоҳоти молияи давлатӣ қайд гардида буд.

Корҳо чихати такмилдиҳии низоми баҳисобгирии муҳосибавӣ дар баҳши давлатӣ бо дастгирии Комиссияи Аврупоӣ ва Хазиона байналмилалӣ асрор аз нақшаи нави ягонаи ҳисобҳо барои баҳши идоракунии давлатӣ (ННЯХ) ва дастур оид ба татбиқи он оғоз гардида, таҳия ва тасдиқ гардидаанд ва аз 1-уми январӣ соли 2014 дар ташкилоту муассисаҳои ҷорӣ шуданд.

Ғайр аз навагонҳои номборшудаи институтсионале, ки дар раванди ислохот ба низоми молияи мамлакат ворид гаштанд, инчунин, механизмҳои нави молиявӣ, ба монандӣ: андози ягона барои соҳаи кишоварзӣ; маблағгузори сарикасӣ дар соҳаҳои баҳши иҷтимоӣ; нафақаи суғуртавӣ ва суғуртаи ҳатмии тиббӣ (ба тариқи санҷишӣ) низ ба амалияи молия татбиқ гаштанд.

Дар мамлакат ислоҳоти низоми молия дар асоси «Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», тасдиқи он аз 31.01.2020, таҳти №1446 мебошад, идома дорад.

Барои татбиқи Стратегияи мазкур аз ҷониби ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ грантҳо ва кӯмакҳои техникӣ пешниҳод гардиданд ва онҳо баҳри такмили идоракунии молияи давлатӣ истифода мешаванд. Махсусан, ба ҷорӣ намудани низомҳои электронӣ ва технологияҳои муосири иттилоотӣ дар низоми молияи мамлакат дар доираи Низоми иттилоотии идоракунии молияи давлатӣ (НИИМД) таваҷҷуҳи хоса дода шудааст.

Натиҷаҳои ислоҳоти низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар солҳои 2009-2022 ҷамъбаст намуда истода қайд мекунем, ки имрӯз низоми молиявии мамлакат ҳам аз рӯи сохтори институтсионалӣ ва ҳам аз ҷиҳати истифодаи шаклу усулҳои идоракунӣ ба талаботҳои стандартҳои ҷаҳонӣ наздик буда, қобилияти таъмини самаранокии захираҳои молиявии давлат ва дигар субъектҳои иқтисодиро дорад, ки ин барои таъмини афзоиши рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мамлакат мусоидот менамояд.

Ҷадвали 2.1. - Нишондиҳандаҳои асоси рушди низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2000 – 2022

Нишондиҳандаҳо	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022/2000 (маротиб)
Истеҳсоли ММД дар Низоми молия бо нархҳои амалии мутобиқи солҳо, млн. сомонӣ	22,5	133,3	681,0	1617,7	2163,5	2536,6	2643,2	2505,1	2764,1	3256,4	3835,4	170,5
Ҳаҷми бучети давлатӣ, млн. сомонӣ аз он ҷумла:	251,7	1433,2	7024,4	16586,5	18405,2	19955,5	23925,5	23469,4	25065,0	30053,8	36056,8	143,3
Даромадҳои андозӣ, млн. сомонӣ	233,5	1192,5	4443,9	10613,4	11188,4	13099,7	14564,9	15775,4	15366,5	19669,6	17907,7	76,7
Маблағгузориҳои қарзии банкҳо, млн. сомонӣ	59,8	524,3	1905,4	4186,2	3810,3	3537,5	3913,3	5021,1	6370,5	8089,5	9795,7	163,8
- Қўтоҳмуддат	53,7	422,7	1311,9	2338,5	2284,1	2091,6	2479,9	2720,1	2543,2	3043,2	3672,3	68,4
- Дарозмуддат	6,1	101,6	593,5	1847,7	1526,2	1445,9	1433,4	2301,0	3827,3	5046,3	6123,4	1003,8
Пасандозҳои аҳоли дар банкҳо, млн. сомонӣ	2,4	157,6	1467,7	5111,6	5276,9	4344,4	4107,9	4239,3	5338,1	5366,9	8081,0	3367,1
Даромадҳои ташкилотҳои суғурта, млн. сомонӣ	0,8	34,3	115,6	154,3	131,3	178,0	235,2	244,9	256,4	295,5	329,5	411,9
Қарзи хурди додашуда, млн. сомонӣ	X	646,6	1269,2	4367,6	3610,3	3224,1	3826,2	4810,3	5080,1	6971,7	8058,6	-
Ҷалби сармояҳои хориҷӣ, млн. долл.	28,8	504,7	459,2	977,8	842,7	1100,4	644,4	607,1	428,5	718,3	429,8	14,9
Қарзи берунаи давлатӣ, млн. долл.	1027,1	818,55	1942,8	2194,5	2274,1	2879,01	2924,2	2 925,3	3243,7	3299,3	3228,3	3,1

Сарчашма: Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С.334-335, 372-373, 653-664, 658-691. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. С.448-462. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. С.213, 238, 384-405. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С.392-408. Бюллетени омори банкӣ, 2022. - 12 (329). - С.49; 2021. - 12 (319). - С.48; 2020. - 12 (305) - С.51; 2019.-12 (293).- С.56; 2018.-12 (281).- С.52.

Нақши механизмҳои молиявии ҳавасмандгардонии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ дар рушди иқтисодиёти миллии мамлакат то рафт афзун мегардад, ки инро мо аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 2.1. мушоҳида карда метавонем (ниг. ба ҷадвали 2.1.).

Аз маълумотҳои ҷадвали 2.1. бармеояд, ки имрӯз бахши молия дар ҳалли масъалаҳои рушди иқтисодиёти миллии мамлакат нақши муҳимро мебозад. Истеҳсоли маҳсулоти умумии дохила дар бахши молия тамоюли болоравӣ дошта, дар давраи солҳои 2000 – 2022 то ба 170,5 маротиба афзоиш ёфта, нишондиҳандаи он дар давраи мазкур аз 22,5 миллион то ба 3835,4 миллион сомонӣ баробар гардид. Тавассути буҷети давлатӣ имрӯз қариб 30,5%-и маҳсулоти умумии дохилаи (МУД) мамлакат мақсим мегардад. Дар баробари васеъ гардидани фаъолияти ниҳодҳои молиявии байналхалқӣ андозаи ҷалби сармояи хориҷӣ ва қарзҳои давлатии берунӣ меафзояд, ки афзоиши сарчашмаҳои молиявӣ барои ҳалли масъалаи маҳдуд будани захираҳои молиявӣ ва таъсири онҳо ба рушди иқтисодӣ шароит фароҳам меоварад.

Маълумотҳои дар ҷадвали 2.1. оварда шуда, инчунин шаҳодат медиҳанд, ки ҳангоми густариш ёфтани муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ, дар марҳилаи аввал механизмҳои молиявӣ такмил меёбанд, аммо дар мавриди ба вуқӯъ пайвастан, яъне пайдоиши бухрони молиявӣ иқтисодӣ дар тамоми мамлакатҳо якумин шуда низоми молиявӣ хисорот мебинад, зеро рушди муносибатҳои молиявӣ ба рушди муносибатҳои байналмилалӣ ҷаҳонишавӣ алоқамандии зич дорад.

Аз ин лиҳоз, андешидани тадбирҳои судмандро ҷиҳати коҳиш додани таъсири хавфҳои эҳтимолӣ ба иқтисодиёти миллии ва низоми молия, пешбурди сиёсати мутавозини молиявӣ қарзӣ, ҳадафноку самаранок истифода намудани маблағҳои буҷетӣ ва ҷалбшуда, инчунин, дарёфти манбаъҳои иловагӣ ҷиҳати рушди низоми молиявӣ зарур мебошад.

Омӯзиши вазъи кунуни низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият фароҳам меоварад, ки хусусиятҳои зерини онро муайян намоем: 1) низоми буҷетӣ зерқисми асосии таркибии он мебошад ва қисми зиёди захираҳои

молиявӣ бо истифода аз механизми андоз ва бучет тақсим карда мешавад; 2) механизми фаъолияти бозори коғазҳои қиматнок дар сатҳи паст қарор дорад; 3) маблағгузориҳои бонкӣ дар сатҳи нисбат паст қарор дорад; 4) дар нишондиҳандаҳои иқтисодии корхона ҳиссаи қарзҳои бонкӣ дар сатҳи номуайян қарор дорад; 5) сохтори сармояи бонкӣ ва чараёни гардишу сатҳи самаранок истифодаи он назар бо бонкҳои давлатҳои хориҷа ба кулلى фарқ мекунад; 6) фаъолияти ниҳодҳои молиявии ғайрибонӣ, аз қабилӣ фондҳои ташкилотҳои суғуртавӣ, ниҳодҳои сармоягузорӣ ва нафақавӣ, ки дар мувофиқа бо нишондиҳандаҳои рушди бахши воқеии иқтисодӣ дар сатҳи паст қарор дорад; 7) бозори коғазҳои қитманок вазифаи истифода ва гардиши маблағҳои муваққатан озоди аҳолиро дар амал иҷро намекунад; 8) дар сатҳи паст қарор доштани маърифати молиявии аҳолии кишвар.

Хусусиятҳои номбаршудаи низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шароит фароҳам меорад, ки муаммо ва самтҳои асосии рушди он дар миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлат бо назардошти таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ асоснок карда шавад.

2.2. Таҳлили таъсири низоми молиявӣ ба натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ

Да аввали қарни XX таҳқиқотҳо дар масоили таъсири андозҳо бо унсурҳои ба иқтисодиёти мамлакат диққати аввалиндараҷа дода шуд. Назарияҳои зиёде мавҷуданд, ки аз пурра рад кардани таъсири низоми андоз то эътироф намудани он ҳамчун омилҳои муҳимтарини рушди иқтисодӣ бахшида шудааст.

Аз ин лиҳоз, арзёбии таъсири низоми андоз ба рушди иқтисодӣ яке аз масъалаи мубрами назарияи андоз ва андозбандӣ мебошад, зеро дар бештари давлатҳои ҷаҳон андозҳо фишанги асоси танзими давлатии иқтисодиёт баромад мекунад.

Дар бобати таъсири андозҳо ба нишондиҳандаи макроиқтисодӣ назарияи инкор намудани як қисми ақидаи А. Смитро олими англис Д. Маккол дар

таҳқиқоташ истифода мекунад. Назарияи Д. Маккол чунин аст: «...Смит фаромӯш кардааст, ки болоравии андоз ба миллат монанди ба харочоти зарурии шахси алоҳида афзоиши оилаи ӯ, таъсир мерасонад. Фишори афзояндаи андоз дар давраи чанг, аз соли 1793 сар карда, ки онро ҳамаи синфҳо эҳсос карданд, ба меҳнатдӯстӣ, кордонӣ ва ихтироъ водор намуд ва рӯҳияи иқтисодиётро баланд бардошт, ки мо онро бо воситаи фишангҳои дигаре суштасиррасон ба даст оварда наметавонистем. Агар андозҳо бори гаронтар намебуданд, онҳо чунин натиҷа дода наметавонишанд».⁸⁴

Раванди илман асоснокшудаи таъсири андозҳо ба рушди иқтисодӣ дар таҳқиқотҳои олимони мактаби иқтисодии марчиналистон, аз ҷумла Госсен Г., Валрас Л., Цевон В. ва дигарон низ дида мешавад. Муҳақиқони ин мактаб бар он назаранд, ки пардохти андоз баъд аз натиҷаи ниҳонии истеҳсоли маҳсулот ба роҳ монда шавад, чунки натиҷаи ниҳой самарайи пардохти андозро зиёд намуда, ба истеҳсолкунанда миёншикан намегардад, аз ин рӯ истеҳсол то лаҳзаи ҳаловат ва ранҷу азоб баробар шудан идома меёбад, яъне таъсири маҷбуран супорандаи миқдори муайяни молҳо бидуни эквиваленти махсус барои афзоиши истеҳсолот мусоидат мекунад.⁸⁵

Таъсири танзимкунандаи андоз ба равандҳои макроиқтисодӣ аз ҷониби Ч. Кейнс дар асари машҳури вай «Назарияи умумии шуғл, фоида ва пул» ҳамаҷониба омӯхта шудааст. Тибқи назарияи кейнсионӣ, андозҳо хусусияти прогрессивӣ дошта, он барои ҷалби сармоягузориҳо, иҷроиши ҳадафҳои гузошташудаи давлат дар ҳар як моддаи харчи буҷаи давлат ва дар ниҳоят барои афзоиши ҳаҷми ММД кумак мерасонад. Дар ин қисмат равиши таъсиррасонии андозҳои ба сатҳи рушди иқтисодӣ метавонанд хусусияти «ҳавасмандгардонии иқтисодиёт» ва ё «маҳдуд намудани иқтисодиёт» баромад кунад, ки он ҳам бо чунин шакл сурат:

⁸⁴ Пушкарёва В. М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 192 с.

⁸⁵ Пушкарёва В. М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 192 с.

1. Зиёд ва ё кам намудани ҳаҷми харчи давлатӣ ба каму зиёдшавии андозаи ҳаҷми ММД бо назардошти таъсирҳои мултипликатсионӣ оварда мерасонад.

2. Андозбандии аз эътидол зиёд дар оянда боиси кам гардидани ҳаҷми даромади буча мегардад. Чунин раванди коҳишёбӣ натанҳо дар сатҳи даромади буҷет, балки дар нишондиҳандаи ҳаҷми истеъмоли маҳсулотҳои бозорӣ, пасандозҳои аҳоли ва ММД низ дида мешавад. Яъне, зиёд гардидани ҳаҷм ва меъёрҳои андозҳо дар оянда ба раванди коҳишёбии ҳаҷми ММД боис мегардад.

3. Ҳангоми номувозинатии мултипликатсияи нишондиҳандаҳои ҳаҷми харчи давлатӣ ва андозҳо боиси афзоиш ёфтани ҳаҷми ММД мегардад.

Таҳқиқи масъалаи болозикр бори дигар собит намуд, ки дар меҳвари асосии ҳавасмандгардонии субъектони иқтисодӣ ин кам намудани меъёрҳои (ё намудҳои) андозӣ, ихтисори харочотҳои ғайрмақсадноки давлатӣ ва пешгирии афзоиши касри буҷет қарор гирифтааст.

Натиҷаи ниҳоии консепсияи илмии коркардшуда собит намуд, ки таъсири андозҳо ба нишондиҳандаи сатҳи макроиқтисодӣ аз нуқтаи назари мактаби кейнсионӣ хусусияти стратегияи дарозмуддат дошта, аз нуқтаи назари мактаби монетаризм бошад, он хусусияти тактикӣ дорад. Аз ин рӯ, онҳоро якҷоя (синтез) намуда, дар амалия истифода бурдан ба мақсад мувофиқ мебошад. Аввалин маротиба муҳаққиқи машҳури амрикоӣ Самуэлсон П. раванди омехта намудани назарияи мактаби кейнсионӣ бо назарияи классикиро дар асари машҳури худ «Иқтисодиёт» пешниҳод менамояд.⁸⁶

Низоми андозбандӣ ба рушди иқтисодӣ ҳамон вақт таъсиррасон буда метавонад, агар ин андозҳо ба унсурҳои рушди иқтисодии мамлакат мутодиқ шуда бошанд. Самаранок истифода гардидани маблағҳои буҷетӣ аз сатҳи ҳавасманд будани иштирокчиёни раванди буҷетӣ вобаста мебошад.

Механизми таъсири андозҳо ба рушди иқтисодӣ, пеш аз ҳама, аз тағйир додани сарчашмаҳо, миқдор ва ҳаҷми меъёрии андозҳо, варон гардидани

⁸⁶ П. Самуэлсон. Экономика. Том II. – М: НПО «АЛГОН» ВНИИСИ «Машиностроение», 1994.

таносуби байни андозҳои мустақиму ғайримустақим дар қисмати воридоти андозии буҷет, пешниҳод ва сифати низоми идоракунии андоз ибора мебошад.

Ҳукумати кишвар барои беҳтару хубтар намудани вазъи фазои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ аз як чанд унсурҳои ҳалкунандаи таъсири андозҳо ба рушди устувори иқтисодӣ дар мамлакат истифода намуда, марҳила ба марҳила гарони андозро бо назардошти таъмини принсипи кофӣ будани даромадҳои андозӣ то ҳадди имкон паст намуд.

Боиси ёдоварист, ки натиҷаи таъсири андозҳо дар тамоюли афзоиши ҳаҷми ММД ва даромади буҷаи давлат бар аъло вонамуд мегардад. Барои дуруст дарк намудани масъалаи мазкур, ҳоло мо тамоюли афзоиши бомаротиби нишондиҳандаҳои макроиқтисодиро барои солҳои 2000 - 2022 дида мебароем (нигаред ба ҷадвали 2.2.).

Ҷадвали 2.2. - Динамикаи нишондиҳандаҳои афзоиши бомаротиби макроиқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2000 – 2022

Нишондиҳандаҳо	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022/2000 (бо мар.)
Аҳоли (ҳазор нафар)	6264,6	6842,2	7621,2	8551,2	8931,2	9126,6	9313,8	9716,8	9886,8	10078,4	1,6
ММД бо нархҳои чорӣ, млн. сомонӣ	1786,8	7206,6	24707,1	48408,7	64434,3	71059,2	79109,8	83958,3	98910,7	115739,4	64,8
Даромадҳои буҷети давлатӣ, млн. сомонӣ	251,7	1433,2	7024,4	16586,5	19955,5	23925,5	23469,4	25065,0	30053,8	36056,8	143,3
Аз он даромадҳои андозӣ, млн. сомонӣ	233,5	1192,5	4443,9	10613,4	13099,7	14564,9	15775,4	15366,5	19669,6	17907,7	76,7
Харочоти буҷети давлатӣ, млн. сомонӣ	261,8	1402,7	6712,6	16277,4	22264,2	24187,4	23806,6	24812,5	29342,7	35338,9	135,0
Аз ин хароҷот ба рушди бахши воқеӣ, млн. сомонӣ	37,9	166,6	988,3	4718,0	8243,2	11530,9	6766,8	7293,0	5486,6	7825,9	206,5
Даромади пулии аҳоли, млн. сомонӣ	1004,6	3755,6	13256,0	25569,8	37247,5	41083,9	47986,3	65347,0	80508,8	95124,6	94,7

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С.26, 214, 363, 392, 393, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. С.25, 124, 213, 384-389, Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С. 36-37, 200-201, 334-335, 653-564, 658-677. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. С.449-464.

Аз пӯёи ҷадвали 2.2. дида мешавад, ки дар давраи солҳои 2000-2022 ҳамаи нишондиҳандаҳо тамоюли афзоишӣ дошта, афзоиш он дар ҳаҷми ММД

64,8 маротиб, қисми даромаду хароҷоти буҷа бо таносуби 143,3 ва 135,0 маротиб, ҳаҷми воридоти ағза ба буҷаи кишвар 76,7 маротиб, даромади аҳоли 94,7 маротиб ва шумораи аҳоли 1,6 маротиб мебошад.

Инчунин, дар солҳои 2000-2022 хароҷоти буҷет барои маблағгузориҳои бахши воқеӣ 206,5 маротиб афзоиш ёфта, ҳиссаи ҳудудии он дар давраи таҳлилшуда аз 14,5% то 22,1% мебошад. Ин аз таваҷҷуҳи ҳосаи Ҳукумати мамлакат ба рушди бахши воқеӣ ва иқтисодӣ миқдори миллии шаҳодат медиҳад. Истифодабарии воридотҳои андозӣ бештар ба рушди соҳаҳои бахши воқеӣ ва иқтисодӣ миқдори миллии, бешубҳа, ба афзудани таъсири андозҳо ба рушди иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Аз лиҳози иҷроии ҳадафҳои стратегияи мамлакат тайи чандин солҳо, ки дар низомии сатҳи буҷетии давлат, маҳз, қисмати ҳаҷот нисбат ба даромди он зиёд буда, буҷети солҳои наватӣ бо қаср тасдиқ мегардид. Албатта, агар мо аз ҷиҳатҳои мусбӣ ба қаср назар афканем, мебинем, ки қасри буҷа низ як воситаи ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ маҳсуб мешавад. Дар ин маврид, метавон гуфт, ки қасри буҷа аз дараҷа ва ҳаҷми воридоти андоз вобаста набуда, балки аз суръати зиёдшавии харҷи давалатӣ вобаста мебошад. Чунин ҳолат дурустии нуқтаи назари неокейнсиониро дар ҳамоҳангии нишондиҳандаи қасри буҷет тасвир мекунад, яъне ҳангоми паст гардидани меъёри андоз ҳаҷми харҷи буҷа зиёд гардида, давра ба давра талаботҳо пурра қонеъ мегарданд.

Аз таҳлили иҷроии буҷети давлатӣ бармеояд, ки Ҳукумати ҷумҳурий барои бартараф намудани қасри буҷет аз методологияи самаранок, ба монанди эмиссияи иловагии пул, иҷора ва хусусиятҳои моликияти давлатӣ, грантҳои қарзҳои берунаи давлатӣ, барориши қоғазҳои қиматноки давлатӣ, ки ба натиҷаҳои ниҳии қурби пулӣ ва сатҳи таваррум низ таъсири мусбӣ мерасонад, бештар истифода менамояд. Чунин тарзи пӯшонидани қасри буҷет, бешубҳа, ба таъмини рушди иқтисодӣ тавассути тақмили низомии андозро имконпазир менамояд.

Боиси ёдоварист, олимони соҳаи иқтисод таъсири низомии андозро ба рушди иқтисодӣ таҳқиқ намуда, ба чунин ҳулоса омадаанд, ки таъсири низомии

андоз, қабл аз ҳама, аз тағйирёбии гаронии андоз ва сатҳи татбиқи вазифаи ҳавасмандгардонии андозҳо вобаста мебошад.

Гаронии андоз ин муайянкунандаи сатҳи ҳавасмандгардонии шумораи андозсупорандагон, ҳиссаи андозҳои ҷамъшуда дар бучаи давлат, зиёд гардидани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти ватанӣ ва таъсири мустақими давалат ба фаъолияти андозсупоранда мебошад.

Муайян намудани бори гаронии андоз ва раванди батанзимдарории он дар сатҳи дилхоҳ давлат ин яке аз шаклҳои идоракунии манфиатҳои давлат ва бахши хусусӣ мебошад. Ҳудудҳои муайяншудаи бори гаронии андозҳои давлатӣ ба се қисмат, якум – муқаррарӣ (то 35%), дуюм – миёна (аз 36% то ба 45%) ва сеюм – баланд (аз 46% то ба 55%, дар баъзе мавридҳо аз 55% ҳам зиёд) чудо мешаванд.⁸⁷ Ҳиссаи андозҳо дар ММД (%) дар соли 2016: Олмон - 40,6, Фаронса - 47,9, Белгия - 47,9; Чопон - 28,3, Англия - 34,4, Финляндия - 43,6, ИМА - 26,9, Испания – 37,3, Ҳолланд - 39,8, Туркия - 32,5, Италия - 43,5, Русия - 19,5, Беларус - 24,2, Украина - 28,1 ва Озарбойҷон - 21,5.⁸⁸

Дар ҳадди аксари давлатҳои Аврупо гаронии андоз дар ҳудуди аз 40% то 50% мебошад, ки 70%-т маблағҳои ҷамъоваришудаи андоз ба соҳаҳои иҷтимоӣ, аз қабилӣ соҳаи маориф, тандурустӣ, кумакупли ба аҳолии эҳтиёҷманд ва ғайра истифода мегардад. Чунин шакли тақсими воситаҳои бучет ҳавасмандии соҳаи иҷтимоиро ба миён меоварад, ки да натиҷаи он сатҳи зиндагии аҳоли бештар ва сармояи инсонӣ меафзояд. Муҳтавои ин гуфтаҳо бештар аҳамияти ҳам иҷтимоӣ ва ҳам иқтисодӣ дорад. Аз ин лиҳоз, табиати иқтисодии андозҳо дар механизми ситонидани онҳо ба манфиати давлат барои сари вақт иҷро намудани ҳадафҳои иҷтимоидошта мебошад. Албатта, раванди ҷамъоварӣ ва тақсими андозҳо дар ММД-и кишвар инъикос меёбад. Мазмуни пурраи ин бештар ба сиёсати фискалии давлат (сиёсати бучетиву андозӣ) рабт дорад.⁸⁹

⁸⁷ Алакбаров Т. Налогового бремени на предпринимательской деятельности. Налоговые новости Азербайджана. №-4, 2012. - с 173.

⁸⁸ <http://www.worldbank.org>; <http://www.imf.org>.

⁸⁹ Швецов А.В. Бюджетно-налоговая политика как социально-экономическая категория. Вопросы экономики и права. Москва, 2011. № 11. - С.131.

Яке аз фишанги муҳими ҳадафманди сиёсати молиявӣ ин андозҳо ба шумор мераванд, чунки ба воситаи андозҳо раванди ҳавасмандгардонии субъектони иқтисодӣ ва тақсими оптималии даромадҳои буҷа таъмин мегардад. Дар бештари давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон ҳиссаи пардохтҳои андозӣ ба буҷаи давлат дар ҳудуди аз 70% то ба 80%-ро ташкил мекунад.

Тибқи ҷадвали 2.3. маълум гардад, ки гаронии андоз барои аҳолии мамлакат дар солҳои 2000 – 2022 аз ду марҳилаи асосӣ иборат аст. Марҳилаи якум аз соли 2000 то 2015-ро дар бар мегирад, ки дар ин марҳила гаронии андоз аз 23,2 то 41,5% меафзояд. Дар марҳилаи дуюм (солҳои 2015-2022) бошад, сатҳи дараҷаи гаронии андоз рӯ ба таназул аст, яъне аз 41,5 то 18,8% мебошад (ниг. ба ҷадвали 2.3.).

Ҷадвали 2.3. - Гаронии андоз ва динамикаи он дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2000-2022*

Нишондиҳандаҳо	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022/ 2000 (+/-, %)
Даромади андоз (ДА) ба ММД (фишори андоз ба иқтисодиёт), %	13,1	16,5	18,0	21,9	20,4	20,3	20,5	19,9	18,3	19,9	15,5	+ 2,4
Даромадҳои андозии буҷет ба даромади пулии аҳоли (гарони андоз), %	23,2	31,8	33,5	41,5	35,7	35,2	35,5	32,9	23,5	24,4	18,8	- 4,4
Зариби чандири низоми андоз (афзоиши ДА ба афзоиши ММД бо фоиз нисбат ба соли қаблӣ), Кчна	1,26	1,09	1,01	0,96	1,04	1,00	1,01	0,97	0,92	1,08	0,78	- 0,18

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С.26, 214, 363, 392, 393, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. С.25, 124, 213, 384-389, Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С.36, 37, 200, 201. 334, 335, 653-564, 658-677. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. С.449-464.

Таҳқиқотҳои гузаронидашудаи тӯлонӣ оид ба таъсири сиёсати андоз ба рушди иқтисодӣ нишон дод, ки хусусиятҳо, раванди таъсиррасонӣ ва натиҷаи таъсир дар оянда дар бештари давлатҳои ҷаҳон мухталиф мебошад. Аз ҳамин лиҳоз, баҳо додани сиёсати андозии як давлат ва истифодаи таҷрибаи он дар давлати дигар пурра самарани мусбӣ дода наметавонад, чунки ин давлатҳо аз ҳамдигар бо фазо, иқлим, мавқеъи ҷуғрофӣ, сиёсат, вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ,

мафкура ва ғайра фарқ доранд.⁹⁰ Яъне, таҳлилу баррасии гаронии андоз вобаста ба хусусиятҳои иқтисодиву иҷтимоии ҳар як давлат дида баромадан ба маврид аст.

Бояд қайд кард, ки паст будани сатҳи гаронии андоз дар панҷсолаи аввали марҳилаи таҳқиқот (солҳои 2000 – 2004), ба фикри мо, сабабҳои дигар дорад, яъне дар давраи мазкур низомии андозӣ мукамал набуда, нақшаи таҳияшуда иҷро намегардид. Аз ин лиҳоз, дар ин давра гаронии андоз барои иқтисодиёти миллии ҳамагӣ 13 – 16%-ро ташкил меод. Ғайр аз ин, мақомоти андоз аз сабаби бетачрибагӣ андозбандиро дар сатҳи кофӣ ташкил карда наметавонист, инчунин, аҳолии мамлакат дараҷаи пасти фарҳанг ва интизоми андозӣ дошт.

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон механизми пардохти андозҳо тибқи Кодекси андоз амалӣ мегардад. Вобаста ба дигаргуншавии вазъи иқтисодиёти мамлакат дар кишварамон се маротиба Кодекси андоз ба кулӣ иваз гардид, ки баъди ҳар як давраи ивазнамояи раванди пардохти андозҳо содда карда шуда, ҳаҷми самараи ҷамъоварии андозҳо дар қисмати буҷаи давлат зиёд гардид.

Барои муайян намудани сатҳи самаранокии андозҳо истифодаи формулаи зариби чандирии низомии андоз ба мақсад мувофиқ мебошад. Ба воситаи ин формула гаронии маблағи андозҳо дар тафриқа бо бо ММД-и кишвар муайян мегардад. Сохти зоҳирии формулаи зариби чандирии низомии андоз чунин аст:

$$K_{\text{чна}} = \frac{(DA_1/DA_0) \times 100\%}{(MUD_1/MUD_0) \times 100\%},$$

Муҳтавои ишораҳои формула:

$K_{\text{чна}}$ - зариби чандирии низомии андоз;

DA_0, DA_1 - ҳаҷми воридотҳои андозӣ дар солҳои базисӣ ва ҳисоботӣ;

MUD_0, MUD_1 - ҳаҷми маҳсулоти умумии дохилӣ дар солҳои базисӣ ва ҳисоботӣ.

Ба воситаи формулаи зариби чандирии мазкур сатҳ ва дараҷаи истифодаи самаранокии захираҳои иқтисодӣ, зарурати иваз намудани сиёсати андозӣ ва

⁹⁰ Алақбаров Т. Налогового бремени на предпринимательской деятельности. Налоговые новости Азербайджана. №-4, 2012. стр.171-180.

ворид намудани тағйиру иловаҳо ба низоми андозии кишвар муайян карда мешавад. Масалан, агар зариби чандирии низоми андозии кишвар аз нишондиҳандаи адади 1 ($K_{\text{чна}} < 1$) хурд бошад, ин маънои онро дорад, ки механизми истифодаи самаранокии захираҳои иқтисодӣ ва сиёсати андозии кишвар бояд иваз карда шавад.

Агар $K_{\text{чна}} = 1$ бошад, пас низоми андозии амалкунанда аз нуқтаи назари ҷӣ воридотҳои андозӣ ба буҷети давлат ва ҷӣ гаронии андоз ба манфиатҳои давлат ва андозсупорандагон ҷавобгӯ мебошад, яъне онро тағйир додан шарт нест. Дар ҳолати $K_{\text{чна}} > 1$ тағйироту иловаҳо ба низоми андоз танҳо ба хотири паст намудани гаронии андоз ва ҳавасмандгардонии андозӣ субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ ворид намудан ҷоиз аст.

Бо назардошти гаронии андоз ва чандирии низоми андозии кишвар ($K_{\text{чна}}$) натиҷаи баҳогузориҳои ҷадвали 2.3. ба мо собит намуд, ки низоми сиёсати андозбандии Тоҷикистон (махз Кодекси андозии соли 2012 таҳияшуда) бо назардошти эҳтимолияти ба миён омадани бухронҳо дохиливу берунӣ таҳия гардида буд, вале натиҷаи таъсирҳои манфии онро мо то давраи соли 2022 дида метавонем. Масалан, Кодекси амалкунандаи соли 2012 ба кам шудани воридотҳои андозӣ ба буҷет нисбат ба афзоиши ММД оварда расонид. Бинобар ин, зариби чандирии низоми андоз дар солҳои 2000 - 2022 аз 1,26 то 0,78 коҳиш ёфтааст.

Сабаби аз эътидол хурд шудани нишондиҳандаи зариби чандирии низоми андоз дар солҳои 2020 ин натиҷаи таъсири мустақими COVID-19 ба рушди иқтисодиёти миллӣ буд, чунки дар ин сол қариб аз нисф зиёди андозсупорандагон аз фаъолият боз монда, нақшаи ҷамъоварии андозҳо иҷро нагардиданд. Дар соли 2022 нишондиҳандаи зариби чандирии низоми андоз ба 0,78 баробар шуд, ки натиҷаи ин дар заминаи паст будани нишондиҳандаи ҷамъоварии андозҳо дар соли 2022 бо таъсири таҳримҳои иқтисодӣ дар байни давлатҳои абарқудрати ҷаҳон мебошад.

Агар нишондиҳандаи зариби чандирии низоми андозро дар тафриқа бо соли 2020 ҳисоб кунем, пас вай 0,85 – ро ташкил мекунад, яъне дар солҳои 2020

– 2022 зароби чандирии низоми андоз Кчна <1 буд. Дар нишондоди мазкур ба мо лозим меояд, ки ба сиёсати андозии кишвар тағйиротҳои нав ворид карда шаванд, чунки талабот ба захираҳои молиявӣ дар сатҳи ниҳодҳои давлатӣ қисман қонё гардида, принципі кофӣ будани воридотҳои андозӣ таъмин карда намешавад. Ғайр аз ин, низоми амалкунандаи андоз ба беҳтаршавии фазои соҳибкорӣ мусоидот намекард ва дар солҳои охир коҳиш ёфтани теъдоди соҳибкории хурду миёнаи фаъолиятдошта ба назар мерасид.

Аз ин нуқтаи назар, аз нав тарҳрезӣ намудани баъзе аз унсурҳо, кам кардани меъёрҳои андозӣ ва таъмини ҳавасмандгардонҳои нав ба субъектони иқтисодӣ (махз, ба андозсупорандагони ватаниву хориҷӣ) муҳим арзёбӣ мегардад. Ҳамаи инро дар таҳрири Кодекси нав дар солҳои минбаъда дидан мумкин аст. Бинобар ин, бо иқдоми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Кодекси андози навро дар охири соли 2021 тасдиқ ва аз 1 январи соли 2022 ба истифода дода шуд.

Тибқи Кодекси андози таҳриршудаи нав (2021) ба низоми андози амалкунанда тағйиротҳои кулӣ ворид карда шудаанд, аз ҷумла:

1. Шумораи андозҳо аз 10 намуд то ба 7 намуд кам карда шудаанд:

Ба зерқисмҳои андозҳои умумичумхуриявӣ инҳо шомиланд: «...андоз аз даромад; андоз аз арзиши иловашуда; андози аксиз; андозҳо барои захираҳои табиӣ; андози иҷтимоӣ; андоз аз фурӯш (алюминийи аввалия)»⁹¹.

Ба қисмати андозҳои маҳаллӣ инҳо дохиланд: андозҳо аз молу мулк (андози замин, молумулки ғайриманқул, воситаҳои нақлиёт).

2. Меъёри стандартии андоз аз арзиши иловашуда то ба 15 % (то 3% кам гардид);

3. Меъёри андоз аз даромади шахсони воқеӣ аз 13% ба 12% кам карда шуд.

4. Меъёри андоз аз даромад (махз аз шахсони ҳуқуқӣ) вобаста ба намуди фаъолият:

⁹¹ Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, 3 ноябри соли 2021, № 549.

- барои навъи фаъолияти истеҳсолӣ - 13 фоиз (бетағйир);
- барои ниҳодҳои молиявӣ қарзӣ ва ширкатҳои мобилӣ - 20 % (3% кам гардид);
- барои коркард ва истеҳроҷи захираҳои табиӣ -18% (5% зиёд гардид);
- барои дигар навъи фаъолият - 18 фоиз (5% кам карда шудааст).

5. Меъёри андози даромад барои ғайрирезидентҳо мутобиқи Кодекси қаблӣ 25% ва мувофиқи Кодекси нав 20% яъне 5% кам гардид.

6. Мувофиқи Кодекси қаблӣ меъёри андози иҷтимоӣ барои суғуртакунанда 25% ва барои суғурташаванда 1%, дар Кодекси андози нав бошад, барои муассисаҳои ғайрибучетӣ нисбати суғуртакунанда 20% ва барои суғурташаванда 2%, барои муассисаҳои бюджетӣ нисбати суғуртакунанда - 25 % ва барои суғурташаванда 1% пешбинӣ гардидааст.

7. Дар Кодекси нав имтиёзҳои андозӣ барои ҳамаи намудҳои андоз нисбат ба Кодекси қаблӣ бештар пешбинӣ гардидааст.

Инчунин, дар Кодекси нав низомҳои махсуси андозбандӣ: «...низоми андозбандии МОИ, андозбандии субъектони бозори қоғазҳои қиматнок, низоми андозбандии соҳибкорони тибқи патент ва ё шаҳодатнома фаъолияткунанда, низоми содакардашудаи андозбандӣ барои соҳаи кишоварзӣ, низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд, низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои бизнеси бозӣ, низоми содакардашудаи андозбандии фаъолияти парандапарварӣ, моҳипарварӣ ва истеҳсоли ҳӯроки паранда ва чорво, низоми содакардашудаи андозбандӣ барои фаъолияти инноватсионӣ технология»⁹² пешбинӣ гардиданд, ки онҳо имтиёзҳои зиёде андозиро дошта, барои ҳавасмандкунии соҳибкорони истеҳсолӣ нигаронида шудааст.

Дар маҷмӯъ, Кодекси андози бо таҳрири нав, ки дар таърихи 1.01.2022 мавриди истифода қарор гирифт, бешубҳа, сарбории андозро ба субъектони соҳибкории истеҳсолӣ коҳиш дода, онҳоро дар раванди фаъолиятшон

⁹² Кодекси андоз дар таҳрири нав. Сайти кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон www.Andoz.tj

хавасманд мегардонад. Дар таърихи 23.12.2022 Пешвои муаззами миллат зимни ироаи Паёмашон, чунин иброз доштанд, ки: «...то имрӯз ба соҳибкорон беш аз 120 намуди имтиёзу сабукиҳои андозиву гумрукӣ пешниҳод шуда, шумораҳои сохторҳои бақайдгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ аз 4 ба 1 кам гардида, хизматрасонӣ дар ин самт ба таври ройгон ба роҳ монда шудааст. Дар соли 2022 маблағи имтиёзҳои андозиву гумрукии истифодагардида зиёда аз 12 миллиард сомони ро ташкил медиҳад. Аз ҷумла, аз ҳисоби паст ва бекор кардани меъёрҳои 5 намуди андоз зиёда аз 1,5 миллиард сомонӣ ҳамчун дастгирӣ дар ихтиёрӣ субъектҳои соҳибкорӣ боқӣ мемонад».⁹³

Низоми миллии андоз тибқи Кодекси наватҳияшудаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон (2021) нишон дод, ки фазои соҳибкорию сармоягузорӣ дар кишвар беҳтар гашта, дар соли 2022 теъдоди соҳибкорони инфиродӣ ва корхонаҳо дар ҷумҳурӣ ва ҳаҷми андозҳое, ки аз тарафи онҳо ба буҷет супоридашуда, нисбат ба солҳои 2020 – 2022 назаррас афзудааст (ниг. ба ҷадвали 2.4.).

Ҷадвали 2.4. - Маълумот дар бораи соҳибкорони инфиродӣ, корхонаҳои хурд, миёна ва калони Ҷумҳурии Тоҷикистон

	Теъдоди соҳибкорони инфиродӣ ва корхонаҳо			Ҳаҷми андозҳои ба буҷет супоридашуда (млн. сомонӣ)		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Соҳибкорони инфиродӣ	592794	627173	660329	992,2	997,1	1039,9
Корхонаҳо:	-	-	-	-	-	-
Хурд	14299	14862	16026	645,3	590,1	535,0
Миёна	3829	4164	4317	1455,9	1 921,6	2 169,7
Калон	297	389	442	5469,2	8055,4	9412,0
Ҳамагӣ	611219	646588	681114	8492,6	11564,2	13156,6

Сарчашма: Ҳисоботи Кумитаи андози дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2020-2022.

Аз маълумотҳои ҷадвали 2.4. бармеояд, ки дар соли 2022 теъдоди соҳибкорони инфиродӣ ва корхонаҳо 681114 нафарро ташкил додааст ва нисбат ба солҳои 2020 ва 2021 мувофиқан 11,4% ва 5,3% зиёд мебошад. Ҳаҷми

⁹³ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомали Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» <https://mfa.tj/tg/main/view/11820/pajomi-prezidenti-jumhuri-tojikiston-muhtaram-emomali-rahmon-dar-borai-samthoi-asosii-sijosati-dokhili-va-khoriji-jumhuri> (санаи мурочиат: 12.01.2023)

андозҳои ба буҷет супоридашудаи онҳо дар соли 2022 ба 13156,6 млн. сомонӣ баробар гардида, дар тафовут бо солҳои 2020 ва 2021 бо ҳиссаҳои 54,9% ва 13,8 % зиёд ба назар мерасад. Ҳаҷми ММД-и кишвар дар соли 2022 то 115 млрд. сомонӣ расида⁹⁴, дар тафриқа бо солҳои 2020 ва 2021 бо ҳиссаҳои 37,1% ва 16,3 % зиёд мебошад.

Бинобар ин, паст намудани гарони андоз ва муносибкунии муносибатҳои андозӣ, аз ҷумла баланд бардоштани сифати маъмурикунонии андоз, бешубҳа, ба рушди соҳибкорӣ, афзоиши ҳаҷми даромадҳои андозӣ ва ММД-и мамлакат мусоидот мекунад.

2.3. Арзёбии таъсири ҳаҷму сохтори хароҷоти давлатӣ ва сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт ба истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ

Асосии татбиқи сиёсати иқтисодӣ ва таъмини рушди иҷтимоию иқтисодӣ хароҷоти буҷет мебошанд. Барои омӯختани ҳамаи ҷабҳаҳои сохтори хароҷоти давлатӣ ва раванди таъсири он ба рушди иқтисодӣ, бояд мо таркиб, ҳаҷм ва меъёрҳои маблағгузорию ба инобат гирем.

Дар омӯзиши таъсири хароҷоти давлатӣ ба рушди иқтисодӣ масъалаи муҳим ин таснифоти хароҷоти буҷети давлатӣ мебошад, ки он тибқи фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 июни соли 2012, №40 қабул гардидааст, мавриди амал қарор дорад.

Гурӯҳбандии хароҷоти буҷетҳо аз инҳо иборат аст:

- гурӯҳбандии вазифавӣ (функционалӣ);
- гурӯҳбандии иқтисодӣ;
- гурӯҳбандии идоравӣ (маъмурӣ);
- гурӯҳбандии барномавӣ,

⁹⁴ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомали Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» <https://mfa.tj/tg/main/view/11820/pajomi-prezidenti-jumhuri-tojikiston-muhtaram-emomali-rahmon-dar-borai-samthoi-asosii-sijosati-dokhili-va-khorijii-jumhuri> (санаи муроҷиат: 12.09.2023)

- гурӯҳбандии ҳудудӣ.

Ба ақидаи мо, асоси таҳлили таъсири хароҷоти буҷети давлатӣ ба рушди иқтисодиро гурӯҳбандии вазифавии (функционалии) хароҷоти буҷети давлатӣ ташкил медиҳад, зеро вай имконият медиҳад, ки дар сохтори хароҷоти буҷети давлатӣ хароҷоти истехсолӣ ва ғайриистехсолӣ ҷудо карда шавад.

Гурӯҳбандии вазифавии буҷет (ГВБ) яке аз зинаи идоракунии ҳамаи сатҳи низоми буҷви давлат муҳсуб мешавад. Дар васоити ахбори омма ва омили расмӣ бештар маълумотҳои иҷроии буҷет тибқи ҳамаин шакли гурӯҳбандии буҷетии хароҷот ҷой мешавад.

Чунин соҳаҳо (14 бахш) бо рамзҳои тибқи гурӯҳбандии вазифавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардидаанд:

01. Бахши сохторҳои ҳокимияти давлатӣ ва низоми идоракунии он
02. Мудофия
03. Мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва тартиботи ҳуқуқӣ
04. Маориф
05. Тандурустӣ
06. Суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ
07. Хоҷагии манзилию коммуналӣ, муҳити зист ва хоҷагии ҷангал
08. Фарҳанг ва варзиш
09. Комплекси сӯзишвориву энергетикӣ
10. Кишоварзӣ, моҳидорӣ ва шикор
11. Саноату сохтмон
12. Нақлиёт ва коммуникатсия
13. Фаъолияти дигари иқтисодӣ ва хизматрасониҳо
14. Хароҷоте, ки ба категорияҳои дигар дохил карда нашудаанд.⁹⁵

Ҳангоми гурӯҳбандии хароҷоти давлатӣ ба истехсолӣ ва ғайри истехсолӣ, муайян кардани он, ки кадом хароҷот истехсолӣ ва кадомаш ғайри истехсолӣ мебошанд, муҳим аст.

⁹⁵ Гурӯҳбандии даромаду хароҷоти буҷети давлатии ҶТ. -Душанбе, 2012.-С. 3.

Дар баъзе аз таҳқиқотҳои олимони хориҷӣ оид ба раванди таъсири низоми молиявӣ ба рушди иқтисодӣ, маҳз, ҳангоми харчи маблағҳои буҷетӣ ду мафҳуми иқтисодӣ «ҳосилнокӣ» ва ё «маҳсулноки» истифода бурда мешавад.⁹⁶ Онҳо хароҷоти истехсолӣ гӯфта хароҷоти давлате, ки ба сармоягузориҳои давлатӣ алоқаманд мебошанд, меноманд.

Намудҳои гуногуни хароҷоти давлатӣ ба рушди иқтисодӣ таъсири гуногун дорад, ки ин фарзияро таҳқиқотҳои Бонки Ҷаҳонӣ тасдиқ мекунад.⁹⁷ Таъсири бештар ба рушди иқтисодӣ хароҷоти давлатӣ, ки барои маблағгузориҳои сармоягузориҳои давлатӣ ба соҳаҳои нақлиёт ва коммуникатсия, маориф ва тандурустӣ равона карда шуданд, таъсир мерасонад.⁹⁸

Хароҷоти давлатӣ натавонад аз ҳаҷм ва зерсатори он, инчунин, аз раванди банақшагириву назорат, самаранок истифода намудан ва идоракунии воситаҳои сатҳи буҷет низ вобаста мебошад.

Роҳҳои тақмили идоракунии дар низоми молияи давлатӣ ва тибқи афзалиятҳои сиёсати давлат мутобиқ намудани раванди маблағгузориҳои буҷети давлатӣ аз соли 2008 оғоз гардида, Барномаи миёнамуддати харчи давлатӣ (дар матнҳои минбаъда бо номи БМХД оварда мешавад) дар маддаи аввал барои озмоиш дар соҳаи иҷтимоӣ, аз қабili тандурустӣ, фарҳанг, маориф ва ғайра роҳандозӣ гардида, баъдан дар соҳаҳои хоҷагии об, энергетика, нақлиёт, коммуникатсия, кишоварзӣ ва заминсозӣ тадбиқ карда шуд. Аввалин БМХД тарҳрезӣшуда дар соли 2008 таҳия ва тадбиқ гардид, ки ин барнома барои давраи солҳои 2009-2010-ро дар бармегирифт. Ҷанг тавре ки медонем, дар соли 2009 буҳрони бузурги молиявӣ иқтисодӣ дар сатҳи ҷаҳон ба вуқӯъ омад. Дар натиҷа зарурат ба миён омад, ки қисмати хароҷоти буҷа бо назардошти буҳрони мавҷудбуда аз нав дида баромада шавад, чунки бо таври

⁹⁶ Губенко Д.В. Фактор фискальной политики в теории эндогенного экономического роста // Журнал экономической теории. 2014. № 4. С.230–234; Aschauer D.A. Is Public Expenditure Productive? // Journal of Monetary Economics. 1989. Vol. 23. P. 177–200.

⁹⁷ Губенко Д.В. Фискальное стимулирование региональной экономики (эмпирический анализ на примере субъектов РФ // Вестник НГУЭУ • 2016 • № 1. - С.352.

⁹⁸ Швецов А.В. Бюджетно-налоговая политика как социально-экономическая категория // Вопросы экономики и права. -2011 - № 11. - Москва, 2011. - С. 125-132.

классикӣ бештари моддаҳои хароҷоти буҷа дар амал иҷро нагардид. Баъдан, иҷроиши барномаи мазкур дар соли 2010 тибқи принципҳои нави БМХД пурра иҷро гардид.

Баҳши дуюми БМХД дар соли 2010 таҳия шуд, ки он барои солҳои 2011-2013 пешбинӣ гардида буд. Дар солҳои минбаъда, бо назардошти вазъи ҷаҳони муосир ва Тоҷикистон қисматҳои асосии нишондиҳандаҳои буҷа тағйирот дароварда шуда, иҷроиши БМХД барои се соли оянда таҳия мегардид. Таҷрибаи чандинсолаи таҳияи лоиҳаи БМХД имкон фароҳам овард, ки вазъи самаранок харҷи буҷаи давлат ҳамасола санҷида шавад. Ҳамоҳанг намудани раванди таҳияи лоиҳаи БМХД бо таҳияи буҷети ҳарсола имкон ба миён омад, ки лоиҳаи буҷети солони соли 2012 бо принсипи муқарраротҳои нав таҳия ва пешниҳод карда шавад.

Бо фармону қарори Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Низомнома оид ба таҳия ва татбиқи Барномаи миёнамӯҳлати хароҷоти давлатӣ қабул гардидааст.

Тибқи ин Низомнома мақсадҳои Барномаи миёнамӯҳлати хароҷоти давлатӣ аз инҳо иборат мебошад:

- Дар давраи миёнамуддат таъмин намудани интизоми муайяни буҷетиву андозӣ ва мутобиқ ба сиёсати тарҳрезии буҷетӣ;
- Бо воситаи таъмин намудани робитаи мутақобил самаранок истифодабарии воситаҳои буҷетӣ беҳтар намуда, нақшаҳои соҳавии вазорату идораҳо дар мадди аввал гузошта шуд;
- Таъмини вазорату идораҳои соҳавӣ бо маблағҳои пешбинишаванда ва баланд бардоштани сатҳи масъулият ва мустақилияти онҳо вобаста ба тадбирҳои, ки дар давраи миёнамӯҳлат андешида мешаванд.

БМХД чунин нави чорабиниҳоро дар бар мегирад: стратегияи комплекси сиёсати буҷетичу андозӣ барои самаранок харҷ намудани воситаҳои буҷети давлатӣ таҳия гардид; арзёбии вазъи масоили даромаду хароҷот барои дастрас намудани захираҳо ва идораи онҳо таъсир мерасонад; таҳияи стратегияҳои соҳавие, ки маблағҷудокунии хароҷоти давлатиро бо

сиёсати тасдиқ гардидаи соҳаҳо пайванд менамоянд; дар давраи миёнамӯҳлат моддаҳои харҷот вобаста ба соҳаҳо мақсадноку самаранок истифода гардиданд, ки ҳамаҷониба ба дигар стратегияи рушди иқтисодиёти мамлакат мувофиқ мебошанд.

Раванди фаъолияти БМХД хароҷоти 3 солаи буҷетро дар бар гирифта, аз чунин унсурҳо таркиб ёфтааст:

- сохтори таркибии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ арзиёбӣ ва ояндабинӣ карда мешавад;
- сохторҳои таркиби сарчашмаҳои даромади буҷет таҳлилу баррасӣ ва ояндабинӣ мегардад;
- барои тадбиқи ҳамаҷонибаи БМХД ва вазифаҳои сиёсати молиявии давлат харҷи маблағҳои давлатӣ барои соли ҷорӣ ва ду соли минбаъда пешбинӣ мегардад;
- лоиҳаи тақсими байнисоҳавии хароҷотҳо бо назардошти самтҳои соҳавии афзалиятноки хароҷоти маблағҳои буҷет;
- лоиҳаи тақсими байнисоҳавии хароҷоти буҷет;
- лоиҳаи тақсими умумии хароҷоти буҷет тибқи гурӯҳбандии иқтисодии буҷет;
- Сатҳи касри буҷет ва сарчашмаҳои бартараф кардани он;
- Сиёсати қарзи давлатӣ ва қарзе, ки давлат кафолат медиҳад;
- Шарҳ ва асосноккунии тағйиротҳои лоиҳавии пешбинишаванда дар соҳаи андозу буҷет ва молия дар сатҳи қонунгузорӣ, санадҳои зерқонунӣ, тартибот ва раванди тадбиқи чорабиниҳое, ки ба сатҳи буҷет таъсири мустақим мерасонанд (ба монандӣ: сатҳи нишондиҳандаи касри буҷа, харҷи буҷа ва қарзи буҷетӣ).

Чадвали 2.5. – Арзёбии сохтори таркибии харочоти буҷети давлатӣ ва динамикаи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2000 – 2022

Нишондиҳандаҳо	2000		2005	2010	2015	2020	2021	2022		2022/2000 (+/-, %)
	млн. сомонӣ	Бо % нисбат ба ҷамъ						млн. сомонӣ	Бо % нисбат ба ҷамъ	
Харочот – ҳамагӣ	261,8	100,0	1402,7	6712,6	16277,4	24798,5	29342,7	35338,9	100,0	-
аз онҳо ба:	50,9	19,4	204,4	384,3	1521,1	1380,0	1947,7	1941,3	5,5	- 13,9
Бахши ҳокимияти давлатӣ ва идорақунӣ										
Маориф	41,6	15,9	253,1	989,9	2539,3	4311,4	5259,9	6240,8	17,7	+ 1,8
Тандурустӣ	16,9	6,5	82,4	354,9	1037,2	2583,1	2850,1	2618,0	7,4	+ 0,9
Суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи Иҷтимоӣ	32,1	12,3	232,4	860,2	2637,4	3865,9	4193,5	4582,0	13,0	+ 0,7
Ҳоҷагии манзилию коммуналӣ	16,8	6,4	80,2	377,4	1183,3	1419,1	1669,7	1758,3	5,0	- 1,4
Чорабиниҳои фарҳангӣ – оммавӣ, солимгардонӣ ва динӣ	9,0	3,4	41,8	297,3	574,3	987,1	1162,4	1078,1	3,1	- 0,3
Комплекси сӯзишворӣ - Энергетикӣ	4,1	1,6	17,7	691,9	2923,1	4976,5	4647,9	6511,2	18,4	+ 16,8
Кишоварзӣ, ҳоҷагии ҷангал, моҳидорӣ ва шикор	8,4	3,2	37,9	92,6	353,4	612,9	662,4	1027,5	2,9	- 0,3
Саноат ва сохтмон	4,0	1,5	23,3	49,3	429,2	171,5	239,4	287,2	0,8	- 0,7
Нақлиёт ва коммуникатсия	19,9	7,6	78,8	109,6	987,0	1025,7	1714,5	2396,9	6,8	- 0,8
Дигар корҳои иқтисодӣ ва хизматрасонӣ	1,5	0,6	8,9	44,8	25,3	1443,4	2682,2	2746,7	7,8	+ 7,2

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С. 388, 389, 392, 393, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022.

С.386,387,390,391, Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С.659-675.

Аз маълумотҳои ҷадвали 2.5. бармеояд, ки дар солҳои 2000 – 2022 дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёти милли ҳаҷми ҳар як моддаи хароҷоти буҷети давлатӣ бо тамоюли камшавию зиёдшавӣ ба назар мерасад. Дар сохтори гурӯҳҳои вазифавии хароҷоти буҷети давлатӣ тағйироти кулӣ вобаста ба таъбиқи ҳадафҳои стратегии давлат ба амал омадааст. Ҳиссаи соҳаи маориф аз маҷмӯи хароҷот аз 15,9% то 17,7%, тандурустӣ аз 6,5% то 7,4%, суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ аз 12,3% то 13,0% афзоиш ёфтааст.

Дар раванди таҳия ва иҷроиши БМХД Вазорати молия, Бонки милли, Вазорати рушди иқтисод ва савдо, идораҳои асосии соҳавӣ, ташкилотҳои асосии буҷетӣ ва мақомоти маҳаллии иҷроия мустақиман иштирок менkunанд. Барои дуруст иҷро гардидани ҳамаи ҷабҳаҳои БМХД нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ бо сатҳи дигари буҷет пурра ҳарсола аз нав дида баромада шуда, бо назардошти баъзе тағйиротҳо раванди иҷроиши ин барнома роҳандозӣ мегардад. Ниҳодҳои иҷрокунанда тибқи низоми қонунгузори Тоҷикистон натиҷаи иҷроиши БМХД-ро ҳарсола ба мақомоти салоҳиятдори марказӣ ва маҳаллӣ пешниҳод менамоянд.

Сохтори тақсими воситаҳои буҷетӣ чунин сурат мегирад: дар мадди аввал Ҳазинадорӣ марказии Вазорати молия ба тақсимкунандагони асосӣ, аз тақсимкунандагони асосӣ ба тақсимкунандагон ва сониян ба гирандагони маблағҳои буҷетӣ тибқи барномаву стратегияҳои амалкунанда дар самти харчи давлатӣ идора карда мешаванд. Истифодаи мақсаднок ва самаранокии маблағҳои буҷетиро дар ҳар як сохтори давлатӣ Вазорати молия, Палатаи ҳисоб ва Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон назорат мекунанд (ниг. ба ҷадвали 2.5.).

Бояд қайд кард, дар давраи таҳлилшаванда, махсусан, ҳиссаи маблағгузориҳои соҳаҳои бахши воқеии иқтисодиёт дар сохтори гурӯҳбандии вазифавии хароҷоти буҷети давлатӣ тамоюли чандирӣ доранд.

Чадвали 2.6. - Динамикаи нишондиҳандаҳои самаранокии хароҷоти буҷет дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2000-2022, млн. сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ММД	1786,8	7206,6	24707,1	50977,8	54790,3	64434,3	71059,2	79109,8	82543,0	98910,7	115739,4
Даромади буҷети давлатӣ (ДБД)	251,7	1433,2	7024,4	16586,5	18405,2	19955,5	23925,5	23469,4	25065,0	30053,8	36056,8
- нисбати ММД бо %	14,1	19,9	28,4	32,5	33,6	31,0	33,7	29,7	30,4	30,4	31,2
Хароҷоти буҷети давлатӣ (ХБД)	261,8	1402,7	6712,6	16277,4	18294,3	22264,2	24187,4	23806,6	24812,5	29342,7	35338,9
- нисбати ММД бо %	14,7	19,5	27,2	31,9	33,4	34,6	34,0	30,1	30,1	29,7	30,5
Аз ин хароҷот ба рушди баҳши воқеӣ (ХБДБВ)	37,9	166,6	988,3	4718,0	5339,5	8243,2	11530,9	6766,8	7293,0	5486,6	7825,9
- нисбати ММД бо %	2,1	2,3	4,0	9,3	9,7	12,8	16,2	8,6	8,8	5,6	6,8
- нисбати ХБД бо %	14,5	11,9	14,7	29,0	29,2	37,0	47,7	28,4	29,4	18,7	22,1
Зариби самаранокии хароҷоти давлатӣ (Ксхд = ММД / ХБД)	6,82	5,13	3,68	3,13	3,00	2,89	2,94	3,32	3,33	3,37	3,28
Зариби самаранокии хароҷоти давлатӣ ба баҳши воқеӣ (Ксхд = ММД / ХБДБВ)	47,2	43,2	25,0	10,8	10,3	7,8	6,2	11,7	11,3	18,0	14,8

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С.26, 214, 363, 392, 393, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. С.212, 365, Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С.334-335, 652, 653.

Масалан, ҳаҷми хароҷоти буҷет дар соҳаҳои комплекси сӯзишворӣ – энергетикӣ аз 1,6 то 18,4% ё +16,8%, дигар корҳои иқтисодӣ ва хизматрасонӣ аз 0,6 то 7,8% ё +7,2% афзоиш ёфта, аммо дар соҳаҳои кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал, моҳидорӣ ва шикор аз 3,2 то 2,9% ё -0,3%, саноат ва сохтмон аз 1,5 то 0,8% ё -0,7%, нақлиёт ва коммуникатсия аз 7,6% то 6,8% ё -0,8% коҳиш ёфтааст.

Барои солҳои 2000-2022 мувофиқи чадвали 2.6., ММД-и кишвар аз 1786,8 млн. сомонӣ то 115739,4 млн. сомонӣ ё 64,8 маротиба афзудааст. Даромадҳои буҷети давлатӣ аз 251,7 млн. сомонӣ то 36056,8 млн. сомонӣ ё 143,3 маротиба ва хароҷоти он аз 261,8 миллион сомонӣ то 35338,9 млн. сомонӣ ё 134,9 маротиба зиёд гардидааст.

Аз таҳлили чараёни нишондиҳандаҳои самаранокии харҷи маблағҳои буҷаи давлатии Тоҷикистон дар солҳои 2000-2022 дар ҷадвали 2.6. инъикос ёфтааст, чунин хулосаҳо бармеояд:

1. Самаранокии баланди хароҷоти буҷети давлатӣ то соли 2006, ки ба 1 сомони он 5-6 сомони ММД рост меояд, натиҷаи рушди бесармоягузориҳои иқтисодӣ миқдори миллии мебошад. Дар ҳақиқат, дар ин давра хароҷоти буҷети давлатӣ ба рушди бахши воқеии (ХБДБВ) иқтисодӣ миқдори миллии нисбати ММД 2-2,3 % ва нисбати хароҷоти буҷети давлатӣ (ХБД) 12-14% - ро ташкил намудааст ва афзоиши ММД дар заминаи иқтисодҳои мавҷудани истеҳсоли ба даст омадааст. Вале, чунин вазъият дур давом карда наметавонист, зеро корхонаҳои амалкунанда эҳтиёҷ ба техникаву технологияи нави ҳозиразамон ва рақобатпазир эҳтиёҷ дошта буд.

Ҳалли масъалаи мазкур ба зиёд намудани маблағгузориҳои буҷетиро ба рушди соҳаҳои бахши воқеии иқтисодӣ миқдори миллии вобаста буд.

2. Бо қабули «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2015» ва эълон гардидани ҳадафҳои стратегияи давлат ҳаҷми сармоягузориҳои давлатӣ ба рушди соҳаҳои бахши воқеии иқтисодӣ миқдори миллии ҳамасола афзоиш ёфт. Масалан, нишондиҳандаи ниҳой дар соли 2005 ба 2,3%-и ММД (бо маблағи пулӣ ба 166,6 млн. сомонӣ), дар соли 2010 ба 4%-и ММД (бо маблағи пулӣ ба 988,3 млн. сомонӣ), дар соли 2020 ба 8,8%-и ММД (бо маблағи пулӣ ба 7293,0 млн. сомонӣ), дар соли 2021 ба 5,6%-и ММД (бо маблағи пулӣ ба 5486,6 млн. сомонӣ) ва дар соли соли 2022 нишондиҳандаи мазкур ба 6,8%-и ММД (бо маблағи пулӣ ба 7825,9 млн. сомонӣ) мебошанд.

3. Маълумотҳои ҷадвали 2.6. шаҳодат медиҳад, ки сатҳи самаранокии хароҷоти давлатӣ (Ксхд) дар солҳои 2010 – 2018 аз 3,68 то 2,94, яъне 0,74 воҳид коҳиш ёфтааст. Аз дигар тараф мебинем, ки новобаста аз афзоиши ҳаҷми сармоягузориҳои давлатӣ ба рушди соҳаҳои бахши воқеии иқтисодӣ миқдори миллии дар солҳои 2015 -2018 Ксхд дар сатҳи 3,0 қарор дорад, яъне 1 сомонӣ хароҷоти давлатӣ ба 3 сомонӣ афзоиш ёфтани ММД оварда мерасонад. Дар солҳои 2019 – 2022 Ксхд томоюли зиёдшавӣ дошта, он аз беҳсозии идоракунии молияи давлатӣ

ва равнади назорати давлатии молиявӣ дар чараёни ҷамъоварӣ ва истифодаи воситаҳои буҷетӣ шаҳодат медиҳад

Ҳоло дида мебароем, ки чӣ гуна даромаднокии хароҷоти давлатӣ дар соли 2022 тағйир меёбад.

Дар соли 2022, афзоиши ММД ва хароҷоти давлатӣ тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2022» чунин аст:

- 1) Ҳаҷми ММД - 103983,3 миллион сомонӣ;
- 2) Ҳаҷми хароҷоти буҷети давлатӣ - 33626,8 миллион сомонӣ.

Дар асоси натиҷаҳои бадастомада, мо зариви самаранокии хароҷоти давлатро дар соли 2022 муайян мекунем:

$$K_{схд} = \frac{ММД}{ХД} = \frac{103983,3}{33626,8} = 3,09$$

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2022» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023» ва дурнамои нишондиҳандаҳои Буҷети давлатӣ барои солҳои 2024-2025 (аз 1-уми декабри соли 2022, №920) зариви самаранокии хароҷоти давлатӣ ($K_{схд}$) - ро барои давраи солҳои 2022-2025 ҳисоб мекунем, ки натиҷаи онро мо дар ҷадвали 2.7. менависем.

Ҷадвали 2.7. - Зариви самаранокии хароҷоти буҷети давлатӣ дар солҳои 2022 – 2025 (нақша), млн. сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	2022	2023	2024	2025
ММД	103983,3	128843,6	142533,0	162911,0
Даромади буҷети давлатӣ (ДБД)	33002,8	37072,9	41148,2	43994,7
- нисбати ММД бо %	31,7	28,8	28,9	27,0
Хароҷоти буҷети давлатӣ (ХБД)	33626,8	38103,7	41860,9	44972,2
- нисбати ММД бо %	32,3	29,6	29,4	27,6
Зариви самаранокии хароҷоти буҷети давлатӣ ($K_{схд}$)	3,09	3,38	3,41	3,62

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ҳамин тавр, дар солҳои 2022-2025 натиҷаҳои ниҳии ислохот дар соҳаи идоракунии иқтисодии молиявии давлатӣ баланд бардоштани самарабахшии хароҷоти давлатӣ (аз 3,09 то 3,62) ва пурзур намудани таъсири онҳо ба рушди иқтисодӣ дар назар аст.

Дар ҳалли масъалаҳои рушди иқтисодӣ, мувозинати иқтисодӣ, равандҳои таваррум, бекорӣ ва азнавтақсими даромадҳо механизмҳои сиёсати пулию қарзӣ нақши хоса доранд.

Сиёсати монетарӣ сиёсати устувори зиддидаврӣ буда, дар баробари сиёсати фискалӣ, савдои берунӣ ва асъорӣ ба самти бартараф кардани ноустувории иқтисодӣ равона карда мешавад. Дар амал тадбиқ намудани барномаҳои давлатӣ дар самти сиёсати пуливу қарзӣ ин яке аз раванди иҷро намудани ҳадафҳои бонки марказӣ мебошад.

Бонки марказӣ тибқи барномаи сиёсати пуливу қарзии таҳиянамудааш ба чараёнҳои пулӣ таъсир намуда, ба ҳадафҳои гузошташудааш дар оянда давра ба давра мерасад. Раванди назорати сиёсати пуливу қарзӣ аз ҷониби бонки марказӣ ба воситаи фишангҳои танзимкунанда амалӣ мегардад.

Мақоми Бонки миллий дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» пурра шарҳ дода шуда, маҳаки асосии он аз тадбиқи сиёсати пуливу қарзӣ ва асъории давлат мебошад. Мақсад аз тадбиқи сиёсати мазкур ин таъмин гардидани вазъи устувории пули миллий ва сатҳи пардохтпазирии он нисбаи дигар асъорҳо хориҷӣ ба ҳисоб меравад.

Механизми амалӣ гардидани фишангҳо дар барномаи сиёсати пуливу қарзии Бонки миллий пурра дарҷ гардидааст. Дар баробари ин, сиёсати пуливу қарзӣ ба дигар самтҳои сиёсати давлат низ ҳамбастагии зич дошта, ба инобат гирифтани ҳар як шохиси сиёсати давлатӣ эътимоднокии сиёсати пуливу қарзиро боз ҳам зиёд мегардонад.

Дар қисмати амалӣ гардидани сиёсати монетарӣ бошад, бонки марказӣ миқдори пули барои муомилот зарурбударо муайян намуда, ба воситаи гардиши ҳаҷми пул иқтисодиёт ба танзим дароварда мешавад.

Ҳаҷми дар муомилот будаи пул бо агрегатҳои он муайян карда мешавад, ки имрӯз дар тамоми ҷаҳон истифода мегарданд ва онҳо иборатанд аз: M_0 , M_1 , M_2 , M_3 , M_4 .

Агрегати M_0 – пули берун аз бонкҳо дар бар мегирад: яъне, пулҳои нақд.

Агрегати M_1 – аз M_0 ҷамъ маблағи пули дар суратҳисоб ва ҳисобҳои ҷорӣ субъектҳои хоҷагидорӣ дар бонкҳо буда иборат аст.

Агрегати M_2 – аз агрегати M_1 , амонатҳои мӯҳлатнок ва пасандозҳои дар бонкҳои тижоратӣ буда, инчунин, аз векселҳои кӯтоҳмуддати давлатӣ иборат аст. Векселҳои кӯтоҳмуддати давлатӣ чун воситаи муомилот амал намеkunанд, аммо эҳтимолияти ба пули нақд ва чекҳои ҳисоббаробаркунӣ табдил ёфтани онҳо вуҷуд дорад.

Агрегати M_3 – аз агрегати M_2 ва коғазҳои қиматноки дар бозори пулӣ амалкунанда, аз ҷумла векселҳои тижоратӣ, ки корхонаҳо мебароранд, иборат мебошад.

Агрегати M_4 – аз агрегати M_3 ва амонатҳои дар ташкилотҳои молиявӣ ғайрибонкӣ буда иборат аст.

Дар амалияи Бонки миллии Тоҷикистон ҳангоми муайян намудани ҳаҷми пул таркиби агрегатҳои пулӣ ба таври зайл қабул гардидааст: M_0 – пулҳои нақд, ки берун аз бонкҳо мавҷуд мебошад; $M_1 = M_0 +$ пасандозҳо ва амонотҳои дархостшаванда; $M_2 = M_1 +$ пасандозҳо ва амонотҳои мӯҳлатнок; $M_3 = M_2 +$ коғазҳои қиматнок (вомбаргҳо); $M_4 = M_3 +$ пасандозҳо ва амонотҳо дар асбоби хориҷӣ.

Пеш аз тартиб ва амалӣ намудани фишангҳои сиёсати пулӣ миқдори пули барои муомилот лозимгардида муайян, таҳлил ва баҳогузорӣ гардида, бонки марказӣ ҳаҷми амонату пасандози аҳоли, гардиш барои хариди молу хизматҳо ва ҳаҷми пули дар суратҳисобҳои муросилотии бонкҳо қарордоштаро муайян менамояд ва тибқи он эмиссияи пулиро ба роҳ мемонад.

Агар ҳаҷми пули дар муомилот буда аз ҳаҷми талаботи он зиёд бошад, бонки марказӣ бо истифода аз фишангҳои сиёсати пуливу қарзӣ пули дар

муомилот зиёдбударо чамъовари намуда мегирад. Яъне, бо ин василаи раванди гардиши пулӣ ба танзим дароварда мешавад.

Сиёсати монетарӣ ба вазъи иқтисодӣ ва маҷмӯи тақозо таъсири зиёд расонида, объекта танзими сиёсати монетарӣ, пеш аз ҳама, бозори пул ва ҳаҷми пул мебошад. Дар як вақт тағйирдиҳии пешниҳоди пул дар иқтисодиёт на танҳо аз ҷониби Бонки марказӣ, балки аз ҷониби бонкҳои тиҷоратӣ ва бахши ғайрибонкӣ ба амал бароварда мешавад.

Мақсади сиёсати монетарии бонки марказӣ аз инҳо иборат аст:

- > назорати пешниҳоди пул ё ҳаҷми пул;
- > назорат ба сатҳи меъёри фоиз;
- > назорат ба қурби мубодилавии воҳиди пули миллий;

Тағйирдиҳии пешниҳоди пулро бонки марказӣ ба воситаи таъсир ба пойгоҳи пул (Money base) ва ба мултипликатори пулӣ амалӣ менамояд. Дар сатҳи низоми бонкӣ ин таъсир ба воситаи танзими бузургии имконияти қарзҳои бонкҳои тиҷоратӣ ва мултипликатори бонкӣ амалӣ карда мешавад.

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки дар танзими сиёсати пулӣ пойгоҳи пулӣ нақши калон дошта, омили таъсиррасон ба сатҳи афзоиши таваррум ба ҳисоб мервад. Аз ин лиҳоз, Ҳукумати мамлакат ва бонки марказӣ (БМТ) дар вақти тарҳрезӣ ва тадбиқ намудани сиёсати пуливу қарзии давлат бештар маълумотҳои пойгоҳи пулро истифода намуда, ба сатҳи таварруми пул ва пулҳои берун аз бонкҳо буда таъсир мерасонанд.

Пойгоҳи пул (захираҳои пулӣ) чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- маблағи пули дар муомилот ва ҳазинаи бонкҳои тиҷоратӣ буда;
- маблағи захираҳои ҳатмии бонкҳои тиҷоратӣ;
- бақияи маблағҳои ҳисоби муросилоти бонкҳо дар Бонки миллии Тоҷикистон.

Таъсири пойгоҳи пулро ба ҳаҷми пул бо формулаи зерин ҳисоб мекунам:

$$M = m \cdot H, \text{ дар ин ҷо}$$

M - ҳаҷми пули дар муомилот буда;

M - Мултипликатори пулӣ

Н - пойгоҳи пул.

Мультипликатор - ин нишондиҳандаи миқдори воҳидҳои пулиест, ки аз тарафи ҳар воҳиди пойгоҳи пулӣ сохта мешавад яъне $M: N$.

Ду намуди сиёсати монетариро фарқ мекунам:

> сиёсати монетарии ҳавасмандӣ;

> сиёсати монетарии боздоранда.

Сиёсати монетарии ҳавасмандӣ дар давраи таназзули иқтисодӣ бо мақсади инкишофи истеҳсолот, ҳавасмандии рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва кам кардани бекорӣ гузаронида мешавад. Сиёсати монетарии боздоранда бошад, дар давраи равнақи иқтисодӣ ва таваррум бо мақсади паст кардани рушди фаъолияти корӣ ва кам кардани сатҳи таваррум гузаронида мешавад.

Сиёсати монетарии ҳавасмандиро бонкҳои марказӣ бо мақсади зиёд намудани пешниҳоди пул мегузаронанд. Фишангҳои асосии гузаронидани ин сиёсат чунинанд:

> паст кардани меъёри захираҳои ҳатмӣ;

> паст кардани меъёри бозтамвил;

> аз тарафи бонки марказӣ харидани коғазҳои қиматноки давлатӣ.

Сиёсати монетарии боздорандаро бонки марказӣ бо мақсади кам кардани пешниҳоди пул мегузаронад. Барои гузаронидани сиёсати боздоранда бонки марказӣ чунин фишангҳоро истифода мебаранд:

> баланд кардани меъёри захираҳои ҳатмӣ;

> баланд кардани меъёри бозтамвил;

> аз ҷониби бонки марказӣ ғуруҳтани коғазҳои қиматноки давлатӣ.

Механизми таъсири тағйирёбии пешниҳоди пул дар иқтисодиёт ба худ номи «Механизми трансмиссияи пул» ё ин ки гузаронидани механизми пулӣ (Money transmission mechanism)-ро гирифтааст. Механизми трансмиссияи пул нишон медиҳад, ки чӣ хел тағйирёбии пешниҳоди пул ба тағйирёбии ҳаҷми истеҳсолот таъсир мерасонад.

Тағйирёбии меъёри фоиз ҳаҷми хароҷоти сармоягузорию тағйир медиҳад. Хоҷагҳои хонавода, ки қарзӣ истеъмоли мегиранд, ҳангоми

арзоншавии он харочотҳои истеъмолии онҳо зиёд мешавад. Инчунин, харочотҳо ба содироти соф меафзояд, ки ин ҳангоми пастшавии меъёри фоиз, ки ба пастшавии қурби пули миллии боис мегардад, ба вучуд меояд. Молҳои мамлакати содиркунанда дар ин ҳолат барои хориҷиҳо арзон мешавад. Ин сиёсат, ки дар давраи таназзули иқтисодӣ истифода мешавад, сиёсати монетарии ҳавасмандӣ ном дорад.

Дар ҳолати татбиқи сиёсати монетарии боздоранда, Бонки миллии интишори қоғазҳои қиматнокро ба роҳ монда, аҳолии кишвар ва ниҳодҳои низоми бонкӣ ҳамаи онро харидорӣ намуда, бо чунин шакл ба иқтисодиёт таъсир мерасонад:

- ҳаҷми пешниҳоди қарз аз ҷониби ниҳодҳои бонкӣ ба аҳолии кишвар кам мегардад;

- пешниҳоди пул дар муомилот кам мешавад;

- меъёри фоиз меафзояд;

- тақозо ба қарзӣ қимат аз тарафи корхонаҳо кам мешавад;

- хароҷоти сармоягузорӣ кам мешавад;

- маҷмӯи тақозо кам мешавад;

- ҳаҷми истеҳсолот кам мешавад.

Бонкҳои марказӣ бо мақсади танзими иқтисодиёт сиёсати пулҳои арзон ва сиёсати пулҳои қиматро мегузаронанд. Сиёсати пулҳои арзон дар ҳолате гузаронида мешавад, ки дар иқтисодиёт пастравӣ мушоҳида шуда, бо мақсади инкишофи истеҳсолот, талаботи харидорон ба воситаи зиёд намудани пешниҳоди пул амалӣ карда мешавад.

Нишондиҳандаи асосӣ, ки ба гардиши ҳаҷми пул алоқамандии зич дорад, сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт мебошад. Дар натиҷаи муайян кардани ин нишондиҳанда сатҳи таъминоти пулро дар иқтисодиёт то андозае тасвир кардан мумкин мегардад.

Раванди монетизатсиякунонии иқтисодиёт падидаи мураккаби иқтисодӣ буда, бо таъминноки равандҳои истеҳсоли ва мубодила бо ҳаҷми пул, ки барои амалигардонии ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохтҳо, ташаккули таносубҳо дар

соҳаи сармоягузориҳо ва истеъмол, рушди баҳши молия, бозори пулӣ ва куллии низоми молиявии давлат зарур мебошад, ифода мекунад. Бинобар ин, таҳлили раванди монетизатсиякунонии иқтисодиёт аҳамияти басои амалӣ дошта, онро бо дарназардошти маҷмӯи нишондиҳандаҳои, ки на танҳо сатҳи таъмини иқтисодиёт бо пул, балки ҳаҷм, сохтор ва динамикаи онро ифода мекунад, гузаронидан лозим аст. Ҳаминтавр, низоми муносибатҳои пуливу қарзӣ ҳамаи раванди монетизатсиякунонии иқтисодиётро дар худ инъикос намуда, пӯёи пулӣ ва сатҳи таъсиррасонии онро пурра нишон медиҳад.

Дар адабиёти иқтисодӣ мафҳуми «монетизатсия» - ро ҳамчун кофӣ будани барориши пул барои муомилоти молҳо,⁹⁹раванди таъмини иқтисодиёт бо пул, ки барои амалигардонии ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохтҳо зарур мебошад,¹⁰⁰ сатҳи таъминнокии иқтисодиёт бо воситаҳои пулӣ¹⁰¹ва ҳамчун нишондиҳандаи макроиқтисодӣ, ки сатҳи таъминнокии иқтисодиётро бо воситаҳои пулӣ ифода менамояд¹⁰²ва ғайра муайян мекунанд.

Дар баъзе аз давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон барои муайян намудани нишондиҳандаи сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт таносубияти нишондиҳандаи М2-ро бо ММД мегиранд. Дар аксарияти давлатҳои рӯ ба тараққӣ, аз ҷумла Тоҷикистон бошад, нишондиҳандаи сатҳи монетизатсияи иқтисодиётро бо истифода аз таносубияти нишондиҳандаи М4 нисбат ба ММД ҳисоб мекунанд, ки шакли пурраи он чунин аст:

$$\text{М4} / \text{ММД} * 100 \text{ фоиз} = \text{сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт}$$

Усулҳои гуногуни ҳисоб кардани сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар давлатҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққӣ сабабҳои объективӣ дорад.

⁹⁹ Деньги. Кредит. Банки: учеб. пос. - 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. В.В. Иванова, Б.И. Соколова. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2009. - С. 167

¹⁰⁰ Кравцова, Г.И. Деньги, кредит, банки / Г.И. Кравцова. – Минск: БГЭУ, 2007. – С. 88

¹⁰¹ Лопатников, Л.И. Экономико–математический словарь: Словарь современной экономической науки /Л.И. Лопатников. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Дело, 2003. – С.94

¹⁰² Арбузов, С.Г. Банківська енциклопедія / С.Г. Арбузов, Ю.В. Колобов, В.І. Міщенко, С.В. Науменкова. - К.: Центр наукових досліджень Національного банку України: Знання, 2011. – 504 с. – URL:<http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=112997> (дата обращения: 10.01.2014). - С. 286–287.

Дар бозорҳои молиявии давлатҳои мутараққӣ асҳори миллий ва асҳорҳои хориҷӣ хусусиятҳои умумидошта, дар алоҳидагии танзим намудани онҳо зарурат нест. Ғайр аз ин, бо баробарии асҳори миллий дар гардиш будаи маблағҳои пулӣ ва дигар фишангҳои молиявӣ ба катори асҳорҳои озод гардишкунанда (СКВ) мансуб мебошад, ки онҳо зуд ва хароҷоти каме молиявӣ метавонанд ба ҳамдигар иваз карда шаванд. Инчунин, ба бозорҳои тараққикардаи молиявӣ ҳаҷми калони бозори асҳорӣ, нархгузори рақобатпазирии бозорӣ, тағйирёбии бешадиди курсҳои мубодилавии асҳорҳо хос мебошад. Зерсохтори тараққикардаи бозори молиявӣ дар давлатҳои мутараққӣ ба ҳамаи иштироккунандагони ватанию хориҷӣ дастрас будани бозорро бо усулҳои фосилавӣ таъмин мекунад.

Аз сабаби мавҷуд набудани имкониятҳои дар боло номбаршуда оиди истифодаи асҳорҳои миллию хориҷӣ дар давлатҳои рушдбанда, зарурияти истифодаи унсури пулӣ М4 ҳангоми ҳисоб намудани сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт ба миён омадааст.

Бояд қайд кард, ки то соли 2012 Бонки миллии Тоҷикистон бо дастурҳои ХБА сиёсати пулҳои қиматро пеш гирифта, ҳаҷми пулро дар муомилот маҳдуд мекард, ки боиси долларизатсияи иқтисодиёт, болоравии фоизи қарзҳои бонкҳои тижоратӣ ва паст шудани нақши пули миллий гардид.

Махсусан баъди ислоҳоти пулӣ соли 1995, ки сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллий якуякбора аз 80% то ба 4,5% кам гардида, вай муаммоҳои зиёдро дар иқтисодиёт, аз қабili зиёд гардиани шумораи бекорӣ аз ҳисоби муфлис шудани корхонаҳо ба миён омада, ҳаҷми истехсоли ММД то 50% коҳиш ёфт.¹⁰³

Аз тарафи дигар, ақидаи олимон, ки болоравии сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллий ба рушди иқтисодӣ мусоидот мекунад, на ҳама вақт дуруст мебошад, зеро таҷрибаи солҳои аввали истиқлолияти давлати мо, ин ақидаро тасдиқ накард.

¹⁰³ Умаров Х., Зарифова З. Денежно-кредитные проблемы развития национальной экономики. - Душанбе: «Ирфон». 2005. С.121. С 88.

Чадвали 2.8. - Унсуриҳои пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2005-2022, млн. сомонӣ

Номгӯи унсуриҳои пулӣ	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2021/2005 (бо мар.)
Унсури пулии M0	537	2 003	4 591	7 588	10 950	12 196	15 332	18 058	20 874	29 632	55,2
Унсури пулии M1	669	3 214	5 403	8 728	12 258	13 495	16 697	20 010	22 215	31 765	47,5
Унсури пулии M2	669	3 214	6 535	10 238	13 982	15 387	18 937	22 504	25 266	36 224	54,1
Ҳаҷми пулии M3	807'	2 972'	6 535	10 238	13 982	15 387	18 937	22 504	25 266	36 224	44,9
Нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул M4	1041'	4 458'	10 790	14 788	18 018	18 949	22 155	26 140	28 400	39 884	38,3

Эзоҳ: Нишондиҳандаҳои M3 ва M4 дар солҳои 2005-2010 аз сомонӣ расмӣ БМТ: https://www.nbt.tj/tj/statistics/monetary_sector.php гирифта шудааст.

Сарчашма: Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2022. - 12 (329). - С. 17, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2021. - 12 (316). - С. 16, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2020. - 12 (305). - С. 22-23, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2019. - 12 (293). - С. 19, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2018. - 12 (281). - С. 18, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2011. - №12 (197). - С. 22.

Аз соли 2013 Бонки миллии Тоҷикистон сиёсати монетариро ба таври кулӣ тағйир дода, чорабиниҳоро оиди деолларизатсияи иқтисодиёт, табдил додани сомонӣ ба ягонаи воситаи пардохт дар қаламравии мамлакат ва пурра қонеъгардонидани талабот ба сомонӣ, ҳаҷми пулро дар муомилот зиёд кард (ниг. ба чадвали 2.8.). Дар натиҷа дар солҳои 2005 – 2022 ҳаҷми пул дар муомилотбуда ҳамаҷола бемайлони афзудааст. Соли 2022 дар тафриқа бо соли 2005 ҳаҷми пул дар муомилотбуда аз рӯи унсури пулии M0 55,2 маротиба ва аз рӯи агрегати M4 ба 38,3 маротиба зиёд гардидааст. Сабаби асосӣ зиёдшавии ҳаҷми пул дар ин давра ин аз муомилот бардоштани асъорҳои хориҷӣ мебошад ва бинобар ин, вай ба сатҳи таваррум он қадар таъсири ҷиддӣ нарасондааст.

Бинобар ин, на ҳама давраи замони болоравии сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт ба рушди иқтисодӣ мусоидот мекунад, баръакс дар ҳолатҳои муайян болоравии сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт ба тамоюли вазъи иқтисодӣ таъсири манфӣ расонида, онро боз меҳорад ва омили болоравии сатҳи таваррум меҳардад. Ин ҳолат дар рисолаи доктории Шарипов Б.М. омӯзиш қарор гирифтааст. Муҳаққиқ вобаста ба ин масъала қайд мекунад, ки «Сатҳи

монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар аввали солҳои истиқлолият баланд буд. Дар солҳои 1992 - 1994 сатҳи он то 80%-и ММД расид. Дар баробари ин, аксарияти иқтисодчиён болоравии сатҳи монетизатсияи иқтисодиётро ҳамчун омили мусбат арзёбӣ мекунад, вале дар шароити солҳои аввали истиқлолияти Тоҷикистон сатҳи баландии монетизатсиякунонӣ ба рушди иқтисодиёт таъсири манфӣ расонид. Дар ин давра болоравии сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт натиҷаи баръакс дода, то 50% коҳишёбии ҳаҷми истеҳсоли ММД оварда расонид. Бинобар ин, сиёсати аз ҷиҳати илми асоснокро нисбат ба боздоштан ва ё паст намудани монетизатсиякунонии иқтисодиёт (демонетизация), инчунин нисбат ба болоравии он (ремонетизация), бо дарназардошти оқибатҳои эҳтимолӣ он ба рушди иқтисодӣ ва сатҳи зиндагии аҳоли татбиқ намудан зарур мебошад».¹⁰⁴

Дар давраи таҳлилшаванда (солҳои 2005 – 2022) ҳаҷми ММД – и мамлакат аз 7206,6 млн. сомонӣ то 115 739,4 млн. сомонӣ ва ё 16,1 маротиба¹⁰⁵ ва аргерати М4 аз 1041 млн. сомонӣ то 39 884 млн. сомонӣ ва ё 38,3 афзоиш ёфтааст. Агар мо ба суръати баландшавии ин ду нишондиҳанда (М4 ва ММД) назар намоем, мебинем, ки суръати рушди агрегати пулии М4 баландтар мебошад. Дараҷаи сатҳи монетизатсия бошад дар ин давра 2,4 маротиба афзоиш ёфтааст (ниг. ба ҷадвали 2.9).

¹⁰⁴ Шарипов Б. М. Теоретико-методологические аспекты формирования и развития финансового рынка в переходной экономике (на примере Республики Таджикистан). Дисс. на соиск. уч. степ. д.э.н. по спец. 08.00.01 - Экономическая теория. – Душанбе, 2019. – С.199.

¹⁰⁵ Тоҷикистон: 20 – соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ. - Душанбе, 2011. - С.357.; Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С.214.

Ҷадвали 2.9. – Пӯёи сатҳи монетизатсияи иқтисодиёти Тоҷикистон дар солҳои 2005 – 2022

Солҳо	ММД (млн. сомонӣ)	ММД нисбат ба соли гузашта, %	Ҳаҷми васеъи пул М4 (млн. сомони)	М4 нисбат ба соли гузашта, %	Сатҳи монетизатсия аз рӯи ҳаҷми васеъи пул М4, %	Сатҳи монетизатс ия нисбат ба соли гузашта
2005	7206,6	100,0	1027	100,0	14,25	-
2006	9335,2	129,5	1864	181,5	19,97	5,72
2007	12804,4	137,2	3327	178,5	25,98	6,01
2008	17609,0	137,5	3176	95,4	18,04	-7,4
2009	20628,2	117,1	4275	134,6	20,73	2,69
2010	24707,1	119,8	4458	104,3	18,0	-2,73
2011	30071,1	121,7	7131	160,0	23,72	5,72
2012	36161,2	120,3	7 093	99,5	19,62	-4,10
2013	40 524,5	112,1	8 491	119,7	20,96	1,34
2014	45605,4	112,5	9 091	107,1	19,94	-1,02
2015	50977,8	111,8	10790	118,7	21,16	1,22
2016	54790,3	107,5	14 788	137,1	26,99	5,83
2017	64434,3	117,6	18 018	121,8	27,96	0,97
2018	71059,2	110,3	18 949	105,2	26,67	-1,29
2019	79109,8	111,3	22 155	116,9	28,00	1,33
2020	82543,0	104,3	26 140	118,0	31,66	3,66
2021	98 910,7	119,8	28 400	108,6	28,71	-2,95
2022	115739,4	117,0	39 884	140,4	34,5	+5,79

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. -С.214. Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2022. - 12 (329). - С. 17. Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2021. - 12 (316). - С. 8,16. Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2020. - 12 (305). - С. 22-23. Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2019. - 12 (293). - С. 19. Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2018. - 12 (281). - С. 18. Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2011. - №12 (197). - С.22. Омори Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ. – Душанбе, 2021. –С.334-335.

Аз чадвали мазкур пай бурдан мумкин, ки дар ин давра вобаста ба сиёсати монетарии Бонки миллии Тоҷикистон сатҳи таъминоти пул дар иқтисодиёт томоюли афзоишӣ дорад. Динамикаи сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти Тоҷикистонро дар солҳои 2005 – 2022 таҳлил намуда бояд қайд кард, ки томоюли афзоишии он устувор намебошад. Дар баъзе солҳо сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллӣ то 6% зиёд ва дар баъзе солҳо то 3% кам мешавад. Тибқи таҳлилҳои мо, ноустувории сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллӣ аз омилҳои зиёде дохилӣ ва беруна вобаста мебошад, ки ин масъала дар параграфи 3.2 аз тарафи мо мавриди таҳлили ҳамачониба қарор мегирад.

Сатҳи монетизатсияи иқтисодиёти Тоҷикистон аз меъёрии ҳадди ақалл, ки 30% дар асоси таҷрибаи ҷаҳонӣ муқаррар шудааст (ба ҷуз аз солҳои 2020, 2022) дар дигар солҳо паст мебошад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ собит намуд, ки дар сатҳи зиёда аз 30% будани монетизатсиякунонии иқтисодиёт, сиёсати монетарӣ метавонад ба рушди иқтисодӣ мусоидот намояд. Барои муқоиса сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти давлатҳои ҷаҳонро меоварем (ниг. чадвали 2.3.6).

Аз чадвали 2.10 мушоҳида мегардад, ки дар байни давлатҳои оварда шуда аз рӯи сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар мавқеи аввал Сингапур (757,4%), дуюм – Хитой (146,7%), сеюм - Ҷопон (144,7%), чорум – Швейтсария (130,9%), панҷум - Кореяи Ҷанубӣ (117,3%), шашум - Бритонияи Кабир (93,4%), ҳафтум – Фаронса (83,0%), ҳаштум - ИМА (81,6%), нӯҳум – Олмон (74,1%), даҳум - Италия (63,5%) мебошад. Дар давлатҳои Таиланд, Малайзия, ҶАҚ (ЮАР), Бразилия, Туркия, Венгрия, Болгария, Россия, Қозоқистон ва Тоҷикистон дар ҳудуди 23,3 – 45,1% қарор дорад. Ҳиндустон, Чехия, Руминия, Полша, Беларусия ва Украина дар байни давлатҳои баррасишаванда аз рӯи монетизатсиякунонии иқтисодиёт мавқеи охиринро ишғол мекунад, ки сатҳи онҳо ҳудуди 0,1 – 16% ташкил мекунад.

Чадвали 2.10. - Нишондиҳандаҳои монетизатсиякунонии иқтисодиёт ва дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодии давлатҳои ҷаҳон дар соли 2022

Гурӯҳи мамлакатҳо	Мамлакат	Сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт, %	Қарзҳои берунаи давлатӣ нисбат ба ММД, %	ММД ба ҳар сари аҳоли, долл. ИМА	Сатҳи таваррум, %
Давлатҳои мутараққӣ	ИМА	81,6	121,7	76399	8,00
	Чопон	144,7	261,3	33815	2,50
	Бритонияи Кабир	93,4	102,6	4585	7,92
	Фаронса	83,0	111,1	40964	5,22
	Олмон	74,1	66,5	48433	6,87
	Австралия	-	55,7	64491	6,59
	Швейтсария	130,9	39,1	92102	2,84
	Италия	63,5	144,7	34158	8,20
Давлатҳои минтақаи Осиё-Уқуёнусии Ором	Таиланд	43,3	60,5	6909	6,08
	Малайзия	48,1	66,3	11972	3,38
	Кореяи Ҷанубӣ	117,3	54,3	32255	5,09
	Сингапур	757,4	134,2	82808	6,12
	Хитой	146,7	77,1	1272	1,97
Давлатҳои рӯ ба тараққӣ	Ҳиндустон	6,5	83,1	2,389	6,70
	ҶАҶ (ЮАР)	26,9	71	6,777	7,04
	Бразилия	29,6	85,9	9,46	9,28
	Туркия	23,3	31,2	10616	72,31
Давлатҳои собиқ «лагери сотсолистӣ»	Чехия	9,5	42,3	27638	15,10
	Руминия	0,1	48,7	15892	13,80
	Венгрия	26,7	76,4	18463	14,53
	Польша	31,0	49,6	18321	14,43
	Болгария	45,1	21,8	13773	13,02
Давлатҳои ИДМ	Россия	28,1	19,6	15345	13,77
	Беларусия	6,9	39,8	7905	15,21
	Қозоқистон	36,0	23,5	11243	19,60
	Украина	15,7	81,7	4534	20,18
	Тоҷикистон	34,5	34,6	1054	6,64

Сарчашма: Чадвалро дар асоси сарчашмаҳои зерин таҳия гардидааст: Статистикаи ҷаҳон: <https://svspsb.net/danmark/gosudarstvennyj-dolg-stran.php>, Рӯйхати мамлакатҳо аз ҷиҳати сатҳи инфлясия: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.aadddd11-65fd447c-232490fb74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_inflation_rate, Рӯйхати мамлакатҳо аз ҷиҳати ВВП (номиналӣ): [https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.ebd33c2a-65fd44cb-a4d824d6-74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)](https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.ebd33c2a-65fd44cb-a4d824d6-74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal))

Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали 2.10 бармеояд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт нисбат ба давлатҳои Ҳиндустон, Чехия, Руминия, Польша, Беларусия ва Украина дар стаҳи хуби баррасишаванда қарор дорад. Чунон нишондод бори дигар собит намуд, ки бояд барои расидан ба нишондиҳандаи устувори сатҳи монетизатсияи

иқтисодиёт сайъ кӯшишҳои зиёд намуда, ба натиҷаҳои ниҳои расидан лоизм аст.

Хулосаи боби дуюм

1. Аз рӯи моҳият ва зерсохтор низоми молиявӣ аз низоми молияи давлатӣ фарқияти калон дорад, чунки аз рӯи фаъолият сохтор низоми молиявӣ назар ба низоми молияи давлатӣ васеъ буда, зерсохтори таркибии он аз молияи марказонидашуда (дар баъзе адабиёт онро бо чунин ном мегиранд: “Молияи давлатӣ”) ва молияи ғайримарказонидашуда (молияи ташкилотҳои тиҷоратӣ, молияи ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ, молияи хонаводаҳо) иборат мебошад.

2. Омӯзиши вазъи кунуни низоми молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият фароҳам меоварад, ки хусусиятҳои зерини онро муайян намоем: 1) низоми буҷетӣ зерқисми асосии таркибии он мебошад ва қисми зиёди захираҳои молиявӣ бо истифода аз механизми андоз ва буҷет тақсим карда мешавад; 2) механизми фаъолияти бозори қоғазҳои қиматнок дар сатҳи паст қарор дорад; 3) маблағгузориҳои бонкӣ дар сатҳи нисбат паст қарор дорад; 4) дар нишондиҳандаҳои иқтисодии корхона ҳиссаи қарзҳои бонкӣ дар сатҳи номуайян қарор дорад; 5) сохтори сармояи бонкӣ ва чараёни гардишу сатҳи самаранок истифодаи он назар бо бонкҳои давлатҳои хориҷа ба кулلى фарқ мекунад; 6) фаъолияти ниҳодҳои молиявии ғайрибонӣ, аз қабили фондҳои ташкилотҳои суғуртавӣ, ниҳодҳои сармоягузорӣ ва нафақавӣ, ки дар мувофиқа бо нишондиҳандаҳои рушди бахши воқеии иқтисодӣ дар сатҳи паст қарор дорад; 7) бозори қоғазҳои қитманок вазифаи истифода ва гардиши маблағҳои муваққатан озоди аҳолиро дар амал иҷро намекунад; 8) дар сатҳи паст қарор доштани маърифати молиявии аҳолии кишвар.

3. Натиҷаи ниҳоии консепсияи илмӣ коркардшуда собит намуд, ки таъсири андозҳо ба нишондиҳандаи сатҳи макроиқтисодӣ аз нуқтаи назари мактаби кейнсионӣ хусусияти стратегияи дарозмуддат дошта, аз нуқтаи назари мактаби монетаризм бошад, он хусусияти тактикӣ дорад. Аз ин рӯ, онҳоро якҷоя (синтез) намуда, дар амалия истифода бурдан ба мақсад мувофиқ мебошад.

4. Механизми таъсири андозҳо ба рушди иқтисодӣ, пеш аз ҳама, аз тағйир додани сарчашмаҳо, миқдор ва ҳаҷми меъёри андозҳо, варон гардидани таносуби байни андозҳои мустақиму ғайримустақим дар қисмати воридоти андозии буҷет, пешниҳод ва сифати низоми идоракунии андоз иборат мебошад. Таъсири низоми андозро ба рушди иқтисодӣ таҳқиқ намуда, ба чунин натиҷаи ниҳой расида метавонем, ки қабл аз ҳама таъсири низоми андозӣ аз тағйирёбии гаронии андоз ва сатҳи татбиқи вазифаи ҳавасмандгардонии онҳо вобаста мебошад.

5. Дар натиҷаи тақмили низоми миллии андоз тибқи Кодекси нави андози Ҷумҳурии Тоҷикистон (2021) фазои соҳибкорию сармоягузорӣ беҳтар гашта, дар соли 2022 теъдоди соҳибкорони инфиродӣ ва корхонаҳо дар ҷумҳурӣ ва ҳаҷми андозҳое, ки аз тарафи онҳо ба буҷет супоридашуда, нисбат ба солҳои 2020 – 2022 назаррас афзудааст. Аз ин рӯ, муносиб гардонидани вазни қиёсии андозҳо ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ, зиёд гардидани даромади буҷети давлатӣ аз ҳисоби васеъ гардинаи фаъолият ва шумораи андозсупорандагон ва ҳаҷми нишондиҳандаи ММД таъсири назаррас дорад.

6. Барои омӯختани ҳамаи ҷабҳаҳои сохтори хароҷоти давлатӣ ва раванди таъсири он ба рушди иқтисодӣ, бояд мо таркиб, ҳаҷм ва меъёрҳои маблағгузорию ба инобат гирем.

Намудҳои гуногуни хароҷоти давлатӣ ба рушди иқтисодӣ таъсири гуногун дорад, ки ин фарзияро таҳқиқотҳои Бонки Ҷаҳонӣ тасдиқ мекунад. Натиҷанокии бештар ба сатҳи рушди иқтисодӣ хароҷоти давлатӣ, ки барои маблағгузорию сармоягузориҳои давлатӣ ба соҳаҳои бахши воқеии иқтисодиёт, маориф ва тандурустӣ равона карда шуданд, таъсир мерасонад.

7. Дар сохтори гурӯҳҳои вазифавии хароҷоти буҷети давлатӣ дар солҳои 2000-2022 тағйиротҳои кулӣ вобаста ба татбиқи ҳадафҳои стратегии давлат ба амал омадааст. Ҳиссаи соҳаи маориф аз маҷмӯи хароҷот аз 15,9% то 17,7%, тандурустӣ аз 6,5% то 7,4%, суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ аз 12,3% то 13,0% афзоиш ёфтааст. Бояд қайд кард, дар солҳои гуногун вобаста ба ҳаҷми лоиҳаҳои сармоягузорию давлатӣ татбиқшаванда ҳиссаи

маблағгузориҳои соҳаҳои бахши воқеии иқтисодиёт аз маҷмӯи хароҷоти буҷети давлатӣ томоюлӣ чандирӣ доранд (2016 - 29,2%, 2017 - 37,0%, 2018 - 47,7%, 2019 - 28,4%, 2020 -29,4%, 2021 -18,7%, 2022 – 22,1%).

8. Таҳлилҳои мо нишон медиҳад, ки самаранокии хароҷоти давлатӣ (Ксхд) дар солҳои 2015 -2018 Ксхд дар сатҳи 3,0 қарор дорад, яъне 1 сомонӣ хароҷоти давлатӣ ба 3 сомонӣ афзоиш ёфтани ММД оварда мерасонад. Дар солҳои 2019 – 2022 Ксхд томоюли зиёдшавӣ дошта, он аз беҳсозии идоракунии молияи давлатӣ ва равиши назорати давлатии молиявӣ дар ҷараёни ҷамъоварӣ ва истифодаи воситаҳои буҷетӣ шаҳодат медиҳад. Тибқи ояндабинии мо, дар солҳои 2022-2025 нишондиҳандаи Ксхд аз 3,09 то 3,62 меафзояд.

9. Динамикаи сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти Тоҷикистонро дар солҳои 2005 – 2022 таҳлил намуда, бояд қайд кард, ки томоюли афзоишии он устувор намебошад. Дар баъзе солҳо сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллий то 6% зиёд ва дар баъзе солҳо то 3% кам мешавад. Тибқи таҳлилҳои мо, ноустувории сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллий аз омилҳои зиёде дохилӣ ва беруна вобаста мебошад, ки онҳоро ҳангоми амалӣ намудани сиёсати пуливу қарзии давлат ба инбоат гирифтани муҳим мебошад. Ҳанӯз ҳам сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти Тоҷикистон аз меъёрии ҳадди ақалл, ки 30% дар асоси таҷрибаи ҷаҳонӣ муқаррар шудааст (ба ҷуз аз соли 2020), паст мебошад.

БОБИ 3. САМТҲОИ АСОСИИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ МОЛИЯВИИ ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ ЗАХИРАҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

3.1. Роҳҳои такмили механизмҳои молиявии истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ дар замони муосир

Таҷрибаву малакаи давлатҳои тараққикарда ва таҳқиқотҳои илмӣ олимони соҳа бори дигар собит намуд, ки ҳеҷ як давлат бе рушд ва такмил додани соҳаи саноат (баҳши истеҳсоли маҳсулот) ба рушди ҳадафҳои стратегии иқтисодӣ ноил гардида наметавонад. Аз ин нуқтаи назар, Ҳукумати кишвар саноатикунони мамлакатро ҳамчун ҳадафи стратегӣ меҳисобад ва аз соли 2003 инҷониб концепсия ва барномаҳои махсуси соҳавӣ оид ба рушди саноат дар сатҳи ҷумҳурӣ ва минтақаҳои алоҳидаи он қабул ва татбиқ гардиданд. Дар натиҷа, дар солҳои 2005-2022 дар сатҳи ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он саноат давра ба давра бо маротиб инкишоф ёфта, бо ҷалби сармояҳои дохилию хориҷӣ як силсила корхонаҳои саноатӣ сохта шуданд. Дар давраи мазкур, шумораи корхонаҳои саноатӣ дар ҷумҳурӣ 2,1 ва ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ 7,5 баробар афзудааст.

Дар соли 2022 ҳаҷми сармоягузорӣ ба саноат ба 5732,1 млн. сомонӣ баробар гардида, дар тафриқа ба соли 2000 148,5 маротиб афзудааст. Дар баробари ин, дар соли 2022 нишондиҳандаҳои дигари соҳаи саноат низ рӯ ба афзоиш аст. Масалан, шумораи корхонаҳои саноатӣ ба +1473 адад, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ +37324 млн. сомонӣ ва музди меҳнати миёнаи кормандон +2388,7 сомонӣ нисбати соли 2000 афзоиш ёфтааст. Ҳаҷми афзоиши истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба сари аҳоли дар давраи солҳои 2000-2022 аз 689,0 сомонӣ то ба 4268,9 сомонӣ ва ё 6,2 маротиб афзудааст (ниг. ба ҷадвали 3.1.).

Дар ин давра, дар соҳаи саноат корхонаҳои нави пахтатозакунӣ, ресандагӣ, бофандагӣ ва дӯзандагӣ таъсис дода шуда, дар ҷумҳурӣ имконияти коркарди пурраи ашёи хом, аз қабili пахта шароит фароҳам оварда шуд.

Ҷадвали 3.1. - Нишондиҳанаҳои рушди соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2000-2022*

Нишондиҳандаҳо	2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022	2022/2000 (бо мар.)
Сармоягузорӣ ба соҳаи саноат, млн., сомонӣ	38,6	130,2	1923,3	4482,0	7974,2	6119,7	5683,5	5649,5	5732,1	148,5
Шумораи корхонаҳои саноатӣ, бо адад	1329	1130	1386	2310	2161	2164	2283	2397	2802	2,1
Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, млн. сомонӣ	5704	9930	11344	16116	25080	28391	30890	38829	43025	7,5
Маҳсулоти саноатӣ ба ҳар сари аҳоли, сомони	689,0	1098,3	1126,5	1426,2	2748,0	3048,3	3179,0	3927,4	4268,9	6,2
Музди меҳнати миёнаи кормандони корхонаҳои саноатӣ, сомонӣ	47,12	191,59	562,01	1187,74	1654,73	1698,21	1808,52	2114,61	2435,82	51,7

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С.142, 249, 292, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. С.140, 251, 254, 294, Маҷмӯаи омори. – Душанбе, 2021. –С.372, 373, 397, 486, 487, Омори Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ.

Ба ҳамин тариқ, дар солҳои 2000-2022 саноати ҷумҳурӣ бо суръати баланд инкишоф ёфт, ки ин барои боз доштани раванди ғайрисаноатикунони мамлакат мусоидот намуд. Вале, ҳанӯз ҳиссаи саноат дар ММД – и мамлакат аз кишоварзӣ паст боқӣ мемонад. Дар соли 2022 ҳиссаи онҳо дар ММД чунин буд: кишоварзӣ – 24,6% ва саноат -13,4%.¹⁰⁶ Бинобар ин, дар аввали асри XXI Тоҷикистон ҳамчун кишвари аграрию индустриалӣ баромад мекунад.

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки ҳиссаи пасти саноат дар сохтори маҷмӯи маҳсулоти дохилаи мамлакат дар натиҷаи сатҳи пасти коркарди ашёи хом ба самаранокии истеҳсолоти саноатӣ таъсири манфӣ мерасонад. Бо ҳамин сабаб дар ҷумҳурӣ теъдоди корхонаҳои зараровар сол ба сол меафзояд. Бинобар ин,

¹⁰⁶ Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. -Душанбе, 2023. - С.219.

коркарди пурраи ашёи хом то маҳсулоти ниҳой дар заминаи рушди корхонаҳои пайдарпаи технологӣ зарур аст.

Сабаби дигаре, ки зарурияти рушди босуръати саноатро тақозо менамояд ин коҳиш ёфтани ҳиссаи саноат дар сохтори шуғл ва ҷой доштани шуғли барзиёдӣ дар кишоварзӣ мебошад. Шумораи миёнаи солонаи кормандони саноатию истеҳсолӣ дар даврони истиқлолият 2,7 баробар коҳиш ёфта, имрӯз ҳиссаи саноат дар сохтори шуғл ба 3,3% баробар буда, ин нисбат ба давлатҳои мутараққӣ 7-8 маротиба паст аст. Маҳсулнокии як ҷойи корӣ дар саноат нисбат ба кишоварзӣ қариб 10 маротиба зиёд буданаширо ба назар гирем, аз поёнравии ҳиссаи саноат дар сохтори шуғл, мамлакат даромади калонро ҳамасола аз даст медиҳад.

Рушди бо суръати саноат барои ҳалли вазифаи бартараф намудани таъсири омилҳои берунаи иқтисодӣ бо роҳи зиёд намудани ҳаҷми содирот ва диверсификациякунонии он, афзоиши истеҳсоли молҳои ивазкунандаи воридотӣ ва пайдо гардидани ҷойҳои нави корӣ ҳаётан зарур аст.

Ба ҳамин тариқ, бартараф намудани раванди ғайрисаноатикунонии кишвар ва табдили Тоҷикистон ба мамлакати индустриалию инноватсионӣ зарурияти объективӣ ва вазифаи муҳими стратегӣ дорад.

Ҷараёни гузаштани Тоҷикистон ба давлати индустриалию инноватсионӣ давра ба давра дар «Стратегияи миллӣ рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» инъикос гардида, вазъи таҳлилу арзёбии он чунин аст: «...вазни қиёсии бахши аграрӣ дар сохтори ММД қариб 1,25 маротиба коҳиш меёбад (солҳои 2016-2020 коҳишёбӣ аз 23,3 то 19,5-20,5 фоиз, солҳои 2021-2025 то 18-18,5 фоиз ва солҳои 2026-2030 то 17-18 фоиз) ва ҳамзамон вазни қиёсии соҳаи саноат дар сохтори ММД, то охири давраи пешбинишаванда қариб 1,8 маротиба (солҳои 2016-2020 афзоиш аз 12,3 то 13-13,5 фоиз, солҳои 2021-2025 то 16-16,5 фоиз ва солҳои 2026-2030 то 20-21 фоиз) афзоиш меёбад. Тибқи сценарияи мазкур ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ нисбат ба соли 2015 5,1 маротиба, аз

ҷумла саноати истихроҷи маъдан 6,4 маротиба, саноати коркард 5,5 маротиба ва истеҳсолу тақсими неруи барқ, газ ва об 2,2 маротиба афзоиш меёбад»¹⁰⁷.

Таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон нишон медиҳад, ки дар амалияи воқеӣ рушди инноватсионӣ ҷойи рушди саноатро қомилан иваз намекунад, балки тадриҷан дар зери таъсири маҷмӯи шароит ва омилҳои мухталиф таносуби оптималии онҳоро дар ҳар як давраи мушаххас таҳти таъсири механизми рушди инноватсионии истеҳсолоти ҷамъиятӣ таъмин мекунад.

Дар иқтисоди Тоҷикистон иқтидори саноатӣ иқтидорҳо ва имкониятҳо, инчунин қисми истеҳсолии рушди иқтисодиётро ва навовариҳо ва самтҳои минбаъдаи рушди иқтисодиётро муайян мекунанд. Дар ин замина, ба ҳам пайвастании иқтисоди саноатӣ бо рушди инноватсионӣ ва истифодаи истилоҳи «иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ» мантиқан дуруст мебошад.

Хусусияти муҳимтарини иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ дар байни омилҳои рушди иқтисодӣ рушди саноат ва сармояи инсонӣ ҳамчун омили асосӣ баромад мекунанд.

Бояд қайд кард, ки саноат қисми муҳимтарини иқтисодиёти ҷаҳон буда, дар сатҳи иқтисодиёти мамлакат соҳаест, ки қомеъҳои тамоми хоҷагии халқӣ ҳар як давлат ба он вобаста аст.

Баҳри ҳалли масоили мубрами инкишофи истеҳсолоти саноатӣ, таъмини суръати устувори афзоиши ММД ва ба ин васила андешидани тадбирҳои муҳими саривақтӣ дар масъалаи баланд бадоштани вазъи зиндагии аҳоли дар таърихи 26.12.2018 Пешвои муаззами миллат «Саноатикунони босуръати иқтисодиёт»-ро ҳадафи ҷоруми стратегияи миллий эълон намуданд.¹⁰⁸

Дигар омили муҳими ташаккул ва рушди иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ ин рушд ва самаранок истифодаи сармояи инсонӣ мебошад, ки зарурати тақмил додани сармоягузорӣ ба сармояи зеҳнӣ, бахусус дар соҳаи маориф ва илмро ба миён меорад.

¹⁰⁷ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. - С. 20.

¹⁰⁸ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2018 – Душанбе, 2018. -С.6.

Ин вазъ дар СМР-2030 инъикос ёфтааст: «...дар даҳсолаи оянда, як давраи нави техникаву технологияи муорсир, беҳтар гардидани вазъи рушди иқтисодӣ ва сиёсии давлатҳои ҷаҳон то миёнаи асри 21 оғоз меёбад. Мо бояд омода бошем, ки ин равандро ба таври кофӣ дарк намоем ва аллакай имрӯз самтҳои модели ояндаи рушдро муайян намоем, хусусиятҳои сифатии онро муайян намоем. Омили асосии чунин модели рушд метавонад танҳо сармояи инсонӣ ва ҷузъҳои асосии ташаккулдиҳандаи он - маориф ва илм мебошад»¹⁰⁹.

Саноатикунони босуръати мамлакат ва ноил шудан ба нишондиҳандаҳои пешбинишудаи рушди иҷтимоию иқтисодии ҷумҳурӣ дар СМР-2030 аз таъминоти иқтисодиёти миллӣ бо захираҳои молиявӣ вобаста аст. Дар шароити иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ рушди иқтисодӣ бояд асосан аз ҳисоби манбаҳои дохилӣ ва берунӣ маблағгузорӣ мегардад.

Гузариш ба иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ тақозо менамояд, ки низоми молиявӣ яке аз бахшҳои бо маротиб афзоишёбандаи ниҳодҳои молиявии рақобатпазир, ки иқтидори пешниҳод намудани хизматрасониҳои молиявӣ ва ба истеъмолгар расонидани ин хизматрасониҳо бо таъсири омилҳои беруна мукамал мебошад, ташаккул дода мешавад. Ҳалли ин вазифа дар таъмини рушди босуръати молиявии мамлакат зоҳир мегардад, ки сатҳи он нисбат ба давлатҳои хориҷӣ дар сатҳи назаррас паст қарор дорад.

Бинобар ин, арзёбии маҷмӯи сатҳи кунунӣ рушди молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои асоснок намудани самтҳои баланд бардоштани он то нишондиҳандаҳои СМР – 2030 зарур мебошад.

Тавре ки дар зербоби 1.1 қайд карда шуд, дар амалия барои омӯзиши ҳамаҷонибаи бахши молиявӣ дар бешари давлатҳои ҷаҳон аз усули маъмулбуда ва таҳиянамудаи кормандони Бонки Ҷаҳонӣ истифода мекунанд, сохтори он аз умқи молиявӣ (нишондиҳандаҳои муҳими молиявӣ ва бозорҳои амалкунандаи он андозагирӣ карда мешавад), фарогирии молиявӣ (пешниҳод намудани хизматрасониҳои молиявии бо сифат ба ниҳодҳои истифодабаранда), устувори

¹⁰⁹ Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030г. Душанбе: «Контраст», 2016. С.4.

вазъи ниҳодҳои молиявӣ ва зерсохтори бозори онҳо, инчунин, самарайи натиҷаи ҷаҳишҳои ниҳодҳои молиявӣ иборат мебошад.¹¹⁰

Дар таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ ба умқи молиявӣ аз рӯйи нишондиҳандаҳои зерин баҳо медиҳад: сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодӣ, ҳаҷми қарзҳои бонкҳои тижоратӣ нисбат ба ММД, ҳаҷми депозитҳои бонкӣ нисбат ба ММД, сармоякунонии бозори қоғазҳои қиматнок дар муқоиса бо ММД ва суғуртапулӣ нисбат ба ММД.

Дар асоси маълумоти ҷадвали 3.2. динамикаи нишондиҳандаҳои умқи молиявиро дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дида мебароем.

Ҷадвали 3.2. - Динамикаи нишондиҳандаҳои умқи молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2000 – 2022*

Нишондиҳандаҳо	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
ММД, млн.сомонӣ	1786,8	7206,6	24707,1	48408,7	83958,3	98910,7	115739,4
Ҳаҷми пул (М4), млн.сомонӣ	66,5	1027	4 458	10 790	26 140	28 400	39 884
Ҳаҷми қарзҳо ба иқтисодиёт, млн.сомонӣ	213,4	1163,9	3524,3	11 229	10 883	10 451	14 382,1
Ҳаҷми пасандозҳои бонкӣ, млн.сомонӣ	99	538	3317	8 614	11 414	10 253	15 507,8
Сармоякунонии бозори қоғазҳои қиматнок, млн.сомонӣ	-	-	-	-	419	495	412
Ҳаҷми суғуртапулӣ, млн.сомонӣ	0,7	32,5	106,2	121,3	235,0	283,9	306,8
Сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт, %	6,5	14,25	18,0	21,16	31,66	28,71	34,5
Ҳаҷми қарзҳо ба иқтисодиёт нисбат ба ММД, %	11,9	16,2	14,3	23,2	14,0	10,6	12,4
Ҳаҷми пасандозҳои бонкӣ нисбат ба ММД, %	5,5	7,5	13,4	17,8	14,0	10,4	13,4
Сармоякунонии бозори қоғазҳои қиматнок нисбат ба ММД, %	-	-	-	-	0,5	0,5	0,5
Ҳаҷми суғуртапулӣ нисбат ба ММД, %	0,04	0,45	0,43	0,25	0,28	0,29	0,27

Сарчашма: Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2022. - 12 (329). - С.31,40, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2021. - 12 (316). - С. 8,16, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2020. - 12 (305). - С. 22-23, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2019. - 12 (293). - С. 19, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2018. - 12 (281). - С. 18, Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2011. - №12 (197). - С.22. Маҷмӯаи оморӣ. – Душанбе, 2021. –С.334-335, Омили Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, Аҳбори Бонки миллии Тоҷикистон. 2000 -№1 (20). – С.6.; Маълумоти Агенсии рушди бозори қоғазҳои қиматнок ва бақайдгирии махсусгардонишуда.

¹¹⁰ Иғонина Л. Л. Финансовое развитие и экономический рост//Вестник финансового университета. -2016. -№1. -С. 115.

Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали 3.2. бармеояд, ки нишондиҳандаҳои рушди умқи молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бидуни ҳаҷми қарзҳо ба иқтисодиёт ва сармоякунонии бозори қоғазҳои қиматнок дар давраи таҳқиқшаванда (2000 – 2022) томоюли афзоишӣ дорад.

Вале, сатҳи он, махсусан, ҳаҷми қарзҳо ба иқтисодиёт ва сармоякунонии бозори қоғазҳои қиматнок нисбат ба давлатҳои хориҷӣ ва ҳатто аз давлатҳои Осиёи Марказӣ назаррас паст мебошад (ниг. ба ҷадвали 3.3).

Ҷадвали 3.3. - Сатҳи рушди молиявии давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ нисбат ба ММД дар соли 2022, бо %

Нишондиҳандаҳо	Қозоқистон	Қирғизистон	Тоҷикистон	Узбекистон
Сатҳи монетизациякунонии иқтисодиёт	36,0	43,5	34,5	21,1
Ҳаҷми қарзҳои бонкӣ ба иқтисодиёт	22,3	18,5	12,4	22,7
Ҳаҷми пасандозҳои бонкӣ	29,8	33,2	13,4	24,2
Сармоякунонии бозори қоғазҳои қиматнок	10,2	2,4	0,5	4,7
Ҳаҷми суғуртапулӣ	0,2	0,033	0,27	0,08

Сарчашма: Бюллетени омили бонкӣ. – Душанбе, 2022. - 12 (329). - С.31,40; Статистический бюллетень Национального Банка Казахстана, 2022. - N12 (337). - С.29, 86. Статистический бюллетень Национального Банка Кыргызской Республики, 2022. - N12 (2022). Статистический бюллетень Центральный банк Республики Узбекистан, 2024.

Нишондиҳандаи дигаре, ки рушди молиявии кишварро тавсиф мекунад, дастрасии молиявӣ мебошад.

Дар сохтори низоми фаъолияти бозори молиявӣ дастрасии молиявӣ яке аз масоили муҳим ба ҳисоб меравад. Раванди истифодаи тамоми захираҳои иқтисодӣ аз дараҷаи дастрасии он ба аҳолии кишвар, соҳибкорони хурду миёна ва дигар ниҳодҳои бахши хусусӣ вобастагӣ дорад.¹¹¹ Дар дастрасии хизматрасониҳои молиявӣ дар сатҳи ҷаҳон шарикҳои глобалӣ ин «G20» мебошад, ки номгӯи хизматрасониҳои асосии молиявӣ аз ҷониби ҳар як аъзои ин давлатҳо қабул мегардад.

¹¹¹ Определение финансовой доступности Банка России. URL: https://www.cbr.ru/finmarket/development/development_affor/definition/ (дата обращения: 10.10.2018).

Вазъи ҳавасмандии молиявӣ бо сатҳи дастграс будани шумораи хизматрасониҳои молиявӣ ва миёнаравони бозор вобастагӣ дорад. Дар асл, вай бо методология ва таҳқиқотҳои назариявӣ амалӣ омехта буда, натиҷаҳои ниҳонии он тибқи маълумотҳои амиқи омӯрӣ ба даст меояд.

Ҳамин тавр, мо дар раванди таҳқиқотҳои худ ба чунин мушкилотҳо рӯ ба рӯ гардидаем, аз қабилӣ пурра дастрасӣ надоштани корхонаҳои истеҳсолӣ ба хизматрасониҳои молиявӣ, мукамал набудани дороиҳои корхонаҳои наватъисӣ фаъолиятнокунанда, идора нагардидани хавфҳои қарзӣ дар корхонаҳо ва ғайра мебошанд. Бинобар сабаби набудани маълумоти дақиқ ба аксарияти нишондиҳандаҳои молиявии Тоҷикистон дар соли 2000 мо дастрасӣ пайдо карда натавонистем, вале қисмати нишондиҳандаҳои солҳои 2005-2022-ро дастграс намуда, мавриди таҳлил қарор додаем (ҷадвали 3.4).

Аз маълумотҳои ҷадвали 3.4 бармеояд, ки дар давраи таҳқиқшаванда (солҳои 2005 – 2022) тамоми нишондиҳандаҳои дастрасии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон томоюли афзоишӣ доранд. Махсусан, хизматрасонии бонкӣ ба субъектҳои иқтисодиёт ва аҳоли бехтар гардида, сатҳи фарогирии онҳо бо хизматрасониҳои молиявӣ афзудааст. Дар ин давра шумораи умумии суратҳисобҳо-кортҳои пардохтӣ дар ташкилотҳои қарзӣ аз 139570 адад то 8444573 адад ва ё 85,1 маротиба, аз ҷумла суратҳисобҳои шахсони воқеӣ аз 125554 адад то 8321666 адад ва ё 66,3 маротиба, шумораи дорандагони картҳои пардохтӣ аз 99256 нафар то 4662545 нафар ва ё 46,9 маротиба афзоиш ёфтааст.

Дар давраи таҳқиқшаванда афзоиши ҳаҷми қарзҳои аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ додашуда ва теъдоди қарзгирандагон низ назаррас аст. Маблағгузориҳои қарзии низомӣ бонкӣ дар соли 2022 ба 13 656,9 млн.сомонӣ расидааст, ки ин нишондиҳанда назар ба соли 2005 10,8 маротиба зиёд мебошад.

Бақияи ҳаҷми умумии амонатҳо (пасандозҳо) дар ташкилотҳои қарзӣ дар давраи таҳқиқшаванда (солҳои 2005 – 2022) 28,8 маротиба ва пасандозҳои аҳоли дар ташкилотҳои қарзӣ 51,2 маротиба афзудааст.

Ба афзоиши ҳаҷми қарзҳо ба иқтисодиёт ва аҳоли, бешубҳа, сиёсати пешгирифти Ҳукумати мамлакат ва Бонки милли оид ба торафт паст намудани меъёри фоизи қарзҳои ташкилотҳои қарзӣ мусоидот намудааст.

Чадвали 3.4. - Тағйирёбии нишондиҳандаҳои дастрасии молиявии Тоҷикистон дар солҳои 2005-2022

Нишондиҳандаҳо	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Тедоди ташкилотҳои қарзӣ (ТҚ), адад	33	135	123	69	62	64
аз ҷумла Бонкҳои тижоратӣ (БТ)	12	14	17	18	14	15
Ташкилотҳои молиявии хурд (ТМХ)	21	121	106	50	48	48
Филиалҳои БТ ва ТМХ	201	254	433	335	278	207
Марказҳои хизматрасонии бонкии БТ ва ТМХ	-	-	1262	1493	1473	1 205
Шумораи умумии суратҳисобҳо, адад	139570	450228	2904511	5006082	6083412	8444573
аз ҷумла ҳисобҳои шахсони воқеӣ	125554	405014	2821023	4900882	5977784	8321666
Микдори умумии қарзҳои пардохтӣ дар муомилот (ҳаз.адад)	109	155585	1446138	3247851	4031279	5 060 793
Шумораи дорандаҳои қарзҳои пардохтӣ (нафар)	99256	147685	1427221	3016946	3371317	4662545
Шумораи умумии амалиёт бо истифодаи қарзҳои пардохтӣ (ҳаз.адад)	627	2025	15695	48864	59372	716396
Ҳаҷми умумии амалиёт бо истифодаи қарзҳои пардохтӣ (млн.сомонӣ)	1774	5723	6249	27758	36048	4028
Шумораи пардохтҳо (ҳаз.адад)	3613,4	11656,2	60850	170202	204612	29 753
Ҳаҷми пардохтҳо (млн.сомонӣ)	45804,5	147756,4	530745	1225511,2	1229767	175680
Микдори қарзҳои додасида (адад)	73042	235622	480492	1603349	2330778	2465649
Маблағгузориҳои қарзии низомии бонкӣ – ҳамагӣ, млн.сомонӣ	1263,9	3728,3	11341,6	10965,4	12051,1	13 656,9
аз ҷумла ба:	-	-	-	-	-	-
Қарзҳои давлатӣ	123,2	435,2	1626,0	2508,0	2276,9	2 125,2
Қарзҳои хусусӣ	1033,9	1866,5	4981,8	3419,9	3320,77	3 664,2
Шахсони воқеӣ	106,8	1300,3	1858,9	2656,8	3867,9	4 886,3
Соҳибкорон	-	-	2595,9	2057,7	2206,6	2 669,4

Идомаи ҷадвали 3.4.

Бақияи ҳаҷми умумии амонатҳо (пасандозҳо) дар ташкилотҳои қарзӣ, млн.сомонӣ	537,9	3269,7	8172,4	11414,3	10159,3	15 507,8
аз ҷумла: шахсони ҳуқуқӣ	380,2	1754,1	3060,8	6076,1	4792,4	7 426,8
Шахсони воқеӣ	157,7	1467,6	5111,6	5338,2	5369,9	8 081,0
Миқдори умумии терминалҳо (бо адад)	25	94	650	3642	3030	3 872
Миқдори умумии банкоматҳо (бо адад)	68	220	762	1287	1412	1 724
Меъёри фоизӣ аз рӯи қарзҳои ТҚ бо пулии миллӣ, %	25,57	21,15	26,08	15,39	25,11	23,34
Меъёри фоизӣ аз рӯи қарзҳои ТҚ бо асъори хориҷӣ, %	31,52	23,85	22,18	14,55	13,89	11,97
Меъёри фоизӣ аз рӯи амонатҳои ТҚ бо пулии миллӣ, %	21,48	15,35	17,57	11,17	10,14	10,43
Меъёри фоизӣ аз рӯи амонатҳои ТҚ бо асъори хориҷӣ, %	16,75	16,10	14,35	5,44	3,00	4,21

****Дар инҷо танҳо сегменти низомии бонкӣ гирифта шудааст. Дигар сегментҳои бозори молиявӣ дар ҚТ нақши назаррасро дар пешниҳоди хизматрасонии молиявӣ ба субъектҳои иқтисодӣ намебозанд.**

Сарчашма: Бюллетени омили бонкӣ. 2022 (319)– С.19, 31, 32, 60, 70, 79-85, Бюллетени омили бонкӣ. 4 (285) 2019 – С.77-80, Бюллетени омили бонкӣ. 3 (236) 2015. – С. 70-73, Бюллетени омили бонкӣ. 12 (221) 2013. – С. 92-97, Бюллетени омили бонкӣ. 12 (197) 2011. - 85-125.

Дар давраи таҳқиқшаванда (солҳои 2005 – 2022) меъёри фоизӣ аз рӯи қарзҳои ташкилотҳои қарзӣ бо пулии миллӣ аз 25,57% то 23,34% ва бо асъори хориҷӣ аз 31,52% то 11,97% поён рафтааст. Барои он, ки меъёри фоизӣ аз рӯи қарзҳои ташкилотҳои қарзӣ паст гардад, бояд меъёрҳои фоизӣ аз рӯи амонатҳои низ паст карда шаванд, яъне: бо пулии миллӣ аз 21,48% то 10,43% ва бо асъори хориҷӣ аз 16,75% то 4,21% (ниг. ба ҷадвали 3.4).

Бояд қайд кард, ки кам шудани шумораи ниҳодҳои молиявӣ қарзӣ ва намоёндагии онҳо ин сиёсати пешгирифтаи Бонки миллӣ аст. Яъне, ин чараҳои гузаштан аз миқдор ба сифат мебошад, ки тағйиротҳои мазкур ба сатҳи дастрасии молиявӣ ва сифати хизматрасонии он таъсири манфӣ нарасонидаст. Барои пешгирӣ таъсири он марказҳои хизматрасонии бонкии ташкилотҳои

қарзӣ дар сарасори қаламравии ҷумҳурӣ шумораи терминал ва банкоматҳо зиёд карда шуда, шаклҳои нави ҳисоббаробаркуниҳои фосилавӣ ба тавассути интернет, телефонҳои мобилӣ ба роҳ монда шуданд.

Ҷабҳаи дигари воситаи муҳим ва тавсифдиҳандаи низоми молиявӣ ин устувории молиявӣ мебошад, ки дар таъмини афзоиши тадриҷии истеҳсол ва истеъмоли неъматҳои моддӣ аҳамияти афзалиятнок дорад. Табиати иқтисодии устувории молиявӣ дар механизми фаъолияти ниҳодҳои бозори молиявӣ тибқи санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ ва зери фишангҳои молиявӣ иқтисодӣ қарор дошта, натиҷаҳои назаррасро ба бор меорад, мебошад.

Дар баъзе ҳолат устувории молиявӣ ин раванди тоб овардани зоҳторҳои низоми молиявӣ, ҷараёни лаппишнокии нишондиҳандаҳои молиявӣ ва ҷамъовариву тақсими захираҳои молиявӣ байни субъектони эҳтиёҷманд ба ҳисоб меравад.

Дар баробари ҳамаи ин, нишондиҳандаи вазъи устувории молиявӣ низ аз сатҳу сифати дастрасии молиявӣ вобастагии калон дорад. Ҷӣ тавре ки дар таҳқиқотҳои боло низ, мо бо таҳлили арзёбиҳои илмӣ собит намуда будем, ки таҳқими вазъи устувории молиявӣ аз дастрасӣ молиявӣ вобаста аст. Яъне, дар ҳолати паст будани сатҳу сифат ва пешниҳоди хизматрасониҳо дар низоми фаъолияти ниҳодҳои молиявӣ сатҳи даромаднокии онҳо паст гардида, эҳтимоли ба буҳрон дучор омадани ниҳоди молиявӣ зиёд мегардад.

Зарибҳои самаранокии бозори молиявиро ҳамчун васила ё раванди сармоягузорӣ ва арзёбии захираҳои молиявӣ ҳисобидан мумкин аст. Иштироки бонкҳо дар маблағгузорӣ ба воситаҳои асосӣ, пеш аз ҳама, дар қарздиҳии онҳо ифода меёбад.

Арзёбии дараҷаи устуворӣ ва самаранокии низоми молиявиро бо чунин зерсохтри нишондиҳандаҳо муайян намудан ба мақсад мувофиқ аст:

1. Нишондиҳандаи сатҳ ва пӯёи таваррум;
2. Дараҷаи афзоиши манбаъҳои даромади бучаи давлат;
3. Зариби самаранокии истифодаи воситаҳои бучети давлатӣ;

4. Вазъи фаъолияти харрӯза ва раванди пешниҳоди хизматрасониҳои бонкӣ аз ҷониби зерсохтори ниҳодҳои молиявӣ бонкӣ;

5. Афзоиши даромадҳои пулии аҳоли.

Ҳоло, мо дараҷаи устуворӣ ва сатҳи самаранокии низоми молиявиро дар Тоҷикистон тибқи ҷадвали 3.5. дида мебароем.

Ҷадвали 3.5. – Пӯёи вазъи нишондиҳандаҳои устуворӣ ва самаранокии низоми молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010 – 2022

Нишондиҳандаҳои арзёбӣ	Солҳо												
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Сатҳи таваррум, %	6,5	12,5	5,8	5,1	6,1	5,8	5,9	7,3	3,8	7,9	8,6	9,0	4,2
Даромади Бучети давлатӣ, млн. сомонӣ	7024	8938	9674	12277	14427	16587	18405	19956	23926	23469	25065	30054	36056,8
Козффисенти самаранокии истифодабарии маблағҳои бучетӣ (ХБ/ММД)	3,68	3,51	3,97	3,49	3,46	3,13	3,00	2,89	2,94	3,32	3,33	3,37	3,09
Даромади пулии аҳоли, млн. сомонӣ	13256	16191	20161	22346	24197	25570	31373	37248	41084	47986	55347	80509	95124,6
Устуворӣ ва самаранокии фаъолияти низоми бонкӣ													
1.Сатҳи кифоягии сармоя Сармояи танзимшаванда нисбат ба дороиҳои бо назардошти хавфҳо ҷеншуда, %	27,1	24,4	25,9	22,1	14,7	16,6	13,1	17,0	22,9	22,1	19,9	18,2	16,8
2. Сифати дороиҳо													
Қарзҳои ғайрифавол нисбат ба қарзҳои умумӣ, %	7,4	7,2	9,5	15,9	25	21,2	26,3	47,6	36,5	31,1	27,0	23,8	12,2
3.Даромаднокӣ													
Даромаднокии дороиҳо, %	1,2	0,2	0,8	1,5	-3,7	-2,5	0,8	-2,8	0,5	1,9	2,1	2,5	5,9
Даромаднокии сармоя, %	6,3	0,9	3,9	7,8	-24,2	-14,4	5,5	-21,0	1,7	7,0	7,6	9,1	28,3
4.Пардохтпазирӣ													
Дороиҳои пардохтпазир нисбат ба дороиҳои умумӣ, %	26,0	24,5	29,2	22,8	20,0	20,0	24,1	30,9	30,1	30,8	27,7	30,0	43,4

Идомаи ҷадвали 3.5.

Дороиҳои пардохтпазир нисбат ба ухдадориҳои ҷорӣ, %	62,5	65,1	83,7	79,7	71,4	75,8	70,4	83,9	73,8	72,3	67,4	70,5	94,9
5. Ҳассосият нисбат ба хавфҳои бозорӣ (Мавқеи холиси кушодаи асъорӣ нисбат ба сармояи танзимшаванда) %	4,6	7,1	-0,1	-2,6	1,7	1,7	-17,3	-10,0	-9,5	-9,6	-1,1	-11,5	2,3
Қарзҳои калон ба сармояи танзимшаванда, %	49,1	53,6	55,2	79,1	80,1	80,1	139,9	132,0	72,2	62,9	71,8	73,5	53,5
Амонатҳо ба сандуқи қарзӣ, %	86,4	90,7	104,6	76,9	71,2	71,2	78,6	96,4	111,8	115,4	102,5	107,6	117,0
Қарзҳо бо асъори хориҷӣ ба маҷмӯи қарзҳо, %	48,9	55,5	68,3	62,5	62,5	62,5	65,3	63,8	61,0	57,2	50,5	43,2	29,0

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе,2015. - С.11,189,430-435; Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2022. - С.11,145,212,376-390, Бюллетени омори бонкӣ. Феврал 2022 (319)– С.18-19, Бюллетени омори бонкӣ. 4 (285) 2019 – С.77-80, Бюллетени омори бонкӣ. 3 (236) 2015. – С. 70-73, Бюллетени омори бонкӣ. 12 (221) 2013. – С. 92-97, Бюллетени омори бонкӣ. 12 (197) 2011. - 85-125, Шарҳи БМТ дар бораи устувории молиявии низоми бонкӣ дар солҳои дахлдор.

Аз таҳлили тағйирёбии нишондиҳандаҳои устуворӣ ва самаранокии низоми молиявӣ дар Тоҷикистон хулосаҳои зерин бармеоянд:

1. Сатҳи таваррум бидуни соли 2011 дар тамоми давраи таҳқиқотӣ дар доираи нишондиҳандаи ҳадафгирии таварруми Бонки миллии Тоҷикистон (7 ± 2 б.ф.) буд. Даромади буҷети давлатӣ дар давраи таҳлилшаванда аз 7024 млн. сомонӣ то ба 36056,8 млн. сомонӣ омада расидааст ва ё 5,1 маротиба (нисбат ба ММД аз 28,4% то 31,2%) афзудааст. Зариби самаранокии истифодабарии маблағҳои буҷетӣ (ХБ/ММД) дар солҳои 2010-2022 устувор буда, дар сатҳи 3,09 қарор дошта, тибқи пешбини мо (ниг. ба зербоби 2.2), дар солҳои 2022 – 2025 томоюлӣ афзоиш дорад. Дигар нишондиҳандаи муҳими рушди иқтисодиёти миллӣ – даромади пулии аҳоли дар давраи таҳқиқотшаванда низ ба таври устувор афзудааст. Аз рӯйи нишондиҳандаҳои баррасӣ шуда, метавон

тасдиқ кард, ки дар солҳои 2005-2022 ба рушди низоми молиявӣ ва иқтисодиёти миллӣ устуворӣ хос мебошад.

2. Низоми бонкӣ унсури муҳими низоми молиявӣ ва зерсохтори бозори молиявӣ ба шумор рафта, аз рушди устувории он устувории низоми молиявӣ ва иқтисодиёти миллӣ вобаста мебошад.

Пӯёи нишондиҳандаҳои ҷадвали 3.5. вазъи зерсохтори низоми бонкии Тоҷикистонро дар солҳои 2010 – 2022 возеҳу равшан нишон медиҳад. Давраи ноустувор будани вазъи фаъолияти ниҳодҳои бонкӣ ин солҳои 2014-2016 ба шумор меравад, чунки нишондиҳандаҳои бонкии солҳои мазкур аз сатҳи меъёри пешбинишуда паст буд. Вазъи мазкур Ҳукумат ва ниҳодҳои асосии бонкиро водор намуд, ки дар сатҳи хуб нигоҳ доштани вазъи низоми бонкӣ қарорҳои таъҷилий қабул намоянд, ки аллакай ин дар соли 2018 самараи нек ба бор оварданд, яъне, аксарияти нишондиҳандаҳои устувории низоми бонки кишвар нисбат ба давраи бухрон томоҷуӣ беҳтаршавиро касб намуданд. Мисол, қарзҳои ғайрифайол нисбат ба қарзҳои умумӣ аз 47,6% то 36,5% коҳиш ёфт, сатҳи кифоягии сармоя аз 13% то 22,9%, даромадноки дороиҳо аз -2,8% то 0,5%, даромадноки сармоя аз -21,0% то 1,7%, дороиҳои пардохтпазир нисбат ба дороиҳои умумӣ аз 20 то 30,1% афзуд. Дар соли 2018 низоми бонки мамлакат, чӣ тавре маълумоти ҷадвали 3.5. шаҳодат медиҳад, аз бухрони бонкии солҳои 2014-2016 баромада, рӯ ба беҳбудӣ ниҳода истодааст.

Яқинан дар давраи баррасишуда (солҳои 2005 – 2022) дар сохтори институтсионалии низоми бонки мамлакат бо дарназардошти таҷрибаи ҷаҳонӣ ниҳодҳои нав, аз қабili таъсиси Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон, қоидаҳову датсурамалҳо дар бобати бонкҳои низомсоз, муассисаи бюроҳои таърихи қарзӣ, агентии суғуртаи пасандозҳо ва амонатҳо, ниҳодҳои махсуси илмӣ-таҳқиқотӣ дар назди Бонки миллӣ, ширкатҳои колсалтингӣ, раванди истифода ва тадбиқи стандартҳои Базелии назорат ва танзими пруденсиалӣ (тибқи Базел-1 ва Базел-2), дар назди БМТ таъсиси сохтори нав оид ба назорати суғурта, шӯба оид ба ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунанда, таъсиси Идораи суботи молиявӣ дар сохтори Бонки миллии Тоҷикистон, таъсиси Шурои миллии устувории молиявӣ

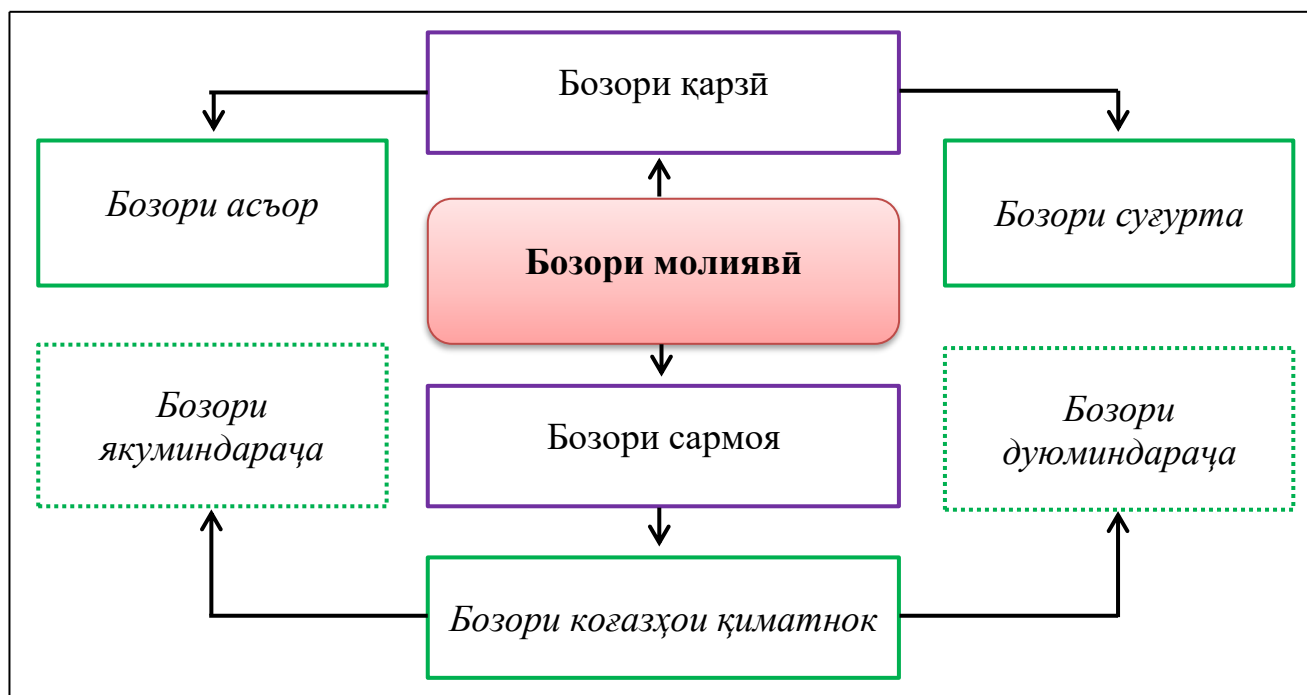
ва ғайра. Дар маҷмӯъ, тадбирҳои андешашуда дар солҳои 2015-2022 низоми бонки мамлакатро аз бӯҳрон бароварда, рушди устувори онро таъмин карда истодааст.

3. То ин ҷониб масоили вазъи устувори низоми бонкӣ, аз ҷумла арзёбии сифати сандуки қарзии ниҳодҳои бонкӣ, сармоякунонии онҳо, дараҷаи афзоишёбии меъёри фоизи қарзҳо, татбиқи принципҳои идоракунии корпоративӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои муосири иттилотию коммуникатсионӣ, пешниҳоди маҳсулотҳои инноватсионӣ ва ғайра ҳалли ҳудро наёфтааст.

3.2. Коркарди дурнамои рушди баҳши молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030

Баҳши молиявӣ яке аз шаклҳои муҳими амали фаъолияти ниҳодҳои молиявиро иқтисодӣ ба шумор рафта, раванди ғункунӣ ва тақсимкунии захираҳои иқтисодӣ бо мақсади таъмини сатҳи самараноки фаъолияти корхонаҳо ва зерсохторҳои рушди иқтисоди мамлакат мебошад. Баҳши муносибатҳои пуливу молиявӣ яке аз унсӯри мустақил ва низоми самараноки бозори молиявӣ ба ҳисоб меравад. Механизми фаъолияти бозори молиявӣ ин ҷараёни таъмини гардиши маблағҳои муваққатан озоди аҳоли тавассути ниҳодҳои минаравӣ молиявӣ мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат барои бартараф намудан ва ё пешгирӣ аз таъсири бӯҳронҳои пайдарпайи беруна ба роҳ мондани инфрасохтори дурусти рушди бозори молиявӣ зарур мебошад.

Аз ғуфтаҳои боло бармеояд, ки асоси баҳши молиявиро ин бозори молиявӣ ташкил мекунад. Бозори молиявӣ, дар навбати худ, аз якчанд унсӯрҳо ё соҳаҳои асосӣ иборат мебошад (нигаред ба расми 3.1.).

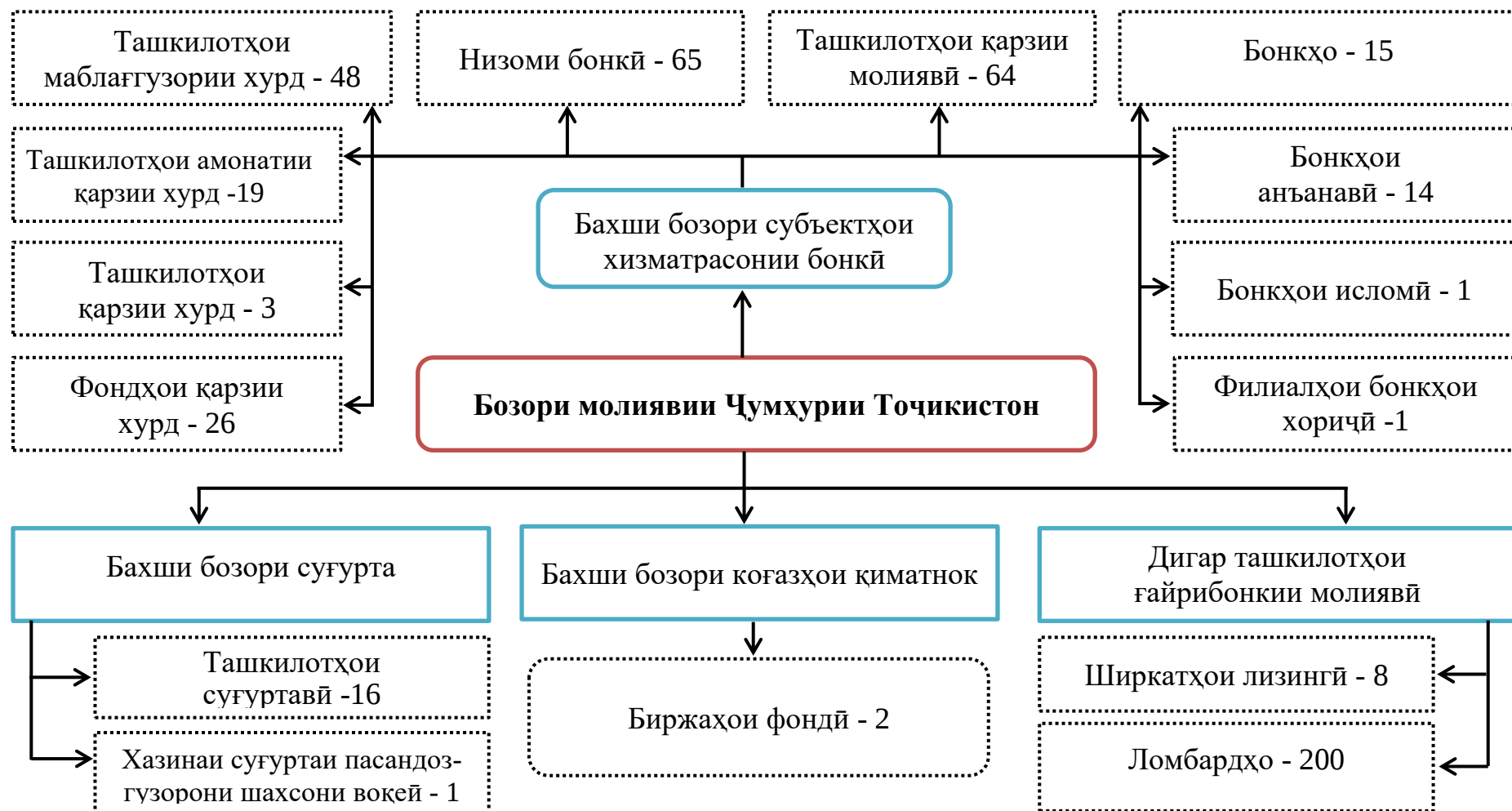

Расми 3.1. Сохтори вазифавии бозори молиявӣ дар шароити муосир

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Аъзо гардидани Тоҷикистон ба ниҳодҳои байналмилалӣ молиявӣ зарурияти такмили инфрасохтори бозори молиявӣ, аз қабili фаъолгардонии бозори муташаққили қоғазҳои қиматнок, гузаронидани амалиётҳои асъорӣ ба воситаи платформаҳои муосир ва ҷорӣ намудани навоариҳои техникаи муосир барои пешниҳоди хизматрасониҳои молиявӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ ба миён омадааст. Албатта, чӣ тавре ки мо медонем, дар даврони Шуравӣ дар Тоҷикистон бозори қоғазҳои қиматнок вуҷуд надошт, вале баъд аз гузаштан ба иқтисоди бозорӣ зарурият ба миён омадааст, ки мо иқтисодиёти кишварро бо низомии молиявии давлатҳои ҷаҳон мутобиқ намоем. Яке аз воситаи мутобиқкунонии ин ҷараён ин таъсис ва фаъолгардонии ниҳодҳои асосии бозори қоғазҳои қиматнок мебошад.

Аз таҳлилу баррасии ҷузъиётҳои расми 3.2. дида мешавад, ки дар бозори молиявӣ ҳиссаи калони гардиши воситаҳои пулӣ тавассути низомии бонкӣ (98%) ва ба дигар соҳаҳо танҳо 2%-и он рост меояд. Ин нобаробарӣ, дар навбати худ иқтидор ва самаранок амал кардани бозори молиявӣ, раванди истифода ва ҷалб намудани сармояи хориҷиро ба давлат мушқил гардонидаст.

Расми 3.2. Зерсохторҳои бозори молиявии Тоҷикистон дар соли 2022, бо адад.*

Сарчашма: Бюллетени омили банкӣ. – Душанбе, 2022. - 12 (329). - С. 19.

Ин ҳолат шароитҳои аъзогии кишварро дар Созмони умумиҷаҳонии савдо (СУС) мушкил намуда, ба раванди воридшавии грантҳо, сармоягузорӣ ва қарзҳои давлатии беруна монеъ мешавад. Ҳолати мазкур ба сатҳи рушди соҳаҳои воқеӣ, бахусус, ба рушди бозори қоғазҳои қиматнок дар оянда таъсири манфӣ дорад.

Аммо, бо назардошти мушкилиҳои молиявӣ, ки ба онҳо базаи нокифояи қарзӣ, бухрони напардохтани ӯҳдадорихои қарзӣ ва дигар масъалаҳо дохил мешаванд, ҳамаи намудҳои ҳадамоти қарзӣ ба таври бояду шояд расонида намешаванд. Таҳлили фаъолияти муассисаҳои қарзӣ дар Тоҷикистон нишон дод, ки базаи қарзии танҳо баъзе бонкҳо ба стандартҳои ҷаҳонӣ ҷавобгӯӣ мебошад ва танҳо бонкҳои калонтарин метавонанд воситаҳои худро барои қарзҳои дарозмуддат пешниҳод намоянд. Инчунин, вазъияти инкишофи ҳадамоти қарзиро дар мамлакат сатҳи баланди меъёри фоиз ва таваккалҳои зиёди пешниҳоди қарзҳо боз ҳам душвор мегардонанд. Ҳамин тариқ, меъёри фоизи солина аз рӯи қарзҳо дар асҳори миллий ба ҳисоби миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 то 36 % ро ташкил медиҳад.¹¹²

Қобили зикр аст, ки низоми бонкӣ дар беҳтар намудани вазъи рушди иҷтимоиву иқтисодии давлат, аз он ҷумла афзоиши бахшҳои воқеии иқтисодиёт, зиёд намудани иқтидори содиротӣ, вусъат додани шугли пурмаҳсул ва зиёд намудани зерқисмҳои даромади бучети давлат саҳми калон дорад.

Дар соли 2022 аз тарафи ниҳодҳои бонкӣ барои дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани фазои соҳибкорӣ ва беҳтар намудани сатҳи зиндагии аҳоли дар ҳаҷми 2 669,4 миллион сомонӣ қарзҳо пешниҳод гардид, ки нисбати соли қабли 20,9% ё дар ҳаҷми 460,8 миллион сомонӣ барзёд мебошад.

¹¹² Бюллетени омили бонки. Бонки Миллии Тоҷикистон. Январ соли 2012\1 (138).-С. 34.

Чадвали 3.6. - Пешниҳоди қарзҳои бонкӣ аз рӯи соҳаҳо ва шаклҳои моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
барои солҳои 2010-2022, бо млн. сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022/2000 (бо мар.)
Пешниҳоди қарзи бонкӣ аз рӯи соҳаҳо										
Ҳамагӣ, млн. сомонӣ	3 378,5	9 350,0	8 230,1	6 913,0	6 700,7	7 664,7	8 903,7	9 262,8	14 382,1	4,3
Кишоварзӣ	647,9	1 003,1	1 036,8	832,4	770,8	154,3	764,4	1 929,5	2 433,9	3,8
Саноат	723,9	2 254,6	2 424,8	2 613,5	2 530,0	6 705,6	2 997,0	434,8	1 478,5	2,0
Сохтмон	390,2	1 241,6	1 037,1	639,6	529,8	350,2	1 313,9	188,2	527,0	1,4
Нақлиёт	162,8	396,8	509,3	233,1	276,4	73,0	227,2	38,2	244,7	1,5
Ҳӯроки ҷамъиятӣ	4,9	22,4	22,9	16,1	15,9	2,4	34,9	25,4	31,1	6,3
Хизматрасонӣ	162,5	206,0	251,5	220,6	233,4	57,5	343,5	935,5	1 463,9	9,0
Савдои хориҷӣ	855,5	1 478,3	1 562,8	1 221,3	1 231,1	150,1	1 373,0	926,3	2 015,9	2,4
Миёнаравии молиявӣ	55,0	139,1	130,3	134,1	146,6	4,6	3,8	2,3	8,0	0,1
Истеъмолот	292,6	853,5	846,0	795,4	863,2	67,6	1 686,2	4 492,4	5 603,0	19,1
Дигарҳо	83,2	1754,6	408,6	206,9	103,50	99,4	159,6	290,1	576,0	6,9
Пешниҳоди қарзи бонкӣ аз рӯи шаклҳои моликият										
Ҳамагӣ, млн. сомонӣ	3 291,9	9 350,0	8 230,1	6 913,0	6 700,7	7 664,7	8 903,7	12 051,1	13 656,9	4,1
Корхонаҳои давлатӣ	435,3	1 625,8	1 669,7	2 182,5	2 168,0	2 440,2	2 507,5	2 276,9	2 125,2	4,9
Корхонаҳои хусусӣ	1 842,8	4 674,4	3 782,3	2 427,6	2 317,0	2 422,5	3 063,7	3 320,7	3 664,4	2,0
Шахсони воқеӣ	888,9	995,0	871,5	752,3	810,7	1 139,3	1 685,6	3 867,9	4 886,8	5,5
Лизинг	2,7	2,3	3,2	0,0	0,9	0,0	5,3	5,7	3,3	1,2
Манзилӣ	11,3	141,5	130,5	138,9	151,8	153,9	172,5	257,9	250,7	22,2
Овердрафт	87,7	99,4	265,3	133,7	99,7	232,8	66,1	103,0	50,8	0,6
Соҳибкорон	-	1 811,0	1 485,4	1 270,0	1 152,3	1 275,8	1 402,9	2 208,6	2 669,4	0,0
Дигарҳо	23,2	0,1	22,3	8,2	0,4	0,1	0,1	10,4	6,7	0,3

Сарчашма: Бюллетени омили бонкӣ, 2022. №12 (329). С.40, 61-66, Бюллетени омили бонкӣ, 2021. №12 (316). С.56, Бюллетени омили бонкӣ, 2020. №12 (305). С.37-41, Бюллетени омили бонкӣ, 2019. №12 (293). С.41-45. Бюллетени омили бонкӣ, 2018. №12 (281). С.39-42. Бюллетени омили бонкӣ, 2011. №12 (197). С.43.

Дар замони муосир, дар иқтисодиёти мамлакат баъзе намудҳои ҳадамоти қарзӣ аз нав мустаҳкам гардида истодаанд. Ба қатори онҳо қарзҳои истеъмоӣ, ипотекаӣ, инчунин, якчанд шаклҳои барои иқтисодиёти Тоҷикистон нави ҳадамоти қарзӣ, ба монанди лизинги молиявӣ ва қарзҳои хурд дохил мешаванд (ниг.ба ҷадвали 3.6.).

Аммо, дар вақти амалигардонии онҳо як қатор масъалаҳое пеш меоянд, ки инкишофи онҳоро дар мамлакат боз меорад.

Масалан, қабл аз пешниҳод кардани қарзи истеъмоӣ аз тарафи ниҳодҳои молиявӣ қарзӣ ба аҳоли барои харида гирифтани молу хизматҳо бо дароз намудани муҳлати пардохт амалӣ гардонидани мешаванд, масъалаи пардохтпазирии қарзҳо ба миён меояд. Азбаски дар мамлакат бозори дуҷумдараҷаи фурӯши қарзҳо вучуд надорад, бонкҳо бо таваккали муфлисшави дучор мегарданд. Аммо, ба ҳар ҳол ин вазъият каме тағйир ёфта истодааст, қисми боз ҳам зиёди бонкҳо кӯшиши ба коғазҳои қимматнок мубаддал гардонидани қарзҳоро (секюритизатсия) барои харидаи автомобилҳо ва ӯҳдадорӣи дебиториро аз рӯи қарзҳои қарзӣ ба харҷ дода истодаанд.

Ҳангоми бароҳмонӣ ҳадамоти қарзии ипотекаӣ, ки барои харидаи моликияти ғайриманқул амалӣ гардонидани мешавад, масъалаи норасоии воситаҳои пулию қарзӣ ба миён меояд, ки фоизи ҳадамоти қарзиро баланд мебардорад.

Дар қатори дигар мушикилиҳои инкишофи ҳадамоти қарзӣ масъалаи таъминоти низоми қарзии мамлакатро бо мутахассисони соҳибтаҷриба номбар кардан мумкин аст. Дар доираи бозори молиявии мамлакат қариб 3 ҳазор нафар кормандон хизмат мекунанд, ки ин аз рӯи стандартҳои ғарбӣ барои хизматрасонии мамлакатаи аҳолияш зиёда аз 6 млн. нафар нокифоя мебошад. Зиёд намудани миқдори кормандони ин соҳа бо сабаби норасоии кадрҳои соҳибтаҷрибаи дорои сатҳи мувофиқи тахассусноки ва таҷриба имконнопазир мебошад.

Бо мақсади беҳтар намудан фаъолияти ниҳодҳои қарзӣ, дастрас будани хизматрасониҳои молиявӣ қарзӣ ба аҳоли ва ҷалби зиёди сармоя ба соҳаҳои

иқтисодиёти миллии кишвар, барои бонкҳои тичоратӣ ҳадди ниҳони сармояи ойинномавӣ ба 80 миллион сомонӣ баробар буд, баъдан то ба 50 миллион сомонӣ оварда расонида шуд.

Масъалаи муҳиме, ки барои таҳқиқи мавзуи болозикр ин коркарди дурнамои рушди баҳши молиявии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 мебошад. Аз ин лиҳоз, моро зарур аст, ки баҳши молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо моделҳои математикӣ мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Арзёбии вазъи муосири таъсири зерсохторҳои низоми баҳши молиявӣ ба рушди иқтисодиёт тавассути таҳлилҳои иқтисодӣ-риёзӣ ва моделсозӣ натиҷаҳои назаррас ба бор меорад. Таҳияи модели иқтисодӣ-омории таъсири зерсохторҳои баҳши молиявӣ барои беҳтаркунии вазъи муосири соҳаи молияи кишвар ва дар ояндабинии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ аҳамияти муҳим дошта, тавассути он вазъи муосири нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ аз қабili ММД ва омилҳои макроиқтисодии ба он таъсиррасон арзёбӣ карда мешаванд. Моделсозии таъсири зерсохторҳои баҳши молиявиро дар шароити муосир тарҳрезӣ намуда, бо истифода аз моделҳои иқтисодӣ-оморӣ ҷузъиётҳои он баҳо дода мешаванд. Бобати ин масъала таҳқиқотгарони хориҷӣ ва ватанӣ дар асарҳояшон қараён молиявӣ ва натиҷаи таъсири онро ба маҷмӯи маҳсулоти дохилиро ба модел дароварда, саҳми худро дар моделсозии регрессионӣ гузоштаанд¹¹³. Мақсади таҳияи моделҳои регрессионӣ арзёбии вазъи муосири рушду инкишофи маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ таҳти таъсири зерсохторҳои баҳши молиявӣ буда, ба ин васила бахшҳои алоҳидаи низоми молиявӣ, фаъолияти ниҳодҳои он ва паёмадҳои мусоид ва ногуворро пешакӣ муайян кардан имконпазир мегардад¹¹⁴.

¹¹³ Ходиев Д.А., Хофизов Х.А., Табаров О.С. Моделирование и прогнозирование привлечения инвестиций для освоения природно ресурсного потенциала региона // Вестник таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук 2018 №6. Ч.II. ISSN 2413-5151. Душанбе -2018. С.30-36.

¹¹⁴ Набиев Б.М., Набиев С.М., Табарзода О.С. Моделсозии раванди сармоягузорӣ ба энергетика ва таъсири он ба нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2020. № 5. ISSN 2413-5151. Душанбе -2020 с. 30-39

Барои амиқу дуруст будани ин фарзия баҳодиҳии нишондиҳандаҳои зерсохтори бахши молиявӣ ба маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, тибқи таҳлилҳои коррелясионӣ-регрессионӣ ба мақсад мувофиқ мебошад. Бо ин мақсад, аз маълумотҳои омории маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ва нишондиҳандаҳои зерсохтори низоми бахши молиявӣ истифода мебарем (ниг ба чадвали 3.7.).

Чадвали 3.7. - Нишондиҳандаҳои асосии зерсохторҳои бахши молиявӣ дар зери таъсири афзоиши маҷмӯи маҳсулоти дохила дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2000-2022, бо млн. сомонӣ

Солҳо	ММД бо нархҳои чорӣ (Y)	Даромадҳои буҷети давлатӣ (X ₁)	Хароҷоти буҷети давлатӣ (X ₂)	Маблағгузориҳои қарзии бонкҳо (X ₃)	Даромадҳои ташкилотҳои суғурта (X ₄)	Хароҷоти ташкилотҳои суғурта (X ₅)
2000	1786,8	251,7	261,8	59,8	0,5	28,8
2005	7206,6	1433,2	1402,7	524,3	34	504,7
2010	24707,1	7024,4	6712,6	1905,4	115,6	112,2
2015	48408,7	16586,5	16277,4	4186,2	154,3	128,9
2016	54471,1	18405,2	18294,3	3810,3	131,3	122,4
2017	64434,3	19955,5	22264,2	3537,5	178	170,6
2018	71059,2	23925,5	24187,4	3913,3	235,2	193,3
2019	79109,8	23469,4	23806,6	5021,1	244,9	174,7
2020	83958,3	25065	24812,5	6370,5	256,4	161,6
2021	101076,3	30053,8	29342,7	8089,5	295,5	216,7
2022	115739,4	36056,8	35338,9	9795,7	329,5	237,8

*Сарчашма: Омори солонии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С.392, 408, Омори солонии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. С.213, 238, 384, 388, 404, 405, Маҷмуаи Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С.334-335, 372, 373, 653-664, 658, 662-674, 688-691, Омори солонии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. С.449-461, Бюллетени омори бонкӣ, 2022. - 12 (329). - С.49; 2021. - 12 (319). - С.48; 2020. - 12 (305) - С.51; 2019. -12 (293). - С.56; 2018. -12 (281). - С.52.

Бе шубҳа, дар бештари давлатҳои ҷаҳон нишондиҳандаҳои зерсохтори ниҳодҳо ва дигар бахшҳои молиявӣ яке аз механизми тақондиҳандаи рушди иқтисодии мамлакат ба ҳисоб меравад. Илова бар ин, нишондиҳандаҳои зерсохтори бахши молиявӣ метавонад аз якҷанд омилҳои сифатӣ микдори иборат бошанд, ки дар маҷмӯъ ба инкишофи маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ таъсири бевосита доранд. Таҳлили омилҳои муҳиманд, ки ба гурӯҳи нишондиҳандаҳои зерсохтори низоми бахши молиявӣ мансубанд. Чунин омилҳо метавонанд нишондиҳандаҳои макроиқтисодии ММД бо нархҳои чорӣ (Y), даромадҳои буҷети давлатӣ (X₁), хароҷоти буҷети давлатӣ (X₂), маблағгузориҳои қарзии бонкҳо (X₃), даромадҳои ташкилотҳои суғурта (X₄) ва хароҷоти ташкилотҳои

суғурта (X_5) бошанд. Яъне, дар ин ҷо мо тибқи нишондодҳои арзёбигардида фарзияи иқтисодӣ-омориро пешниҳод мекунем, чунки ММД-и кишвар тибқи таъсири бевоситаи нишондиҳандаҳои дигар афзоиш меёбад.

Яке аз самтҳои таҳқиқшудایی афзалиятнок дар низоми молиявӣ ва таъсири онҳо ба рушди иқтисодиётӣ ва дар маҷмӯъ раванди баландбардории сатҳи зиндагии халқ, ки дар ҳадафҳои стратегии давлат ва ҳукумати кишвар дарҷ гаштаст, таҳияи модели иқтисодӣ-оморӣ, тавзеҳи ҷузъиётҳо ва меҳвари оморӣ он дар таҳияи дурнамо маҳсуб меёбад. Барои то ҷӣ андоза аҳамиятнок будани зерсохторҳои бахши молиявӣ ба рушди иқтисодӣ ва маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишвар модели коррелятсионӣ-регрессионӣ бештар мувофиқ мебошад. Барои арзёбӣ намудани ҳадафи гузошташуда, бояд тибқи нишондиҳандаҳои ҷадвали 3.5. матритсаи зарибҳои ҷуфтро муайян намуда, дар асоси он зичии алоқамандии нишондиҳандаҳои бахши молиявӣ ошкор карда мешавад. Муҳтавои ин аз он иборат аст, ки зароби коррелятсияи хаттӣ зичии алоқамандии нишондиҳандаҳо танҳо дар шакли хатти рост ошкор менамояд. Агар ин нишондиҳанда аз аҳамиятнок набошад, яъне ба сифр наздик бошад, нишондиҳандаҳои зерсохторҳои бахши молиявӣ дар намуди ғайрихаттӣ алоқамандӣ доранд.

Қимати натиҷаи ҳудудии нишондиҳандаи зароби коррелятсияи хаттӣ аз -1 то 1 мебошад. Яъне: $-1 \leq r_{xy} \leq 1$. Агар натиҷаи қимати зароби регрессия $b > 0$ бошад, зароби коррелятсияи хаттӣ r_{xy} дар ҳудудҳои аз 0 то 1 мавқеъ мегирад. Дар ҳолати баръакс, яъне $b < 0$ бошад, зароби коррелятсияи хаттӣ r_{xy} қимати ҳудуди адади аз -1 то 0 пайдо мекунад. Вобастагии зич доштани хатҳои y аз x , ҳангоми зароби коррелятсияи мазкур дар ҳудуди ± 1 низ дидан мумкин аст. Дар ҳолати ба нол наздик шудани зариб бошад, вобастагии y аз x кам ба назар мерасад.

Қимати зароби коррелятсияи хаттиро бо формулаи мазкур муайян намудан мумкин аст:

$$r_{xy} = \frac{\overline{y \cdot x} - \bar{y} \cdot \bar{x}}{\delta_x \cdot \delta_y} \quad (1)$$

Муҳтавои ҳар як ишораи овардашудаи формулаҳо: $\overline{Y \cdot X} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i \cdot y_i}{n}$,

$$\overline{Y} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n}, \quad \overline{X} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n} \text{ - қимати ададҳои миёна;}$$

$$\sigma_x = \sqrt{\frac{\sum x_i^2}{n} - \left(\frac{\sum x_i}{n}\right)^2} \quad \text{- сатҳи миёнаи квадрати х,}$$

$$\sigma_y = \sqrt{\frac{\sum y_i^2}{n} - \left(\frac{\sum y_i}{n}\right)^2} \quad \text{- сатҳи миёнаи квадрати у.}$$

Барномаҳои муосири компютерӣ, ки бо иҷрои алгоритмҳои махсус тамоми матритсаи зарбҳои масъалаи гузошташударо ҳосил мекунад. Мо натиҷаҳои ниҳони ҳисобшударо бо бурриши сатру сутуни мавҷудбудаи зарбҳои коррелятсияи нишондиҳандаҳои сохтори таркибии низоми молиявӣ дида мебароем, натиҷаҳои он дар ҷадвали 3.8 оварда шудааст.

Ҷадвали 3.8. - Матритсаи зарбҳои коррелятсия

Нишондиҳандаҳо	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄
X ₁	0,9949	-	-	-	-
X ₂	0,9917	0,9974	-	-	-
X ₃	0,9653	0,9553	0,9380	-	-
X ₄	0,9833	0,9753	0,9696	0,9446	-
X ₅	0,9633	0,9656	0,9688	0,9018	0,9749

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Аз ҷадвали 3.8. дида мешавад, ки нишондиҳандаи ММД бо ҳамаи 5 омили баҳши молиявӣ вобастагии зич дорад, чунки зарбҳои вобастагии байни онҳо аз 0,9 зиёд мебошад. Яъне, гуфтан мумкин аст, ҳамаи зарбҳои зарбҳои коррелятсия ба адади 1 наздикӣ доранд. Инчунин, тамоюли наздикшавии ин

омилҳо аз он хабар медиҳад, ки пӯёи сохтори низоми молиявӣ майл ба тасвири муодилаи хаттӣ дорад.

Дар ҳамбастагии ин омило гуфтан ба маврид аст, ки масъалаи мултиколлинеариро боис мегарданд.

Барои баратараф кардани ин масъала яке аз омилҳоро аз модел хориҷ карда муодилаи регрессияи 4-омиларо тартиб медиҳем:

$$Y=a+bx_2+cx_3+dx_4+ex_5 \quad (2)$$

Моделҳои бисёрченкаи иқтисодӣ-омориро бо яке аз пакети барномаҳои амалӣ мураттаб менамоем, ки натиҷаҳои ниҳони он дар ҷадвали 3.7 инъикос ёфтааст (ниг. ба ҷадавали 3.9)

Ҷадвали 3.9. - Натиҷаҳои моделсозии регрессияи бисёрченака

Натиҷаҳои ҷамъбасти			
Омори регрессионӣ			
Зариб коррелятсияи маҷмӯӣ	0,9982	-	-
Зариби детерминатсияи маҷмӯӣ	0,9964	-	-
Зариби детерминатсияи меърӣ	0,9941	-	-
Хаттогии стандартӣ	2825,139	-	-
Мушоҳидаҳои оморӣ	11	-	-
F-меъёри Фишер	419,975	-	-
	Параметрҳои муодилаи регрессия	Хаттогии стандартии параметрҳо	t-омори Студент
Y-(аъзои озод)	-792,701	2311,121	-0,343
X2	1,823	0,342	5,338
X3	2,754	0,956	2,881
X4	79,356	38,665	2,052
X5	2,132	7,605	0,280

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ҳамин тавр, аз натиҷаи маълумотҳои омории ҷадвали 3.9. модели регрессияи бисёрченакаро тартиб медиҳем:

$$Y=-792,701+1,823x_2+2,754x_3+79,356x_4+2,132x_5 \quad (3)$$

Чадвал ва муодилаи ҳосилшуда омили регрессиониро чун шарҳу эзоҳ медиҳад:

- зариби коррелятсияи маҷмӯъ ба воситаи формулаи зерин мӯйян карда мешавад:

$$R_{yx} = \sqrt{1 - \frac{\sum (Y - \tilde{Y}_x)^2}{\sum (Y - \bar{Y})^2}} \quad (4)$$

Зариби коррелятсия ба 0,9982 баробар буда, дар байни аломати натиҷавӣ ва аломатҳои омили (X_2, X_3, X_4, X_5) мавҷуд будани алоқамандии бениҳоят зич ва ба вобастагии функционалӣ наздикро нишон медиҳад;

- зариби детерминатсияи маҷмӯиро бо формулаи мазкур ҳисоб мекунанд:

$$R_{yx}^2 = 1 - \frac{\sum (Y - \tilde{Y}_x)^2}{\sum (Y - \bar{Y})^2} \quad (5)$$

Муҳтавои асосии ишораҳои дарҷгардида дар формула: Y -маълумотҳои воқеии ММД; $\tilde{Y}_x$ -қиматҳои ММД, ки дар асоси модели регрессия ҳисоб кардашуда; $\bar{Y}$ - қимати миёнаи маълумотҳои ММД.

Қимати зариби детерминатсияи маҷмӯӣ низ, агар ба адади 1 наздик бошад, сифти модели регрессияи маҷмӯӣ ҳамон қадар хубтару беҳтар мегардад. Қимати зариби детерминатсияи маҷмӯӣ, агар ба 1 наздик бошад, сифати модел хуб арзёбӣ мегардад. Аз ин лиҳоз, қимати зариби ҳосилшуда ба 0,9964 баробар гардид;

- муодилаи регрессияи маҷмӯӣ бо ёрии F - критерияи Фишер муайян мегардад, ки формулаи он чунин аст:

$$F = \frac{R^2}{1 - R^2} \cdot \frac{n - m - 1}{m} \quad (6)$$

Барои муайян намудани қимати ниҳони модел мо бо истифода аз формулаи 6-ум чадвали болозикрро пурра ҳисоб менамоем. Тибқи натиҷаи ҳисобҳои ниҳой меъёри қимати Фишер (F) ба 419,975 баробар шуд, ки ин аз қимати чадвал ($F_{\text{чадвали}}=3,63$) дида хело калон мебошад. Дар ин маврид, натиҷаи ҳосилшуда қимати сифати фарзияи H_0 -ро рад мекунад. Яъне, фарзияи сифрии H_0 аз он

шаҳодат медиҳад, ки ҳамаи ҷузъиётҳои X_2 , X_3 , X_4 ва X_5 ба нол баробар мебошад. Вале, ин фарзия қобили қабул нест ва оид ба беҳтарнамоии муодилаи регрессияи маҷмӯӣ он чунин хулоса карда мумкин аст:

- аҳамиятнокии зарифҳои софи регрессияи бо ёрии t - меёри Студент муайян карда мешавад. Дар мавриди мазкур барои ҳар як омил бузургии t - меёри Студент, ки формулаи он чунин мебошад:

$$t_{b_i} = \frac{b_i}{m_{b_i}} \quad (7)$$

Муҳтавои ишораҳо дар формула: b_i – зарифҳои регрессия (барои модели (2) инҳо ҷузъиётҳои b , c , d , e); m_{b_i} - Ҳаттогии стандартии параметрҳои b , c , d , e .

Ҳоло мо қимати меёри Студент (t)-ро муайян мекунем. агар қимати ҳисобнамудаи мо аз ҷадвал бо қимати ҷадвалиаш муқоиса карда мешавад. Дар ҳолати зиёд будани қимати ҳисобии мо аз қимати ҷадвал, дар ин ҳолат, аҳамиятнок будани параметри мувофиқи модели регрессияи маҷмӯӣ хулоса бароварда мешавад. Қиматҳои t -омори Студент барои омилҳои X_2 , X_3 ва X_4 аз қимати t -омори ҷадвалӣ (1,83) калон буда, аҳамиятнок будани ҷузъиётҳои модели регрессияи маҷмӯиро нишон медиҳад.

Илова бар ин, ҷузъиётҳои назди омилҳои X_2 , X_3 , X_4 ва X_5 низ дорои аҳамият, моҳият ва тавсифҳои қобили қабули зерин аст:

- $a=-792,701$ бинобар манфӣ будан шарҳи иқтисодӣ надорад;
- $b=1,823$ чунин маъно дорад, ки ҳангоми ба андозаи 1 млн сомонӣ зиёд гардидани хароҷоти бучет, нишондиҳандаи ҳаҷми ММД ба 1,823 млн сомонӣ зиёд мегардад.
- $c=2,754$ чунин маъно дорад, ки ҳангоми ба андозаи 1 млн сомонӣ зиёд гардидани қарзии бонкҳо нишондиҳандаи ҳаҷми ММД ба 2,754 млн сомонӣ зиёд мегардад.
- $d=79,356$ чунин маъно дорад, ки ҳангоми ба андозаи 1 млн сомонӣ зиёд гардидани даромадҳои ташкилотҳои суғурта, нишондиҳандаи ҳаҷми ММД ба 79,356 млн сомонӣ рӯ ба афзоиш мениҳад.

- $e=2,132$ чунин маъно дорад, ки ҳангоми ба андозаи 1 млн сомонӣ зид шудани хароҷоти ташкилотҳои суғурта, нишондиҳандаи ҳаҷми ММД ба 2,132 млн сомонӣ меафзояд.

Барои муайян кардани сифати модел, ҳаттогии миёнаи аппроксиматсия, яъне тамоюли миёнаи нисбии қиматҳои ҳисобӣ аз воқеӣ истифода мешавад:

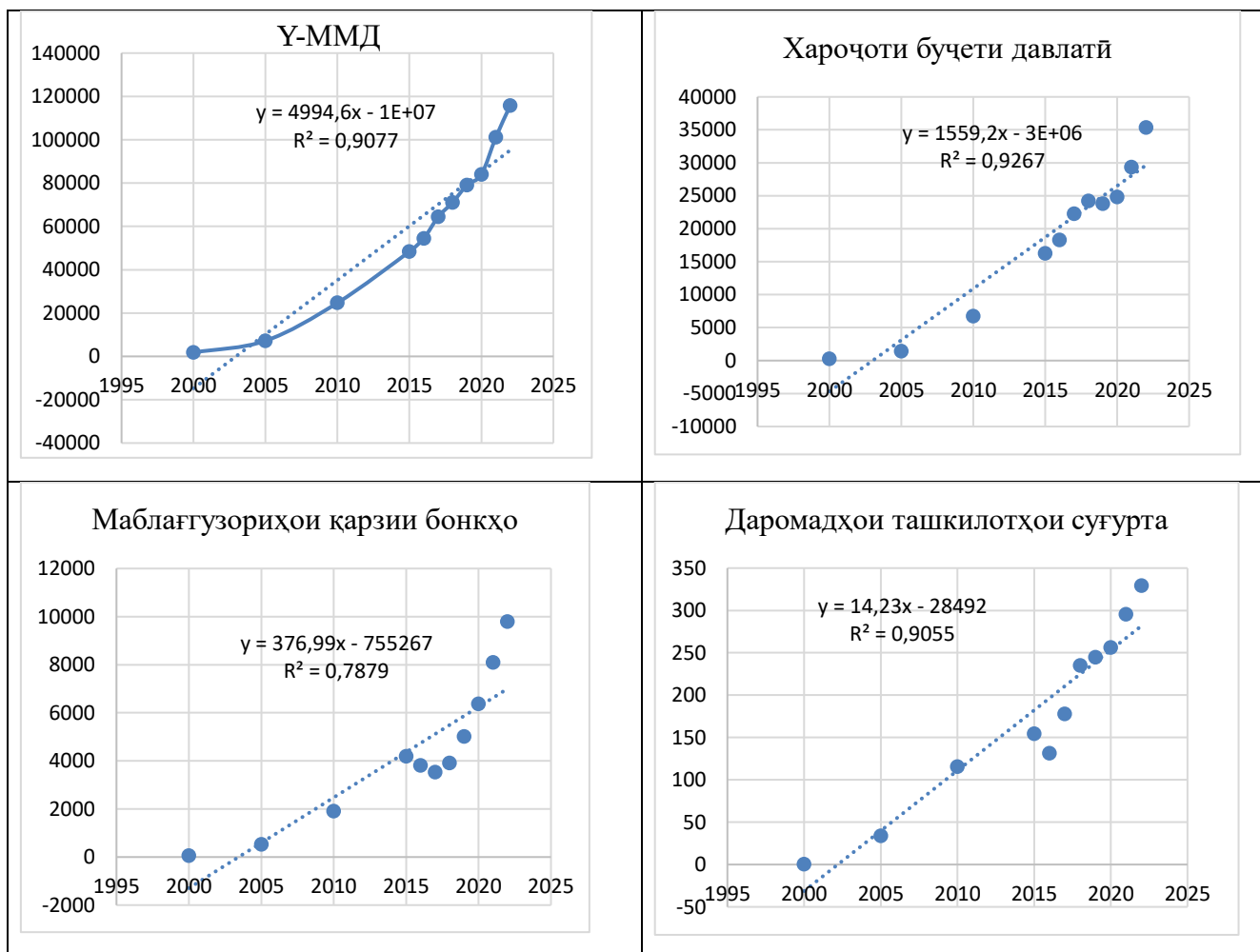
$$\bar{A} = \frac{1}{n} \cdot \sum \left| \frac{(Y - \tilde{Y}_x)}{Y} \right| \cdot 100\%. \quad (8)$$

Ҳудуди имконпазири ҳаттогии миёнаи аппроксиматсия на зиёдтар аз 10% ҳисобида мешавад. Бинобар сабаби ҳисоб нагардидани нишондиҳандаи ҳаттогии миёнаи аппроксиматсия тавассути барномаҳои компютерӣ, мо ба воситаи формулаи 8-ум ҳисоб мекунем. Ёдовар шудан ба маврид аст, ки бинобар сабаби маълумотҳои соли 2000-ум ҳаттогии миёнаи аппроксиматсияаш аз эътидол калон баромад, онро мо ба эътибор нагирифтем.

$$\bar{A} = \frac{1}{n} \cdot \sum \left| \frac{(Y - \tilde{Y}_x)}{Y} \right| \cdot 100\% = \frac{1}{10} \cdot 0,3167 \cdot 100 = 3,167\%$$

Қимати ҳосилшудаи ҳаттогии миёнаи аппроксиматсия ба 3,167% баробар буда, чунин маъно дорад, ки ҳангоми моделсозии регрессионӣ тақрибаан 3,2% ҳаттогӣ роҳ дода шудааст. Қиммати ҳаттогии мазкур дар ҳудуди муайян ҷой гирифтааст. Аз ин лиҳоз, агар муодилаи регрессияи ҳаттӣ дорои сифати балан бошад, натиҷаи ниҳой барои хулосабарорӣ осон мегардад(ниг. ба расми 3.2.3).

Тамоми тавсифҳои моделсозии регрессияи маҷмӯӣ хуб арзёбӣ мешаванд ва ин гувоҳи он аст, ки нишондиҳандаҳои зерсохторҳои бахши молиявии кишварро аз рӯи муодилаи ҳаттӣ барои то давраи соли 2030 дурнамо намудан имкон дорад.

Расми 3.3. Моделҳои инфиродии зерсохторҳои баҳши молиявӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар асоси моделҳои инфиродии қаторӣ вақтӣ дурнамои нишондиҳандаҳои зерсохторҳои низоми молиявиرو ба таври зерин таҳия менамоем.

Ҷадвали 3.10. – Пешниҳоди дурнамои рушди баҳши молиявии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030

Солҳо	ММД бо нархҳои ҷорӣ (Y)	Даромадҳои буҷети давлатӣ (X ₁)	Харочоти буҷети давлатӣ (X ₂)	Маблаггузориҳои қарзии бонкҳо (X ₃)	Даромадҳои ташкилотҳои суғурта (X ₄)	Харочоти ташкилотҳои суғурта (X ₅)
2024	127762	37901	37120	10191	378,23	253,55
2025	136940	40394	39452	11028	405,52	267,69
2026	146118	42887	41785	11865	432,81	281,84
2027	155296	45380	44117	12701	460,1	295,98
2028	164474	47873	46450	13538	487,39	310,13
2029	173653	50366	48783	14374	514,68	324,28
2030	182831	52859	51115	15211	541,96	338,42

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Аз натиҷаи ниҳии дурнамои рушди баҳши молиявии ҷадвали 3.8. бармеояд, ки зарифҳои коррелятсия аз рӯи модели матритса натиҷаи хуб дорад., дурнамои ҷадвали мазкур, аз ин нуқтаи назар неқбиниона арзёбӣ гардидааст. Тибқи нишондоди ҷадвали мазкур, дар соли 2030 ММД таҳти таъсири нишондиҳандаҳои асосии зерсохтори баҳши молиявӣ ба 182831 млн. сомонӣ, даромадҳои буҷети давлатӣ ба 52859 млн сомонӣ, хароҷоти буҷети давлатӣ ба 51115 млн сомонӣ, маблағгузориҳои қарзии бонкҳо ба 15211 млн сомонӣ, даромад ва хароҷотҳои ташкилотҳои суғурта мувофиқан ба 541,96 ва 38,42 млн. сомонӣ баробар мегардад, агар омилҳои арзёбишуда дар оянда бетағйир боқӣ монанд.

Аз натиҷаи дурнамо бармеояд, ки аксарияти сегментҳои баҳши молиявии Тоҷикистон то давраи соли 2030 низ дар арафаи ташкилӣ қарор дошта, ҳанӯз натиҷаҳои назаррасро барои хоҷагии халқ фароҳам меоварад.

Дар баробари ҳамаи ин, мебоист қайд кард, ки имрӯзҳо дар ҷумҳурӣ аксари намудҳои институтсионалии ташкилотҳои молиявӣ намерасанд ва ин номгӯи хизматрасониҳои молиявиро ба баҳши воқеӣ маҳдуд мекунад. Аз ҷумла, бозори дуҷумдараҷа (такрорӣ) ва институтҳои он - депозитарияи мутамарказ, ҳисоббаробаркуниҳо, дилерҳо ва брокерҳо, дорандагони фехристҳо ва андеррайтерҳои Бонки марказӣ ва ғайра; фишангҳои хеджиркунии; фондҳои ширкатҳои суғурта, сармоягузорӣ ва фондҳои нафақавӣ - барои таъмин намудани ҷараёни самаранок истифодабарии захираҳои молиявӣ; ширкатҳои венчурӣ - маблағгузориҳои лоиҳаҳои нав ва маҳсулоти хатарноки инноватсионӣ; муассисаҳо оид ба маблағгузорӣ ва дастгирии содирот ва воридот, ба монанди EXIMBANKS-и ЧИН - дастгирӣ барои содиркунандагон ва ивазкунии воридот ва фондҳои кафолатӣ - кафолати тақсимои хавфҳо ва зарарҳо.

Тибқи СМР-2030 ва «Стратегияи идоракунии молия давлатӣ барои давраи то соли 2030» дар оянда таъсиси ниҳодҳои назораткунандаи муосир дар баҳши молиявӣ, ки айни ҳол онҳо мавҷуд нестанд, дар назар аст. Аллакай, дар самти рушди бозори дуҷумдараҷа (такрорӣ) ва институтҳои он, ширкатҳои муосири суғурта ва фондҳои хусусии нафақа қадамҳои аввалин гузошта шуда истоданд.

Хулоса, барои дар амал татбиқ намудани пешниҳодҳои тарҳрезӣшуда бобати ба танзим даровардани низомии молиявии давлат, самаранок ва беҳтар истифода кардани захираҳои қарзӣ ва тақмили фаъолияти бозори минбаъдаи фондӣ шароит фароҳам меоварад, то ки ҳаҷми самояи хориҷӣ ба иқтисодии мамлакат зиёд гардида, барои ба ҳадафҳои рушди босуботи иқтисодии кишвар расидан қадамҳои устувор гузошта шаванд.

3.3. Таҳияи маҷмӯи нишондиҳандаҳои самаранокии молиявии истифодаи захираҳои иқтисодӣ дар шароити муосир

Дар баробари ислоҳоти даровардашуда дар самти низомии молиявии мамлакат барои боз ҳам беҳтар намудани вазъии иҷтимоиву иқтисодии аҳолии кишвар ва зерсохторҳои низомии молиявӣ як қатор Стратегияҳову барномаҳо дар самти молияи давлатӣ, бозори кағозҳои қиматнок, идоракунии қарзи давлатӣ ва дигарҳо қабул гардид. Тибқи ин ҳуҷҷатҳо молияи давлатӣ ва низомии идоракунии он дар як давраи муайян (кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат) ба кулли тағйир дода шуда, дар шакли нави тараққиёт татбиқ карда гардида, сиёсати муосири молиявӣ боназардошти таъсири равандҳои ҷаҳонишавии иқтисодӣ ба иқтисодии миллӣ таҳия ва ба амал бароварда мешавад. Зеро рушди иқтисодии миллӣ бештар аз омилҳои берунаи иқтисодӣ ва сохтори бозори ҷаҳонӣ вобаста мебошад.

Омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ амалии захираҳои иқтисодӣ дар шароити кунунии Тоҷикистон аҳамияти аввалиндараҷа дошта, он аз сохтору хусусиятҳои махсус таркиб ёфтаанд.

Дар ин раванд, молияи давлатӣ ҳамчун унсури низомии молиявии Тоҷикистон ба шумор рафта, муҳтавои он дар моддаи 2-юми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28.06.2011, №723 шарҳаш чунин аст: «...молияи давлатӣ – маҷмӯи муносибатҳои пулӣ вобаста ба таҷаҷҷул, тақсим ва истифодаи фондҳои ҷамшудаи воситаҳои пулӣ ва дигар захираҳои молиявӣ тавассути буҷети ҷумҳуриявӣ, буҷетҳои маҳаллӣ ва

фондҳои мақсадноки давлатӣ, ки аз ҷониби мақомоти ҳокимият ва идоракунии давлатӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот барои иҷрои вазифаҳои ба зиммаи онҳо вогузоргардида истифода бурда мешаванд»¹¹⁵.

Зерсохторҳои низоми молияи давлатӣ, ки дар баъзе аз адабиёт он бо номи низоми молияи мақозонидашуда қайд гардидааст, он аз сохтори низоми бучетӣ, қарзи давлатӣ ва фондҳои мақсадноки давлатӣ таркиб ёфтаанд, иҷроиши вазифаҳои ҳар як он гунонгун меошанд.

Имрӯзхр сохтори ниҳодҳои байналмилалии молиявӣ дар сатҳи ҷаҳон вусъат гирифта, таҳриму бухронҳои сохташудаи байни давлатҳои қудратманд ба фаъолияти рушди иқтисодиёти аксарияти давлатҳои рушдёбанда, аз қабili Тоҷистон таъсири манфӣ расонида истодааст. Ҳукумати ҷумҳурӣ ва дигар ниҳодҳои муҳими молиявӣ низ кӯшиш намуда истодаанд, то ки таъсири пайдарҳамии ин омилҳо ба воситаи таҳия намудани барномаҳо, стратегияҳо ва ҳамкориҳо бо давлатҳои Аврупо, Осиёи Марказӣ ва ғайра камтар намоянд.

Аз ин рӯ, дар ин самт ҷаҳонишавӣ дар пешрафти низоми молиявӣ саҳми назаррасро бозида, таъмини рушди устувори низоми молиявӣ чӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ ё минтақавӣ ва дар доираи як давлат бидуни ҳамгироии молиявӣ иқтисодӣ ғайриимкон мебошад.

Агар ба таърихи низоми молиявӣ назар андозем шояди он мегардем, ки рушди низоми молиявӣ дар давраи то ҷаҳонишавӣ дар сатҳи наонқадар баланд қарор дорад.

Воридшавии сармоя, таҷҳизоти замонавӣ, муносибатҳои дучонибаю бисёрҷониба, тарз ва усули пешбурди ин ё он соҳа аз равандҳои ҷаҳонишавӣ вобаста мебошанд.

Дар маҷмӯъ, рушди иҷтимоӣ иқтисодии давлатҳои ҷаҳон аз рушди низоми молиявӣ вобастагии калон дошта, бештари давлатҳои дунё кӯшиш

¹¹⁵ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, №723. Моддаи 2.

менамоянд, ки аз равандҳои муосири ҷаҳонишавӣ васеъ истифода бурда рушди иқтисодиётро таъмин намояд.

Дар давраи аввали истиқлолияти давлатӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вазъи хеле ногувор, яъне ҷанги шаҳрвандӣ дучор шуд, ки ба тамоми соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ хисороти ҷиддӣ расонид. Ин давраро давраи бӯхрони сиёсӣ низ ном мебаранд, ки давраи таназули рушди иқтимоию иқтисодӣ буда, Тоҷикистон аз ҷаҳонишавию муносибатҳои иқтисодию молиявӣ бо кишварҳои ҷаҳонӣ воқиф набуд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон қадамҳои нахустини худро дар самти пайваستшавӣ ба равандҳои ҷаҳонишавӣ гузошт, ки ин барои баромадан аз вазъи ногувори бӯхрони сиёсӣ иқтисодӣ заминаи мусоид фароҳам овард. Ҳукумати ҷумҳурӣ минбаъд, низ кӯшиш ба харҷ дод, ки Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ мавқею мароми хоса дошта, боварии созмонҳои байналмилалиро ба сиёсати кишвар, ки яке аз омили муҳими ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ мебошад, зиёд намояд. Дар ин замина муносибатҳои судманди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилотҳои бонуфузи байналмилалӣ аз қабилӣ ХБА, Бонки ҷаҳонӣ, Бонки Аврупоии Таҷдиду Инкишоф, Бонки Осиёгии Рушд ва бонкҳои бузурги хориҷӣ оғоз гардид.

Равандҳои ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва ҳамгироии минтақавӣ ба пурзуршавии таъсири омилҳои берунӣ ба рушди иқтисодиёти миллӣ оварда мерасонанд, ки ин он муаммоҳои хосро дар ташкил ва идоракунии низоми молиявии мамлакат ба вуҷуд меоварад.¹¹⁶

Бояд қайд кард, ки ҷаҳонишавии иқтисодиёт на танҳо вобастагии рушди иқтисодиёти миллӣ ва низоми молияи мамлакатро аз омилҳои берунӣ пӯрзур мекунад. Вай аз тарафи дигар, барои рушди иқтисодиёти миллӣ ва низоми молияи мамлакат мусоидот мекунад, зеро рушди муносибатҳои байналмиллалӣ ҷумҳурӣ ва воридшавии он ба хоҷагии ҷаҳонӣ имконият

¹¹⁶ Бегматов А.А. Масъалаҳои методологии илми молия ва инкишофи муносибатҳои молиявӣ дар шароити муосир // Паёми молия ва иқтисод.- №2 (14). (мачаллаи илмӣ). - Душанбе: ДДМИТ, 2018. -С.19-27.

медихад, ки мо бештар аз сармоягузориҳои хориҷӣ, грантҳо ва қарзҳои байналхалқӣ истифода барем ва дар ин замина мушкилоти маҳдудияти захираҳои молиявиро ҳал намоем.

Дар пешрафти муносибатҳои молиявӣ якҷанд самт мавқеи назаррас доранд, аз қабili вазъи муътадили сиёсву иқтисодӣ, муносибатҳои иқтисоди хориҷӣ, ҷалби сармоягузориҳои дохиливу хориҷӣ, чараёни паваст гардидан ба равандҳои ҷаҳонишавӣ, вазъи ниҳодҳои молиявӣ бонкӣ, миқдори соҳибкдороне, ки заминагузори манбаъҳои даромади буҷети давлатӣ мебошанд.

Ҳангоми густариш ёфтани муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ, дар марҳилаи аввал муносибатҳои молиявӣ рушд меёбанд, аммо дар мавриди ба вуқӯ пайвастан, яъне пайдоиши бухрони молиявӣ иқтисодӣ дар тамоми мамлакатҳо яқумин шуда низоми молиявӣ хисорот мебинад, зеро рушди муносибатҳои молиявӣ ба рушди муносибатҳои байналмилалӣ ҷаҳонишавӣ алоқамандии зич дорад (нигаред ба ҷадвали 3.11).

Чадвали 3.11. – Пӯёи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2000 – 2022, (млн. сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022/2000 (бо мар.)
Маҷмӯи маҳсулоти дохила (ММД) бо нархҳои амалии мутобиқи солҳо	1786,8	7206,6	24707,1	50977,8	64434,3	71059,2	79109,8	83958,3	98910,7	115739,4	64,8
Ҳаҷми умумии даромадҳои буҷети давлатӣ	251,7	1433,2	7024,4	16586,5	19955,5	23925,5	23469,4	25065,0	30053,8	36056,8	143,3
аз он ҷумла:	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- даромадҳои андозӣ	233,5	1192,5	4443,9	10613,4	13099,7	14564,9	15775,4	15366,5	19669,6	17907,7	76,7
Маблағгузориҳои қарзии бонкҳо	59,8	524,3	1905,4	4186,2	3537,5	3913,3	5021,1	6370,5	8089,5	9795,7	163,8
аз он ҷумла:	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- кӯтоҳмуддат	53,7	422,7	1311,9	2338,5	2091,6	2479,9	2720,1	2543,2	3043,2	3672,3	68,4
- дарозмуддат	6,1	101,6	593,5	1847,7	1445,9	1433,4	2301,0	3827,3	5046,3	6123,4	1003,8
Пасандозҳои аҳолии дар бонкҳо	2,4	157,6	1467,7	5111,6	4344,4	4107,9	4239,3	5338,1	5366,9	8081,0	3367,1
Даромадҳои ташкилотҳои суғурта	0,5	34,0	112,2	128,9	170,6	193,3	174,7	256,4	295,5	329,5	659,0
Ҳароҷоти ташкилотҳои суғурта	28,8	504,7	459,2	977,8	1100,4	644,4	607,1	161,6	216,7	237,8	8,3
Чалби сармояҳои хориҷӣ, млн. доллар	28,8	504,7	459,2	977,8	1100,4	644,4	607,1	428,5	718,3	429,8	14,9
Қарзи берунаи давлатӣ, млн. долл.	1027,1	818,55	1942,8	2194,5	2879,01	2924,2	2 925,3	3243,7	3299,3	3228,3	3,1
Гардиши савдои хориҷӣ – ҳамагӣ, млн. долл.	1459,3	2238,8	3851,6	4326,2	3972,9	4224,3	4523,7	4557,8	6359,1	7309,5	5,0
аз он ҷумла:	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- содирот, млн. долл.	784,3	908,7	1194,7	890,6	1198,0	1073,3	1174,4	1406,8	2149,6	2142,0	2,7
- воридот, млн. долл.	675,0	1330,1	2656,9	3435,6	2774,9	3151,0	3349,3	3150,9	4209,5	5167,5	7,6

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С.13, 392, 408, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. С.213, 238, 310, 384, 388, 404, 405, Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С.334-335, 372, 373, 510, 511, 653-664, 658, 662-674, 688-691, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. С.449-461.

Чӣ тавре аз чадвали 3.11. мушоҳида карда мешавад, дар солҳои 2000 – 2022 болоравии нишондиҳандаҳои асоси рушди иқтисодиёти Тоҷикистон назаррас мебошанд. Дар натиҷаи истифодабарии имкониятҳои ҷаҳонишавӣ дар солҳои 2000 – 2022 ҳаҷми ҷалби сармояҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти ҷумҳурӣ аз 28,8 млн.долл.ИМА то 429,8 млн. доллари ИМА ё 14,9 маротиб афзуд. Дар ин давра, ҳаҷми гардиши савдои хориҷӣ аз 1459,3 млн.долл. то 7309,5 млн. долл. расид, яъне 5,0 маротиб афзудааст. Қарзи берунаи давлатӣ бошад, дар солҳои 2000 – 2022 аз 1027,1 млн. долл. то 3228,3 млн. долл. ё 3,1 маротиба афзоиш ёфтааст.

Омилҳои берунаи иқтисодӣ, ки ба равандиҳои ҷаҳонишавӣ алоқаманд мебошанд, дар солҳои 2000 – 2022 барои ҳалли муаммои маҳдудияти захираҳои молиявӣ мусоидат намуда, ба афзоиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодии рушди иқтисодиёти миллӣ таъсири мусбӣ расонидааст.

Вале, дар охири соли 2008 ва аввали соли 2009 тамоми соҳаҳои иқтисодиёти давлатҳои ҷаҳонро бӯҳрони молиявӣ фаро гирифт. Дар охири соли 2008 аввалин нишондиҳандаҳои бӯҳронӣ молиявӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аён гардиданд. Суръати афзоиши интиқоли пулӣ паст гардид, бонкҳои тиҷоратӣ бо сабаби кам гардидани пасандозҳову воситаҳои ғайри дар асбоби хориҷӣ бо мушкилотҳои ба пардохтпазирӣ алоқаманд рӯ ба рӯ шуданд.

Дар аввали соли 2009 нишондиҳандаҳои бӯҳрони молиявӣ ба иқтисодиёти ҷумҳурӣ боз ҳам аёнтар гардида, дар давоми моҳи январ- сентябр қурби асбоби миллӣ (сомонӣ) 28 ғоиз коҳиш ёфта, воридоти пулӣ нисбати январи соли 2008 ба миқдори 25,0 ғоиз кам гардид.¹¹⁷

Бо мақсади паст намудани шиддатнокии бӯҳрони макроиқтисодӣ ва таъмин намудани даромади буҷети давлатӣ дастгирии молиявии давлатӣ ва ҳавасмандкунии соҳибкории хурду миёна ва роҳ надодан ба коҳиш ёфтани ҳолати молиявии корхонаҳои саноатӣ ва дигар соҳаҳои иқтисодиёт Вазорати

¹¹⁷ Сомонаи расмии Бонки миллӣ: https://www.nbt.tj/upload/iblock/1ac/FinState_ru.pdf

молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Барномаи чорабиниҳои сиёсати буҷавиро қабул намуд, ки он ба самтҳои зерин равона гардида буд:

- танзими тавозуни буҷетӣ, ки ба табдили буҷети банақшагирифташудаи соли 2009 ба буҷети идоракунии бухрон нигаронида шудааст;

- ҳамоҳангсозии сиёсати буҷетӣ ва чорабиниҳои сатҳи давлатӣ, ки бо раванди батанзимдарории нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ вобаста аст;

- таъмин намудани аҳолии сатҳи зиндагии пастдошта бо мавродҳои ҳаётан муҳим, инчунин дастгири соҳаҳои дигари сатҳи иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат.

Тибқи барномаи мазкур аз ҳисоби ташкилотҳои байналхалқӣ дар шакли грантҳо (кумаки молиявии бебозгашт) барои дастгирии сатҳи рушди иҷтимоиву иқтисодии мамлакат дар ҳаҷми 300 млн. сомонӣ маблағгузорӣ гардид.

Бо мақсади такмил додани сиёсати андозу буҷет, дастгирии молиявии давлатӣ ва ҳавасмандкунии соҳибкории хурду миёна лоиҳаҳои як қатор санадҳои меъёрию ҳукукии муҳим аз ҷониби Ҳукумати кишвар таҳия ва барои тасдиқ ба Маҷлиси Олӣ пешниҳод гардид. Яке аз муҳимтаринашон ин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба ворид намудани тағйирот ба Кодекси андози ҚТ» аз 15.05.2009 ба ҳисоб меравад, ки тибқи он меъёри андоз аз ҶОИД аз 25% то ба 15% ва меъёри андоз аз арзиши иловашуда аз 20% то ба 18% кам карда шуд. Ҳадди ниҳии андози низоми соддакардашуда аз 600 ҳазор сомонӣ то ба 800 ҳазор сомонӣ баланд гардид.

Инчунин, барои дастгири низомӣ бонкӣ аз буҷети давлатӣ барои қарздиҳӣ ба соҳаҳои иқтисодиёт маблағҳо ҷудо гардиданд, ки онҳо зиёда аз 10 ҶОИД маҷмӯи маҳсулоти доҳилиро ташкил дод.

Дар ин давра, новобаста аз мушкilotи молиявӣ ва рӯи додани бухрони молиявии ҷаҳонӣ дар доираи чорабиниҳои андешидашуда нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ бо афзоиши таъмин гардида, тамоми ўҳдадорҳои давлатӣ пурра иҷро гардиданд. Ҷамъбасти нишондиҳандаҳои арзёбигардидаи вазъи рушди рушди иқтисодиву иҷтимоии кишвар собит намуд, ки: «...дар соли 2009

ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ 20,6 млрд. сомони ро ташкил дода, афзоиши воқеии он ба 3,9 фоиз баробар гардид, ки ин нисбат ба соли 2008-ум 2,9 млрд. сомонӣ ё 16,5 фоиз зиёд мебошад».¹¹⁸

Ҳаҷми иҷроии буҷаи давлат дар соли 2009 нисбат ба соли 2008 740, 8 млн. сомонӣ зиёд таъмин карда шуд. Қурби асъори миллий дар соли 2009 муътадил нигоҳ дошта шуда, андозаи таваррум ба 5 фоиз баробар қара шуд, ки нишондиҳанда дар тафовут ба соли 2008-ум паст гардид.

Дар солҳои 2008-2014 дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиротҳои куллии миқдорию сифатӣ ба амал омаданд. Пеш аз ҳама, маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ новобаста аз буҳронҳои умумичаҳонӣ 2,5 маротиб ва вобаста ба он ҳаҷми пул низ 2,9 маротиб афзудааст. Сатҳи таваррум дар ин давра аз 20,4% то 6,1% коҳиш ёфта, ба болоравии қобилияти харидкунии пули миллий мусоидат намудааст. Сатҳи таваррум дар солҳои 2008-2014 устувор буда, сатҳи солонаи он дар ҳудуди аз 5% то ба 6%-ро дар бар мегирифт, ки ин ба талаботҳои иқтисоди бозорӣ мувофиқ мебошад.¹¹⁹

Вале, таъсири мавҷи дуҷоми буҳрони умумичаҳонии молиявӣ ба иқтисодиёти миллий дар солҳои 2015 - 2016 вазъиятро муташангез намуда, ба болоравии сатҳи таваррум ва поёнравии қурби сомонӣ гардид. Бояд хотиррасон кард, ки таваррум дар ҳолати дигар беқурбшавии пули миллий мебошад, яъне таваррум ва қурби пули миллий ба якдигар саҳт алоқаманданд.

Дар давраи буҳронҳои ҷаҳонӣ ва таъсири манфии он ба соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ нишондиҳандаҳои буҷети давлатӣ аз ҳама бештар осебпазир мегарданд ва дар ин ҳолатҳо Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон чораҳои таъхирнопазир ҷиҳати иҷрои саривақтӣ ва рӯйпуш намудани камомади Буҷети давлатӣ ба воситаи ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ, грантҳо ва қарзҳо аз ташкилотҳои байналмилалӣ иқтисодию молиявӣ меандешад. Тамоюли афзоиш ёфтани нишондиҳандаҳои сохтори макроиқтисодӣ дар соли 2022, ба монанди даромади буҷаи давлат ба андозаи 143,3 маротиб, қарзи давлатӣ 3,1 маротиб,

¹¹⁸ Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С.335.

¹¹⁹ Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – 154 с.

ҳаҷми ҷалби сармояи хориҷӣ ба андозаи 14,9 маротиб ва савдои хориҷӣ то ба 5 маротиб дар муқоиса бо соли 2000 гардид (ниг. ба ҷадвали 3.10).

Ин аз он талқин мекунад, ки ҷаҳонишавӣ ба ҷалби сармояи хориҷиву рушди устувории муносибатҳои молиявӣ ва иқтисодиёти миллӣ заминаи мусоид мегузорад.

Албатта, дар замони ҷаҳонишавӣ вобастагии иқтисодиётҳои миллӣ аз омилҳои берунӣ то як дараҷа боқӣ мемонад, вале сатҳи он набояд ба рушди иқтисодиёти мамлакат ва устувории пули миллӣ таҳдид намояд.

Дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт вобастагии иқтисодиёти миллӣ аз омилҳои берунӣ дар сатҳи аз меъёр боло қарор дорад. Дар соли 2022 содироти молу хизматҳо нисбат ба воридоти онҳо 2 маротиб кам мебошад, ки чунин ҳолат ба нишондиҳандаҳои дигари макраиқтисодӣ таъсири манфӣ мерасонад. Аз ин лиҳоз, бештари давлатҳои ҷаҳон кӯшиш мекунанд, ки тавозуни савдои хориҷияшро мусбӣ арзёбӣ намояд, чунки ин кафолати устувории иқтисодиёти миллӣ мебошад. Вале, аз сабаби суст рушд ёфтани соҳаҳои воқеӣи иқтисодиёти миллӣ ва рақобатпазир набудани молҳои ватанӣ, инчунин коҳиш ёфтаани нархҳои ҷаҳонӣ ба молҳои содироти мо, имрӯз наметавонем бақияи мусбии савдои хориҷӣ мамлакатро таъмин намоем (ниг. ба ҷадвали 3.12).

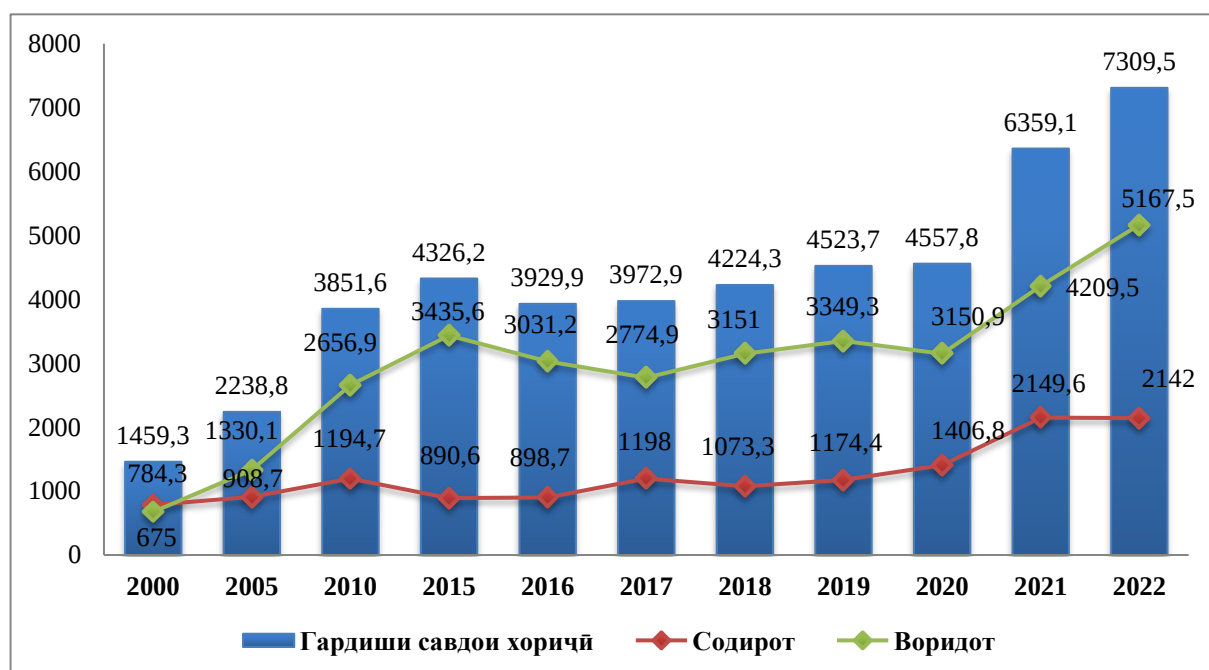
Ҷадвали 3.12. – Пӯёи гардиши савдои хориҷии Тоҷикистон дар солҳои 2000-2022, млн. долл. ИМА

Нишондиҳандаҳо	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Гардиши савдои хориҷӣ – ҳамагӣ	1459,3	2238,8	3851,6	4326,2	3972,9	4224,3	4523,7	4557,8	6359,1	7309,5
Содирот – ҳамагӣ	784,3	908,7	1194,7	890,6	1198,0	1073,3	1174,4	1406,8	2149,6	2142,0
Воридот – ҳамагӣ	675,0	1330,1	2656,9	3435,6	2774,9	3151,0	3349,3	3150,9	4209,5	5167,5
Бақияи савдои хориҷӣ	109,3	-421,4	-1462,2	-2545	-1576,9	-2077,7	-2174,9	-1744,1	-2059,9	-3025,5
Бақия нисбат ба гардиши савдои хориҷӣ, %	7,5	-18,8	-38,0	-58,8	-39,7	-49,2	-48,1	-38,3	-32,4	-41,4
Гардиши савдои хориҷӣ ба ҳар сари аҳоли (долл.)	232,9	327,2	505,4	505,9	444,8	462,9	485,7	469,1	643,2	725,3

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. -С.13, 25, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. С.25, 310. Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С.18, 19, 36, 37.

Таҳлили сохтори гардиши савдои хориҷии Тоҷикистон дар солҳои 2000-2022 нишон медиҳад, ки бештари нишондиҳандаи афзоиши он аз ҳисоби воридоти маҳсулот мебошад, яъне дар ин давра ба содирот томоюли чандирӣ хос мебошад. Агар мо тамоюли соли охирро дида бароем, пас дар соли 2022 ҳаҷми содирот -7,6 млн. доллар нисбати соли 2021 коҳиш ёфтааст (ниг. ба диаграммаи 3.1.).

Диаграммаи 3.1. Таносуби содирот ва воридот дар гардиши савдои хориҷӣ дар солҳои 2000-2022, млн. доллари ИМА

Сарчашма: Омори солонаи ҚТ, 2023 - С.13, 25, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. С.25, 310, Тоҷикистон: 30 - соли Истиқлолияти давлатӣ, 2021. С.18, 19, 36, 37.

Сабаби коҳиш ёфтани ҳаҷми содирот дар соли 2022 (дар муқоиса бо соли 2021) ин раванди кашавии ҳаҷми содирот, аз қабili таҷҳизот, металлҳои қиматбаҳо, мошинҳо, механизмҳо, марворид ва баланд гардидани намояи нархҳо дар сатҳи ҷаҳон мебошанд. Дар соли 2022 назар ба соли 2021 содироти маҳсулотҳои марворид, металлҳои қиматбаҳо - 367,1 млн. доллар, мошинҳо,

таҷҳизот, механизмҳо ва қисмҳои эҳтиётии онҳо 2,1 млн. доллар коҳиш ёфтааст.¹²⁰

Дар солҳои охир ҳиссаи воридот дар сохтори ҳаҷми гардиши савдои хориҷии Тоҷикистон томоюлии болоравӣ дорад, ки ин таъсири тавозуни пардохтии мамлакат мебошад. Ҳиссаи воридот дар соли 2000 дар сохтори ҳаҷми гардиши савдои хориҷӣ ба 46,3% баробар бошад, пас ин нишондод дар соли 2022 ба 70,7% баробар гардид. Бақияи савдои хориҷӣ то ҳол манфӣ буда, дар солҳои охир аз сабаби афзоиши содирот томоюли беҳтаршавӣ дорад.

Умуман, тавонзунӣ аҷми содирот ва воридот дар солҳои 2000-2022 ба таври зайл тағйир ёфтааст: 2000 – 53,7% ва 46,3% (1: 0,9), 2005 – 40,6% ва 59,4% (1:1,5); 2010 – 31,0% ва 69,0% (1: 2,2); 2015 - 20,6% ва 79,4% (1: 3,9), 2020 - 30,9% ва 69,1% (1:2,2), 2021 – 33,8% ва 66,2% (1:1,96), 2022 – 29,3% ва 70,7% (1:2,41).

Таҳлилҳои мазкур собит намуд, ки пӯёи рушди иқтисодиёт ва низоми молиявии кишвар аз вазъи гардиши савдои хориҷӣ то рафт вобастагии калон пайдо намудааст.

Омили дигари беруна, ки бевосита ба ҳамаи зерсохторҳои иқтисодиёти миллӣ ва низоми молиявии мамлакат таъсир мерасонад ин муҳоҷирати байналхалқии меҳнат мебошад.

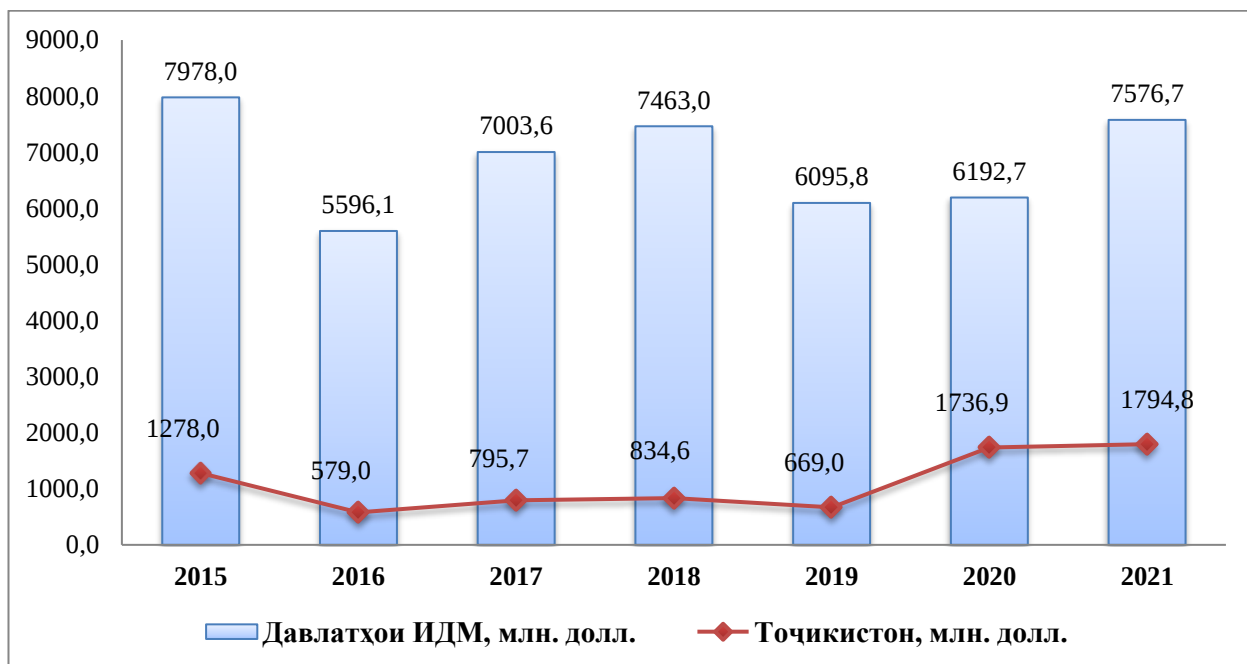
Дар солҳои охир маблағҳои интиқоли муҳоҷирони меҳнатӣ ба омили муҳими таъмини устувории тавозуни пардохт ва қурби пули миллӣ мубаддал гаштааст. Ҳамасола аз ҳисоби ин сарчашма ба ҷумҳурӣ то 4 млрд. доллари ИМА ворид мегардад ва таъсири он ҳамчун омили берунӣ ба иқтисодиёти миллӣ ва қурбии пули миллӣ беандоза калон аст. Инро мо дар солҳои 2009-2010 ва 2015-2016 хуб ҳис кардаем (ниг. ба диаграммаи 3.2.).

Дар соли 2021 маблағҳои интиқоли муҳоҷирони меҳнатӣ аз Федератсияи Россия ба ҷумҳурӣ нисбат ба соли 2020 тақрибан 3,3% зиёд ворид гардида

¹²⁰ Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. С.324.

(2020 - \$1 млрд 736,9 млн. ва 2021 - \$1 млрд 794,8 млн.),¹²¹ бечунин чора ба вазъи тавозуни пардохт ва ҳаҷми бозорҳои дохилӣ мамлакат таъсири мусбат расонидааст. Имрӯз, маблағҳои интиқоли муҳоҷирони меҳнатӣ аз Ҷ. Россия ба Тоҷикистон 20,5%-и маҷмӯи маҳсулоти дохилаи мамлакатро ташкил медиҳад, ки ин дар тафриқа бо соли 2015 (19,7%) ба +0,8% афзоиш ёфтааст, яъне раванди таъсиррасонии он ба сатҳи афзоиши иқтисодии милли то рафт томоюли пастравӣ дорад ва ин натиҷаи афзоиши ҷойҳои нави корӣ дар мамлакат мебошад. Вале, ҳанӯз вобастагии иқтисодии милли аз маблағҳои интиқоли муҳоҷирони меҳнатӣ нисбат ба давлатҳои дигар дар сатҳи боло қарор дорад (ниг. диаграммаи 3.2.).

Диаграммаи 3.2. Динамикаи ҳаҷми маблағҳои интиқоли муҳоҷирони меҳнатӣ аз Федератсияи Россия ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015 – 2021

Сарчашма: Сомонаи расмии Бонки марказии ҶР: http://www.cbr.ru/hd_base/tg/

Илова бар ин, бояд хотиррасон кард, ки то ин ҷониб ҳам вобастагии зичи манбаъҳои даромади буҷет аз омилҳои берунӣ ва андозҳои ғайримустақим дида мешавад. Маслан, дар соли 2015 даромади буҷаи давлат аз ҳисоби таъсирҳои

¹²¹ Сомонаи расмии Бонки марказии ҶР: http://www.cbr.ru/hd_base/tg/

пайдарҳамии омилҳои беруна иҷро нагардид. Аз ин нуқтаи назар, ба мо ҳаётан зарур аст, ки сатҳи вобастагии иқтисодии кишварамонро аз омилҳои берунӣ то қадри имкон коҳиш диҳем. Албатта, дар замони ҷаҳонишавии иқтисоди ҷаҳонӣ вобастагии иқтисодӣҳои милли аз омилҳои берунӣ то як дараҷа боқӣ мемонад, вале сатҳи он набояд ба рушди иқтисодии мамлакат ва устувории пули милли таҳдид намояд.

Бинобар ҳамин, ҳалли масоили вазифаи бартараф намудани вобастагии иқтисодии милли аз таъсири омилҳои берунӣ дар Паёми Пешвои муаззами миллат дар таърихи 20.01.2016 гузошта шуда, роҳҳои ҳалли он бо далелу рақамҳои дақиқ асоснок карда шудааст.¹²² Пеш аз ҳама, суръати саноаткунонии мамлакат тезонида шавад, ки ба афзоиши коркарди пурраи ашёи хоми нимтаёр, афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти ватанӣ ва зиёд кардани иқтидорҳои содиротӣ мусоидат намуда, барои зиёд гардидани манбаъҳои воридоти маблағ ба буҷаи кишвар ва ба ҳалли масъалаи бекорӣ заминаи мусоид мегузорад.

Барои бартараф намудани вобастагии иқтисодии кишвар аз омилҳои берунӣ вазифа гузошта шудааст, ки миқдори номгуи молҳои воридотивазкунанда зиёд карда шуда, ҳадди аксари молҳои бозорӣ бо маҳсулоти ватанӣ таъмин карда шаванд.

Таҷрибаи солҳои охир оид ба рушди истеҳсоли семент, ангишт ва маҳсулотҳои паррандапарварӣ шаҳодат медиҳад, ки Тоҷикистон имкониятҳои кам кардани воридоти молу маҳсулот ба ҷумҳуриро дорад. Дар тӯли 30 сол истеҳсоли сементро аз 54,8 ҳаз. тонна то 4243 ҳаз.тонна расонидем ва ин имконият фароҳам овард, ки на танҳо воридотро 3 маротиба коҳиш диҳем, балки содироти онро ба кишварҳои ҳамсоя васеъ ба роҳ монем. Дар натиҷа ҳар сол аз ҳисоби кам кардани воридоти семент зиёда аз 42 млн. доллари ИМА сарфа мегардад. Аз ин лиҳоз, нисбат ба дигар намудҳои маҳсулоти воридотӣ, ки

¹²² Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Душанбе, 20.01.2016. - [захираи электронӣ]: <http://prezident.tj/node/10585>

имкониятҳои техникию технологӣ ва шароити мусоиди табиӣ ташкил намудани истеҳсоли онҳоро дорем, бояд чунин рафтор намоем. Ҳоло бисёр намудҳои маҳсулоти кишоварзиро монанди картошка, пиёз, бринҷ, гандум аз хориҷа ворид намуда, на танҳо ба устувории пули миллӣ, балки ба рушди кишоварзӣ ва баланд бардоштани иқтисодиёти деҳот монеъа мешавем.

Бо роҳи ташкил ва зиёд намудани истеҳсоли молҳои воридотивазкунанда ба тавозуни савдои хориҷӣ, яъне баробарии содирот ва воридот ноил мегаштем, пас ҳамасола дар ҳаҷми то 2 млрд. долларро сарфа менамудем ва ба сомони аз бекурбшавии наҷот меёфт.

Аз ин лиҳоз, дастури Президенти кишвар оид ба зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли молу маҳсулоти ивазкунандаи воридот тақозои замон ва ҳимояи манфиатҳои миллӣ мебошад.

Чанбаи дигари бартарафнамоии вобатагии иқтисодиёт ин гуногуншакл намудани молҳои содиротӣ ва ба роҳ мондани раванди такрористеҳсол дар дохили кишвар мебошад. Ҳоло номгуи молҳои содироти мамлакат хело маҳдуд буда (асосан нархи пахта, алюминӣ ва маҳсулоти кишоварзӣ) имконият намедихад, ки дар шароити тағйирёбии нархҳои ҷаҳонӣ аз таъсири онҳо эмин доштани манфиатҳои миллии иқтисодӣ чораҷӯи кунем.

Қайд қаран ба маврид аст, ки дар солҳои минбаъда аз ҷониби Ҳукумат ва дигар зерноҳодҳои он нақшачорабиниҳо оид ба коркард ва фурӯши маҳсулотҳои ватанӣ, микдоран зиёд намудани номгуи молҳои содиршаванда, инчунин, барои ноил гардидани на кам аз 20 номгуи молҳои воридотивазкунанда чораандешӣ мегардад. Барои амалӣ шудани мақсади мазкур, кӯшиш намудан лозим аст, ки сармояи хориҷии ҷалбгардида ба бахшҳои рушди воқеии иқтисодиёт равона гардида, барои боз ҳам афзоиш додани молҳои воридотивазкунанда истифода шаванд.

Таҷрибаи бухронҳои умумичаҳонӣ солҳои 2008-2009 (мавҷи якум) ва 2015 – 2016 (мавҷи дуюм) нишон медиҳад, ки таъсири манфии омилҳои берунаи иқтисодиро ба иқтисодиёти миллӣ ва низоми миллии молиявӣ пешгӯӣ ва пешгирӣ намудан зарур аст.

Тоҷикистон дар тӯли 30 соли истиқлолият дигаргуниҳои кулӣ дар самти рушди муносибатҳои молиявӣ бо шарофати ҷаҳонишавӣ ба вуқӯъ пайвастанд, аз қабилӣ рушди истеҳсолоти ватанӣ, ташкили фазои мусоид барои соҳибкорони хурду миёна ва мукамалгардонии механизми мувафаконаи рушди иқтисодиёт. Гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ ҷиҳати таъминоти молиявӣ, рушди муътадили иқтисодиёт ба воситаи пайвастшавӣ бо равандҳои ҷаҳонишавӣ мусоидат намуд.

Бояд дар назар дошт, ки: «...авҷ гирифтани рақобат байни кишварҳои рӯ ба тараққӣ барои захираҳои молиявӣ, ки дар шароити мавҷуд набудани низоми самаранокии ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ рақобатпазирии байналмилалӣ иқтисодиёти Тоҷикистонро заиф мекунад».¹²³

Бинобар ин, равандҳои муосири ҷаҳонишавӣ ва номуайяни дар иқтисодиёти ҷаҳон андешидани тадбирҳои судмандро ҷиҳати коҳиш додани таъсири хавфҳои эҳтимоли ба иқтисодиёти миллӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёт, пешбурди сиёсати мутавозини молиявӣ қарзӣ, раванди истифода намудани воситаҳои самарабахши буҷетӣ ва маблағҳои ҷалбшуда, инчунин худдорӣ намудан аз хароҷотҳои дуюмдараҷа, дарёфти манбаъҳои иловагӣ ҷиҳати рушди низоми молиявӣ ва иҷрои ўҳдадориҳои иҷтимоӣ ва байналмилалӣ давлатиро талаб менамояд.

Хулосаи боби сеюм

1. Дар иқтисоди Тоҷикистон ба ҳам пайвастанӣ иқтисоди саноатӣ бо рушди инноватсионӣ ва истифодаи истилоҳи «иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ» мантиқан дуруст мебошад. Хусусияти муҳимтарини иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ зоҳир мегардад, ки дар байни омилҳои рушди иқтисодӣ рушди саноат ва сармояи инсонӣ ҳамчун омилҳои асосӣ баромад мекунад.

2. Нишондиҳандаҳои рушди умқи молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бидуни ҳаҷми қарзҳо ба иқтисодиёт ва сармоякунонии бозори коғазҳои

¹²³ Стратегияи миллӣ рушди ҚТ барои давраи то соли 2030. - Душанбе, 2016. – С.29.

қиматнок дар давраи таҳқиқшаванда (2000 – 2022) томоюли афзоишӣ дорад. Вале, сатҳи он, махсусан, ҳаҷми қарзҳо ба иқтисодиёт ва сармоякунонии бозори қоғазҳои қиматнок нисбат ба давлатҳои хориҷӣ ва ҳатто аз давлатҳои Осиёи Марказӣ назаррас паст мебошад.

3. Дар соли 2018 низоми бонки мамлакат аз бӯҳрони солҳои 2014-2016 баромад ва солҳои минбаъда ба таври устувор рушд ёфта истодаст. Вале, то ин ҳол масоили вазъи устувори низоми бонкӣ, аз ҷумла арзёбии сифати сандуқи қарзии ниҳодҳои бонкӣ, сармоякунонии онҳо, дараҷаи афзоишҳои меъёри фоизи қарзҳо, татбиқи принципҳои идоракунии корпоративӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои муосири иттилотию коммуникатсионӣ, пешниҳоди маҳсулотҳои инноватсионӣ ва ғайра ҳалли худро наёфтааст.

4. Дар бозори молиявӣ ҳиссаи калони гардиши воситаҳои пулӣ тавассути низоми бонкӣ (98%) ва ба дигар соҳаҳо танҳо 2%-и он рост меояд. Ин нобаробарӣ, дар навбати худ иқтидор ва самаранок амал кардани бозори молиявӣ, раванди истифода ва ҷалб намудани сармояи хориҷиро ба давлат мушкул гардондааст.

5. Аз натиҷаи ниҳии дурнамои рушди баҳши молиявии ҷадвали 3.11 бармеояд, ки зарифҳои коррелятсия аз рӯи модели матритса натиҷаи хуб ба бор меоварад. Аз ин лиҳоз, дурнамои ҷадвали мазкур некбинона арзёбӣ гардидааст. Тибқи нишондоди ҷадвали мазкур, дар соли 2030 ММД таҳти таъсири нишондиҳандаҳои асосии зерсохтори баҳши молиявӣ ба 182831 млн. сомонӣ, даромадҳои буҷети давлатӣ ба 52859 млн сомонӣ, хароҷоти буҷети давлатӣ ба 51115 млн сомонӣ, маблағгузориҳои қарзии бонкҳо ба 15211 млн сомонӣ, даромад ва хароҷотҳои ташкилотҳои суғурта мувофиқан ба 541,96 ва 38,42 млн. сомонӣ баробар мегардад, агар омилҳои арзёбишуда дар оянда бетағйир боқӣ монанд.

6. Ҳаҷди аксари баҳшҳои молиявии Тоҷикистон дар давраи ташаққулӣ қарор дошта, қисмати зиёде гардиши пулӣ ба ба воситаи ниҳодҳои зерсохтори бонк сурта мегардад (ниг. ба расми 3.2.). Мушкулоти рушди бозори молиявӣ, пеш аз ҳама ин ба фаъолияти нодурусти як қатор ниҳодҳои молиявӣ, ба

монанди бозори такрории коғазҳои қиматнок, бозори такрории фурӯши қарзҳо, фондҳои сармоягузорӣ ва ғайра рабт дорад.

7. Равандҳои ҷаҳонишавии иқтисодиёт ва ҳамгироии минтақавӣ ба пурзуршавии таъсири омилҳои берунӣ ба рушди иқтисодиёти миллий оварда мерасонанд. Бинобар ин, дар шароити имрӯза муносибатҳои молиявӣ ва идоранамоии онҳо нисбат ба даврҳои пеш мураккаб гардида, тамоюлҳо ва муаммоҳои муосирро пайдо менамоянд (пурзур гаштани таъсири омилҳои берунӣ ба низоми молияи давлат, гузариш ба стандартҳои байналмилалӣ, афзудани нақши бахши молия дар рушди иқтисодиёти миллий, истифодабарии низоми электронӣ дар бахши молия ва ғайра).

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия:

Дар асоси омӯзиши таъсири низоми молиявӣ ба рушди иқтисодӣ чунин хулоса ва пешниҳодҳо манзур карда мешаванд:

1. Бархе аз муҳаққиқони соҳаи иқтисод муҳтавои асосии низоми молиявиро бо чунин гурӯҳи тақсими вазифаҳо дар раванди тақсими захираҳои иқтисодӣ: «...равишҳои сохторӣ, функционалӣ ва омехта (функционалӣ-сохторӣ)»¹²⁴ инъикос менамоянд. Натиҷаи таҳқиқотҳо собит намуд, ки самти вазифаҳои равишҳои сохторӣ ва функционалӣ бояд бо ҳам якто – “мачӯӣ” карда шаванд, чунки дар равиши мачӯӣ метавонад ҳам ниҳодҳо ва ҳам бахшҳои молиявӣ мавриди истифода қарор дода мешаванд [3 - М], [8 - М].

2. Дар адабиёти муосири ватанию хориҷӣ аз рӯи таносуби нақши унсурҳои алоҳида дар амалӣ низоми молиявӣ 3 намуди (моделӣ) онро аз ҳам фарқ мекунанд: низоми молиявии бонкӣ, низоми молиявии бозорӣ ва низоми молиявии буҷетӣ. Хусусият ва навъҳои ҷаъолияти низоми молиявии ҳар як давлат мухталиф буда, вай вобаста ба сохтори ҳокимият ва шакли давлатдорӣ гуногун мешаванд.

Се фарзияи асосӣ мавҷуданд, ки робитаи байни сатҳи рушди молиявӣ ва рушди иқтисодиро шарҳ медиҳанд:

- фарзияи «пешниҳоди молиявӣ», ки мувофиқи он сатҳи рушди молиявӣ ба рушди иқтисодӣ таъсири бевосита дорад.

- фарзияи «тақозои молиявӣ», ки мувофиқи он рушди молиявӣ аз тағйирот дар бахши воқеӣ вобаста аст.

- фарзияи «алоқаи дучонибаи сабабӣ» яъне таъсири мутақобилаи сатҳи рушди низоми молиявӣ ва рушди иқтисодӣ вучуд дорад [3 - М], [8 - М].

3. Дар натиҷаи тақмили низоми миллии андоз тибқи Кодекси аз нав таҳриршудаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон (2021) фазои соҳибкорӣ сармоягузорӣ беҳтар гашта, дар соли 2022 теъдоди соҳибкорони инфиродӣ ва корхонаҳо дар ҷумҳурӣ ва ҳаҷми андозҳое, ки аз тарафи онҳо ба буҷет

¹²⁴ Иванов В.В. Реформирование институтов финансово-кредитных систем стран с формирующимися рынками: моног. -я / В.В.Иванов, О.А.Золотарева [и др.]. Пинск: Пол.ГУ, 2017. -С.7.

супоридашуда, нисбат ба солҳои 2020 – 2022 назаррас афзудааст. Аз ин рӯ, муносиб гардонидани вазни қиёсии андозоҳо ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ, зиёд гардидани даромади буҷети давлатӣ аз ҳисоби васеъ гардинаи фаъолият ва шумораи андозсупорандагон ва ҳаҷми нишондиҳандаи ММД таъсири назаррас дорад [3 - М], [8 - М].

4. Барои омӯختани ҳамаи ҷабҳаҳои сохтори хароҷоти давлатӣ ва раванди таъсири он ба рушди иқтисодӣ, бояд мо таркиб, ҳаҷм ва меъёрҳои маблағгузорию ба инобат гирем.

Хароҷоти давлатӣ бо шаклҳои гуногунаш ба рушди иқтисодӣ таъсири гуногун дорад, ки ин фарзияро таҳқиқотҳои Бонки Ҷаҳонӣ тасдиқ мекунад. Натиҷанокии бештар ба сатҳи рушди иқтисодӣ хароҷоти давлатӣ, ки барои маблағгузорию сармоягузориҳои давлатӣ ба соҳаҳои баҳши воқеии иқтисодиёт, маориф ва тандурустӣ равона карда шуданд, таъсир мерасонад [3 - М], [6 - М].

5. Дар сохтори гурӯҳҳои вазифавии хароҷоти буҷети давлатӣ дар дар солҳои 2000-2022 тағйиротҳои кулӣ вобаста ба татбиқи ҳадафҳои стратегии давлат ба амал омадааст. Ҳиссаи соҳаи маориф аз маҷмӯи хароҷот аз 15,9% то 17,7%, тандурустӣ аз 6,5% то 7,4%, суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ аз 12,3% то 13,0% афзоиш ёфтааст. Бояд қайд кард, дар солҳои гуногун вобаста ба ҳаҷми лоиҳаҳои сармоягузорию давлатӣ татбиқшаванда ҳиссаи маблағгузорию соҳаҳои баҳши воқеии иқтисодиёт аз маҷмӯи хароҷоти буҷети давлатӣ томоюлӣ чандирӣ доранд (2016 - 29,2%, 2017 - 37,0%, 2018 - 47,7%, 2019 - 28,4%, 2020 -29,4%, 2021 - 18,7%, 2022 – 22,1%).

6. Таҳлилҳои мо нишон медиҳад, ки самаранокии хароҷоти давлатӣ (Ксхд) дар солҳои 2015 -2018 Ксхд дар сатҳи 3,0 қарор дорад, яъне 1 сомонӣ хароҷоти давлатӣ ба 3 сомонӣ афзоиш ёфтани ММД оварда мерасонад. Дар солҳои 2019 – 2022 Ксхд томоюли зиёдшавӣ дошта, он аз беҳсозии идоракунии молияи давлатӣ ва равнади назорати давлатии молиявӣ дар ҷараёни ҷамъоварӣ ва истифодаи воситаҳои буҷетӣ шаҳодат медиҳад. Тибқи ояндабинии мо, дар солҳои 2022-2025 нишондиҳандаи Ксхд аз 3,09 то 3,62 меафзояд.

7. Дар иқтисоди Тоҷикистон ба ҳам пайвастании иқтисоди саноатӣ бо рушди инноватсионӣ ва истифодаи истилоҳи «иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ» мантиқан дуруст мебошад. Хусусияти муҳимтарини иқтисодиёти индустриалӣ-инноватсионӣ зоҳир мегардад, ки дар байни омилҳои рушди иқтисодӣ рушди саноат ва сармояи инсонӣ ҳамчун омилҳои асосӣ баромад мекунад [1 - М].

8. Дар бозори молиявӣ ҳиссаи калони гардиши воситаҳои пулӣ тавассути низоми бонкӣ (98%) ва ба дигар соҳаҳо танҳо 2%-и он рост меояд. Ин нобаробарӣ, дар навбати худ иқтидор ва самаранок амал кардани бозори молиявӣ, раванди истифода ва ҷалб намудани сармояи хориҷиро ба давлат мушкил гардондааст [2 - М], [5 - М].

9. Аз натиҷаи ниҳони дурнамои рушди бахши молиявии ҷадвали 8 бармеояд, ки зарифҳои коррелятсия аз рӯи модели матритса натиҷаи хуб ба бор меоварад. Аз ин лиҳоз, дурнамои ҷадвали мазкур некбинона арзёбӣ гардидааст. Тибқи нишондоди ҷадвали мазкур, дар соли 2030 ММД таҳти таъсири нишондиҳандаҳои асосии зерсохтори бахши молиявӣ ба 182831 млн. сомонӣ, даромадҳои буҷети давлатӣ ба 52859 млн сомонӣ, хароҷоти буҷети давлатӣ ба 51115 млн сомонӣ, маблағгузориҳои қарзии бонкҳо ба 15211 млн сомонӣ, даромад ва хароҷотҳои ташкилотҳои суғурта мувофиқан ба 541,96 ва 38,42 млн. сомонӣ баробар мегардад, агар омилҳои арзёбишуда дар оянда бетағйир боқӣ монанд.

10. Ҳадди аксари бахшҳои молиявии Тоҷикистон дар давраи ташаккулёбӣ қарор дошта, қисмати зиёди гардиши пулӣ ба ба воситаи ниҳодҳои зерсохтори бонк сурта мегарад. Мушкilotҳои рушди бозори молиявӣ, пеш аз ҳама ин ба фаъолияти нодурусти як қатор ниҳодҳои молиявӣ, ба монанди бозори тақрорӣ коғазҳои қиматнок, бозори тақрорӣ фуруши қарзҳо, фондҳои сармоягузорӣ ва ғайра рабт дорад [4 - М], [7 - М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

1. Аз сабаби он, ки ҷумҳурии дорои намуди низоми молиявии буҷетӣ мебошад, ҳангоми баррасии нақши он дар баробари бонкҳо ва бозорҳои молиявӣ, инчунин зарур аст, ки таъсири сиёсати андозу буҷетӣ ба рушди иқтисодӣ ба назар гирифта мешавад [3 - М], [8 - М].

2. Дар замони муосир дуруст фаъолият накардани як қатор ниҳодҳои молиявӣ, ба монанди бозори тақрории қоғазҳои қиматнок, бозори тақрории фурӯши қарзҳо, фондҳои сармоягузорӣ, фишангҳои хеджиркунии хавфҳо (асъорӣ, қарзӣ, амалиётӣ ва бозор), муассисаҳои венчурӣ, фондҳои кафолатӣ монеаи асоси рушди бозори молиявӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, пешниҳод мекунем, ки асосҳои институтсионалии низоми молиявӣ, пеш аз ҳама унсури асосии он – бозори молиявӣ таҳким ва сохтори муосири онҳо дар ҷумҳурӣ бо истифодаи таҷрибаи ҷаҳонӣ ташаккул дода шавад [3 - М], [7 - М].

3. Аз таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ нуқтаҳои зеринро, ки дар тақмили минбаъдаи низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода намудан ба мақсад мувофиқ мешуморем:

- бонкҳо пешниҳоди қарзҳои дарозмуддатро барои бахшиҳои воқеии иқтисодӣ хавфнок мешуморанд, чунки таҷрибаҳои солҳои қабли нишон дод, ки фаъолияти бештари корхонаҳои истеҳсоли дуру дароз нестанд. Дар ин маврид, истифодаи таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, аз ҷумла Русия ва Қозоқистонро оид ба ташкили фондҳои кафолатдиҳӣ ва субсидияи давлатӣ барои пӯшонидани як қисми фоизи қарзи корхонаҳоро истифода бурдан лозим аст;

- дар асоси таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, тақмили механизми ташаккул ва истифодаи бозтамвили Бонки миллии Тоҷикистонро зарур мебошад.

4. Сиёсати аз ҷиҳати илми асоснокро нисбат ба боздоштан ва ё паст намудани монетизатсиякунонии иқтисодиёт (демонетизация), инчунин нисбат ба болоравии он (ремонетизации), бо дарназардошти оқибатҳои эҳтимоли он ба рушди иқтисодӣ ва сатҳи зиндагии аҳоли татбиқ намудан зарур мебошад [5 - М].

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ:

1. Барномаи миёнамӯҳлати рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2024, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 ноябри соли 2019, №537.
2. Барномаи мутобикгардонии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон бинобар узвият дар Созмони умумиҷаҳонии савдо (СУС), бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 октябри соли 2014, №691.
3. Барномаи рушди содиротии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2015, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 июни соли 2006 № 299.
4. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, 17 сентябри соли 2012, № 901.
5. Консепсияи рушди низоми хизматрасонии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қарори Ҳукумати ҚТ аз 4 октябри соли 2013, № 446
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сармоягузорӣ”. Аҳбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2007.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муносибатҳои иқтисодии беруна». Душанбе, 27 декабри 1993г.» № 870.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ш. Душанбе, 20 марти соли 2008, №374.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ш. Душанбе, 28 июни соли 2011, № 723.
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ш. Душанбе, 17 апрели соли 2002, №615.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ» ш. Душанбе, 21 июли соли 2010, №626.

- 12.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2022» ш. Душанбе, 30 ноябри соли 2021, № 1804.
- 13.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2021» ш. Душанбе, 20 ноябри соли 2020, № 1724.
- 14.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Палатаи Ҳисобии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ш. Душанбе, 28 июни соли 2011, № 749.
- 15.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хазинадорӣ» аз 18 июни соли 2008, №396.
- 16.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи Минтақаҳои Озоди иқтисодӣ Душанбе-2006
- 17.Стратегияи идоракунии қарзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2023, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 11 ноябри соли 2020, №587.
- 18.Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009 – 2018 – Душанбе, 2009.
- 19.Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 , Фармони Президенти ҶТ аз 31 январи соли 2020, №1446
- 20.Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. - Душанбе, 2016.

II. Захираҳои электронӣ [Электронный ресурс]:

- 21.Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» / Душанбе, 26.12.2018. - [захираи электронӣ]: <http://prezident.tj/node/25005>
- 22.Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Душанбе, 20.01.2016. - [захираи электронӣ]: <http://prezident.tj/node/10585>

23. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон / ш. Душанбе, 26 декабри соли 2019. - [захираи электронӣ]: <http://prezident.tj/node/21975>
24. Рубцов Б.Б. Эволюция институтов финансового рынка и развитие экономики / Финансовые институты и экономическое развитие: монография / под ред. Д.В. Смыслова. М.: ИМЭМО РАН, 2006. - [электронный ресурс]: http://www.mirkin.ru/_docs/Rub_evolfin.pdf (дата обращения: 10.10.2018).
25. Сомонаи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - [захираи электронӣ]: www.minfin.tj
26. Сомонаи Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии ҚТ. - [захираи электронӣ]: <http://investcom.tj/tj/sarmoya/faolijati-sarmojaguzor/27-omori-sarmojaguzorii-hori.html>
27. Сомонаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - [захираи электронӣ]: <http://www.prezident.tj>
28. Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон. - [захираи электронӣ]: <http://www.nbt.tj>.

III. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

29. Абалкин, Л.И. Избранные труды [Текст]: в 4-х т. / Л.И. Абалкин. – М.: НПО «Экономика», 2000. – 600
30. Абалкин, Л.И. Логика экономического роста [Текст] / Л.И. Абалкин. - М.: ИЭ РАН, 2002. – 228 с.
31. Абалкин, Л.И. Неиспользованный шанс: полтора года в правительстве [Текст] / Л.И. Абалкин. - М.: Политиздат, 1991. - 304 с.
32. Абалкин, Л.И. Российская экономическая мысль: история и современность [Текст] / Л.И. Абалкин. - М.: РАН ИЭ, 2008. - 264 с.
33. Абдуллаева Р.А. Проблемы правового регулирования аудиторской деятельности в Республике Таджикистан: дис... кандидата юридических наук: 12.00.03. - Душанбе, 2010. - 217 с.

- 34.Алакбаров Т. Налогового бремени на предпринимательской деятельности. Налоговые новости Азербайджана. №-4, 2012. - с 171-183
- 35.Алле, М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность [Текст] / Морис Алле. – М.: ТЕИС, 2003. - 314 с.
- 36.Алле, М. Условия эффективности в экономике [Текст] / М. Алле. - М.: Наука для общества, 1998. - 304 с.
- 37.Аношкина, Виктория. Управление финансами на местном уровне [Текст] / Виктория Аношкина // Отчеты Всемирного банка 2000 г. -С.141-147.
- 38.Базецкая А. И. Исторический аспект формирования и развития финансовой системы: монография / А. И. Базецкая; Харьков. нац. ун-т гор. хоз-ва им. А. Н. Бекетова. -Харьков: ХНУГХ им.А.Н.Бекетова, 2015.
- 39.Бандурин, А.В., Дроздов, С.А., Кушанов, С.Н. Проблемы управления корпоративной собственностью [Текст] / А.В. Бандурин, С.А. Дроздов, С.Н. Кушанов. - М.: Изд-во «Буквица», 2000. - 160 с.
- 40.Бердиев Р.Б. Институциональные факторы инвестиционного развития в постсоветских странах (На материалах Республики Таджикистан): Автореф... дис. док. экон. наук. -Бишкек: КРСУ, 2012. - 42 с.
- 41.Боди З., Мертон Р. Финансы: Пер. с англ.: Уч. пос. М.: Издательский дом «Вильямс», 2007.
- 42.Боймирзоев Б.И. Бюджетное регулирование экономики в условиях перехода к рыночному хозяйству: На материалах Республики Таджикистан: дис. ... кандидата экономических наук: 08.00.01. - Худжанд, 2002. - 160 с.
- 43.Внешеэкономическая деятельность: анализ торговли и инвестиций в Республике Таджикистан. (Под общей редакцией Л.Х. Саидмурадова). - Душанбе: «Ирфон», 2006.
- 44.Деньги, кредит, банки. Денежный и кредитный рынок: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / под общ. ред. М.А. Абрамовой, Л.С. М.: Юрайт, 2015.

45. Деньги, кредит, банки: Учебник / под ред. Е.А. Звоновой. М.: ИНФРА-М, 2012.
46. Деньги, кредит, банки: Учебное пособие / Б.Х. Алиев, С.К. Идрисова, Д.А. Рабаданова. М.: Вузовский учебник; ИНФРА-М, 2014.
47. Иброҳимов И.Р., Мирбобоев Р.М., ва дигарон. Идораи молияи давлатӣ: китоби дарсӣ. – Душанбе. 2013. - 263 с.
48. Кадыров Д.Б. Доходы населения как фактор роста благосостояния. - Воронеж: ВГУ, 2004. 177 стр.
49. Кадыров Д.Б., Мещеряков Д.А. Институциональная экономика: учеб. пособие / Д.Б. Кадыров, Д.А. Мещеряков. – Воронеж-Душанбе: ВИЭСУ-ИПС, 2013. -224 с.
50. Каримова М.Т., Вазиров С.З., Махкамов Б.Б., Нарзиев Х.Ш. Практикум бюджетного анализа. –Душанбе: Ирфон, 2015. - С.6
51. Каримова М.Т., Мӯминова Ф.М., Соҳибов Ш.К. Роҳнамои буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе – 2012. С.4
52. Каюмов Н.К., Умаров Х.У. Глобализация и внешнеэкономические связи Таджикистана. Душанбе: Деваштич, 2005. -192 с.
53. Кейнс, Джон Мейнард. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] / Джон Мейнард Кейнс. - М.: Гелиос АРВ, 1999. - 351 с.
54. Кодиров Ф.А. Малая открытая экономика Республики Таджикистан: вопросы привлечения региональных форм иностранного инвестирования. Монография. - Душанбе: «Ирфон». 2012.- 112 с.
55. Комилов С.Дж., Азизов Ш.С., Исмонов Ф.Б. Налоговое регулирование в промышленности. – Душанбе, «Деваштич», 2006, 126с.
56. Корчагин Ю.А. Современная экономика России, 2-е изд., доп. и перераб. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008.
57. Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю, Экономикс: Принципы, проблемы и политика [Текст]: в 2-х т. Т. 1 / Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю. - М.: Республика, 1992. – 399 с.

58. Логунов В.Н., Корчагин Ю.А. Государственное регулирование экономики. Воронеж: ЦИРЭ, 2009. С. 210;
59. Миразизов А.М. Молия ва қарз. Китоби дарсӣ \ Миразизов А.М. ва диг. - Душанбе, 2010.
60. Миркин Я. М. Развивающиеся рынки и Россия в структуре глобальных финансов: финансовое будущее, многолетние тренды / Я. М. Миркин. М.: Магистр, 2015.
61. Мирошникова Т.К. Финансы, денежное обращение, кредит / Под ред. Масленниковой С.Г.: учеб. пособие. ВГУЭС, 2002. С. 245
62. Мирсаидов, А.Б. Общественный сектор экономики: институциональная структура и тенденции инновационного развития [Текст] / А.Б. Мирсаидов. - Душанбе: Дониш. 2017. - 254 с.
63. Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. М.; С - Пб., 2013.
64. Назаров Т.Н. Таджикистан: экономика, политика, экономическое сотрудничество. Душанбе: Ирфон, 2003. -250 с.
65. Назаров Т.Н. Таджикистан: экономический рост: интеграция и региональное сотрудничество. Душанбе: УИ МИД РТ, 2004.
66. Назаров Т.Н. Финансово-кредитные методы повышения эффективности капиталовложений. -Душанбе: Ирфон, 1992.-345
67. Назаров Т.Н. Финансово-кредитные отношения в условиях полного хозрасчета / Т.Н. Назаров. Душанбе: Ирфон, 1990г. 128с.
68. Нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, даромади Бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳадди ниҳонии хароҷот аз рӯйи соҳаҳо барои солҳои 2018 – 2020.
69. Новое прочтение теории кредита и банков / под ред. И.В. Ларионовой. М.: КНОРУС, 2017.
70. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. -Душанбе, 2020.
71. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ. – Душанбе, 2019.

- 72.Пушкарёва В. М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 192 с.
- 73.Раҳимов З.А., Ятимов Х.М., Чураев Ш.Қ. Васоити таълимӣ аз фанни «Молия, муомилоти пул ва қарз», 2006. – С.84
- 74.Реформирование институтов финансово-кредитных систем стран с формирующимися рынками: монография / В.В. Иванов, О.А. Золотарева [и др.]. Пинск: ПолесГУ, 2017.
- 75.Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения // www.e2000.kyiv.org/biblioteka/index.shtml
- 76.Саидмурадов Л.Х. Экономическая теория открытого хозяйства и проблемы современного Таджикистана. Душанбе: Ирфон, 2005. - 260 с.
- 77.Сайидзода З., Саидов Ф. Государственная политика Президента Эмомали Рахмон и устойчивое развитие Таджикистана. - Душанбе, 2012.
- 78.Самуэльсон П. Экономика. Том II. – М: НПО «АЛГОН» ВНИИСИ «Машиностроение», 1994.
- 79.Сармоягузорӣ, соҳибкорӣ ва хусусигардонӣ дар 20 соли Истиқлолият. Кумитаи давлатии сармоягузорӣ, Душанбе-2011.
- 80.Свяневич, П. Основы фискальной децентрализации [Текст] / П. Свяневич. – Будапешт: Изд-во «Arkisz Studio», 2003. – 83 с.
- 81.Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст] / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 145 с.
- 82.Солиев А.А. Внешнеэкономическая деятельность: анализ торговли и инвестиций в Республике Таджикистан. - Душанбе: «Ирфон», 2006. – 176с.
- 83.Солиев А.А. Проблемы и перспективы реализации экспортного потенциала Республики Таджикистан через привлечение иностранных инвестиций. - Душанбе: «Ирфон», 2006. – 144с.
- 84.Столбов М.И. Финансовый рынок и экономический рост: контуры проблемы. - М.: Научная книга, 2008. - с.130

- 85.Тавозуни пардохт ва қарзи берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2015 –Душанбе,2016.
- 86.Ташаккул ва рушди молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2012.
- 87.Тоҷикистон: 25 –соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ. - Душанбе, 2016.
- 88.Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ. -Душанбе, 2021
- 89.Утаганов А. Курбонмуродов М.Б, Гаффоров Ш. ва дигарон. “Иқтисодиёти ҷаҳон” Курси лексия. Душанбе-2005. 243 сах.
- 90.Финансовая экономика: подъем, стабильность, спад: Учебник А.А. Суэтин; Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации. - М.: Альфа-М: ИНФРА-М, 2011. - 256с.
- 91.Финансовый рынок: Рынок ценных бумаг: учебное пособие / И.В. Кирьянов, С.Н. Часовников. М.: НИЦ ИНФРА-М, 2014. – 281 с. (ЭБС «Znanium»).
- 92.Финансы, денежное обращение и кредит: учебник для академического бакалавриата / под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской, Н. Г. Ивановой. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2018.
- 93.Финансы, налоги и кредит: Учебник. /Общ.ред. Емельянов А.М., Мацкуляк Н.Д., Пеньков Б.Е. – М., 2001.
- 94.Финансы: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям, специальности «Финансы и кредит» / под ред. Г.Б. Поляка. 4-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015.
- 95.Франческо Нитти. Основные начала финансовой науки / Франческо Нитти, проф. Неаполитан. ун-та и член Высш. сов. при М-ве нар. прос.; Пер. с итал. И. Шрейдера; Под ред. и с доп. А. Свирщевского, доц. Демидов. юрид. лица; Со вступ. ст. А. И. Чупрова, заслуж. проф. Моск. ун-та. — Москва: М. и С. Сабашниковы, 1904. — XXXII, 624 с.

- 96.Фридмен М. Если бы деньги заговорили...: пер. с англ. 2-е изд. М.: Дело, 2002.
- 97.Фролова Т.А. Экономическая теория: конспект лекций: 8 тема, Государственный бюджет. 2-ой раздел – «Дефицит и профицит». Таганрог / Фролова Т.А. ТТИ ЮФУ, 2009 – 8.
- 98.Шарбатов Б.Дж.Межбюджетные отношения как фактор укрепления экономической безопасности регионов Таджикистана. Серия экономических наук ИЭТ, АНРТ №3-4, 2009. - С. 94-110.
- 99.Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982. 455с. / Schumpeter J.The Theory of Economic Development [Teorija jekonomicheskogo razvitiya]. Moscow, Progress, 1982,455 p. (in Russian). - С.230.
100. Экономическая теория: Учебник .-Изд. испр. и доп./Под ред. Акад. В.И. Видяпина, А.И. Добрынина, Г.П. Журавлевой, Л.С. Тарасевича.- М.,2008,с.576.
101. «Кодекс поведения должностного лица по поддержанию правопорядка»/ Генеральная Ассамблея ООН. Статья 7. Резолюция 34/169. 1979г.: <http://www.un.org>
102. Allen F., Gale D. Comparing Financial Systems. The MIT Press, Cambridge, MA, 2000. P. 270.
103. Hume, David. Writings on economics. Edited and introduced by E. Rotuein, London, Thomas Nelson and Sons Ltd, 1955. 366 p.
104. Malthus, Thomas Robert. An Essay on the Principle of Population. John Murray. 1826. Library of Economics and Liberty, <http://www.econlib.org/library/Malthus/malPlong.html>.
105. René Stourm. Cours de finances: Le Budget, son histoire et son mécanisme, Paris, Guillaumin, 1889, III- 655 p. [Тарчума: Рене Сторм. Курсҳои молиявӣ: буҷет, таърих ва механизми он. Париж, Гвинея, 1889, III-655 сах.]

106. S.Commission on Organization of the Executive Branch of the Government, Budgeting and Accounting. Washington, DC, 1949. - 78p.

IV. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

107. Абдуллаева М.Г. Особенности взаимодействия налоговой и бюджетной политики в Республике Таджикистан / М.Г. Абдуллаева // Экономика и предпринимательство. -2016. -№ 3-1(68). -С.238-242.
108. Акрамова Х.А. Проблемы бюджетирования, учёта и контроля затрат и калькулирования в текстильной промышленности / Х.А. Акрамова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2016. - №2/1 (193). -С.34-41.
109. Ачилова М.А. Бюджетная система Республики Таджикистан: состояние, проблемы и перспективы развития / М.А.Ачилова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. - 2017. - № 4 (73). - С.121-131.
110. Бабаев А.А. Сафарова Н.С. Норкулов Ҳ.Ҳ. Кабиров Ш.Р. Муҳоҷирати глобалии ҷаҳонӣ ва истифодаи самараноки он дар давлатҳои қабул ва интиқолдиҳанда//Иқтисодиёти Тоҷикистон. -№ 4. -2018. - Душанбе: ИЭД АИ ҚТ, 2018. -С.141-147.
111. Бегматов А.А.Масъалаҳои методологии илми молия ва инкишофи муносибатҳои молиявӣ дар шароити муосир//Паёми молия ва иқтисод. - №2 (14). (мачаллаи илмӣ). - Душанбе: ДДМИТ, 2018. — С.19-27.
112. Бердиев Р.Б., Курбонова У.А. Теория и методология становления институциональных основ национального предпринимательства // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2014. № 4-9 (151). С. 47-51.
113. Бердиев Р.Б., Шохруз М., Майдаева М.С. Сущность и социально-экономическое значение инвестирования экономики // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2016. № 2-10 (219). С. 140-144.

114. Греков. И. Е. Уровень финансового развития и темпы экономического роста//Финансы и кредит.- 2013.- №3 (531) – С.3-7.
115. Гринвуд Й., Смит В. Финансовые рынки в развитии и развитие финансового рынка // Журнал экономической динамики и контроля. 1997. № 21 (1).- С. 145–181.
116. Губенко Д.В. Фактор фискальной политики в теории эндогенного экономического роста // Журнал экономической теории. 2014. № 4. С. 230–234.
117. Давлатмуродов Ш.М. Нақши бучети маҳаллӣ дар рушди соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа (дар мисоли ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ) / Ш.М.Давлатмуродов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе: Сино, 2014. -№2/9(151). - С.63 –68.
118. Давлатов Д. Выбор оптимального варианта государственного бюджета Республики Таджикистан / Д.Давлатов // РИСК: Ресурсы, информация, снабжение, конкуренция. -2016.- № 1. -С. 114-118.
119. Давлатов Д. Концептуальный подход к формированию бюджетной политики государства / Д.Давлатов // Российский экономический интернет-журнал. -2016. -№ 1. - С. 8.
120. Давлатов Д.А. Роль и значение бюджетных учреждений таджикистана в системе оказания государственных услуг / Д.А.Давлатов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе: Сино, 2017. - №2/1(204). –С.183-186.
121. Давлатшоев О.Х. Совершенствование межбюджетных отношений в условиях обеспечения устойчивого развития экономики / О.Х. Давлатшоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2013. - № 2-5 (117). - С. 191-193.

122. Давлатшоев О.Х. Совершенствование механизма бюджетно-налогового регулирования экономики / О.Х.Давлатшоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2013. -№ 2-4 (114). -С.26-30.
123. Давлатшоев О.Х., Хабибова Н.З. Стратегия развития бюджетно-налоговых отношений на современном этапе / О.Х.Давлатшоев, Н.З.Хабибова // Кишоварз. 2014. Т. 1. С. 72-73.
124. Дубинин С. К. Финансиализация экономического роста и российская национальная финансовая система// Финансы: теория и практика. 2017. Т. 21. Вып. 4. С. 6–21.
125. Иванов Э.А. Антикоррупционный комплаенс-контроль в странах БРИКС: монография М.: Юриспруденция, 2015.19.Иголина Л.Л. Финансовое развитие и экономический рост.//Вестник финансового университета. - 2016. - № 1. – С.113
126. Исмаилова Д.М. Проблемы повышения эффективности бюджетно-налоговой политики республики таджикистан в современных условиях / Д.М. Исмаилова // Интернаука. - 2017.-№ 25(29).-С.46-48.
127. Кандыерова Д.Т. Современные тенденции миграционных процессов: гендерный аспект. - Вестник Таджикского национального университета (научный журнал).- 2014.- № 2.-С.54-58.
128. Каюмов Н.К., Назаров Т.Н., Махмудов И.И., Рахимов Р.К., Умаров Х.У. Глобализационные процессы и экономические проблемы Таджикистана. //Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2003. №4. – С. 5-64.
129. Коландер, Д. Финансовый кризис и провалы современной экономической науки [Текст] / Д. Коландер // Вопросы экономики. – 2010. – № 6. - С. 16-19.
130. Колесов А. Межбюджетные отношения: сущность и пути совершенствования. //Финансы, 2002, №2. -С. 3-7.

131. Комилов С.Дж. Опыт экономических реформ Китая и условия его использования в создании благоприятной инвестиционной среды Таджикистана//Таджикистан и современный мир. - Душанбе, 2004. - № 1(4).
132. Комилов С.Дж., Шоидарвозова М.С. Вопросы стимулирования привлечения иностранных инвестиций в экономику Таджикистана//Обзор правовых и экономических реформ в Таджикистане. - Душанбе, 2005. - № 3, ноябрь. - С.12-16.
133. Кошлаков Г.В., Тураева М.О. О трудовых доходах таджикских мигрантов (Итоги социологического обследования). – Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2007.- №4.-С.177-195.
134. Намази Мохаммад. Применение бюджетирования с целью повышения доходности (цементного завода Симан»): потребности и преимущества обучения бюджетирования в области менеджмента / Намази Мохаммад, Абод Альгазим Шекари. // Журнал «Восприятие среди ученых и практиков в профессии бухгалтерии». «Бухгалтерия и калькуляция». - 1384. -№41.131. - С.161.
135. Начмидинов А.А. Мониторинг использования бюджетных средств / А.А. Начмидинов // Известия ВУЗов Кыргызстана. - 2015. - № 10. - С.72-77.
136. Рахимов Р.К. Глобализация и проблемы экономического роста в Республике Таджикистан. // Экономика Таджикистана: стратегия развития. 2005. №2. С.47-61.
137. Ризокулов Т.Р. К вопросу исследования сущности бюджетных услуг в системе рыночной экономики / Т.Р.Ризокулов, Д.А. Давлатов // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе: Сино, 2016. - №2/9(218). - С. 28 – 33.
138. Султанов З.С. Денежные переводы внешних трудовых мигрантов и вопросы формирования инвестиционных ресурсов. -Вестник

- Таджикского национального университета (научный журнал).- 2014.- № 2.-С.126-132.
139. Султанов З.С., Менлашева Н.М. Стратегия управления государственным долгом// Вестник Таджикского национального университета. - 2014.- №2/3(135). С.54-59.
140. Тохирова Р.С. Практика обеспечения аудита эффективности / Р.С. Тохирова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе: Сино, 2016. - №2/4(204). –С.6-10.
141. Тохирова Р.С. Теоретические основы, планирование и реализация аудита эффективности использования государственных ресурсов / Р.С.Тохирова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2017. №2/1 (193). С.120-123.
142. Умед Давлатзода. Минтакаи Озоди Иқтисодӣ: аз миллиард ба миллиардҳо. - «Чумхурият» аз 13 декабри соли 2016, №244(23066). -С.1-282.
143. Хасанов А.Р. Баланс доходов и расходов государственного бюджета и основные направления бюджетной политики в Республике Таджикистан / А.Р.Хасанов // Вестник Технологического университета Таджикистана. - 2015. - № 2 (25). -С.88-101.
144. Хасанов А.Р. Оценка доходов государственного бюджета Республики Таджикистан и межбюджетные трансферты / А.Р. Хасанов // Вестник Технологического университета Таджикистана. - 2017. - № 1 (28). - С.111-117.
145. Хасанов А.Р. Перспективы внедрения бюджетирования ориентированного на результат для повышения эффективности бюджетных расходов в РТ / А.Р. Хасанов // Вестник Технологического университета Таджикистана. - 2013. - № 2 (21). - С.108-112.

146. Хасанов Ф.А. Основные векторы реформы фискальной децентрализации Республики Таджикистан / Ф.А. Хасанов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. - № 6. - С. 144-149.
147. Шарбатов Б.Дж. Региональные аспекты функционирования национальной экономики Таджикистана//Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. - Душанбе: «СИНО», 2014. - №2/2 (131). - С. 74-79.
148. Шарбатов Б.Дж. Современное состояние и тенденции развития регионов Таджикистана//Кишоварз. - Душанбе, ТАУ, 2014. - №3. (63), - С. 93-97.
149. Шарбатов Б.Дж. Региональные финансы и их роль в выравнивании уровней социально-экономического развития регионов Таджикистана//Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе: «СИНО», 2014. - №2/8 (149). - С. 151-156.
150. Швецов А.В. Бюджетно-налоговая политика как социально-экономическая категория. Вопросы экономики и права. Москва, 2011. № 11. - С.125-132.
151. Boianovsky M. Modeling Economic Growth: Domar on Moving Equilibrium, CHOPE Working Paper No.2015-10. Pg. - 41 (file:///C:/Users/acer/Downloads/SSRN-id2664149.pdf).
152. Leff N.H. Economic Development through Bureaucratic Corruption // American Behavioral Scientist. 1964. Vol. 8, № 3
153. Levine R. Bank-Based or Market-Based Financial Systems: Which is Better? // Journal of Financial Intermediation, Elsevier. 2002. Vol.11(4) P. 398.
154. Levine R. Finance and growth: theory and evidence. Working Paper, 2004, no 10766. URL: <http://www.nber.org/papers/w10766> (Accessed 5 June 2015).

ИНТИШОРОТИ МУАЛЛИФ ДОИР БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мақолаҳо дар нашрияҳои тақризшаванда:

[1-М] Одинаев Э.С. Влияние внешних факторов на развитие национальной экономики и финансовой системы Республики Таджикистан [Текст] / Э.С. Одинаев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2019, № 7. -С.119- 124. ISSN: 2413-5151

[2-М] Одинаев, Э. С. Қарзи берунаи давлатӣ ва нақши он дар ҳалли муаммои маҳдудияти захираҳои молиявӣ [Матн] / Э. С. Одинаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2019. – №. 10-1. – С. 202-207. ISSN: 2413-5151

[3-М] Одинаев, Э. С. Развитие финансовой системы Республики Таджикистан в условиях глобализации и кризиса мировой экономики [Текст] / Х. М. Давлатов, Э. Одинаев // Финансово-экономический вестник. – 2019. – № 1(17). – С. 28-35. ISSN: 2663-0389.

[4-М] Одинаев Э.С. Масъалаҳои методологӣ ва амалии таъсири низоми андоз ба рушди иқтисодӣ [Матн] / Э.С. Одинаев, А.А. Бегматов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2020, № 2. - С.116- 121. ISSN: 2413-5151

[5-М] Одинаев, Э. С. Масоили монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар меҳвари сиёсати монетарӣ [Матн] / Э. С. Одинаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – №. 5. – С. 93-100. ISSN: 2413-5151

Дар дигар нашрияҳо:

[6-М] Одинаев Э.С. Тақомулҳои сарчашмаҳои даромади буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби пардохтҳои ғайриандозӣ [Матн] / Э.С. Одинаев // Сборник материалов республиканской научно- практической конференции на тему “Актуальные проблемы управления, государственными финансами: национальные и региональные аспекты” (г. Душанбе, 7 декабря 2019 года). - Душанбе: ТГФЭУ, 2019. - С.137-139.

[7-М] Одинаев Э.С. Таъсири омилҳои беруна ба рушди иқдисодиёти миллӣ ва низоми молияи мамлакат [Матн] / Э.С. Одинаев, А.А. Бегматов // Сборник материалов республиканской научно- практической конференции на тему “Актуальные проблемы управления государственными финансами: национальные и региональные аспекты” (г. Душанбе, 7декабря 2019 года). - Душанбе: ТГФЭУ, 2019. - С. 18-22.

[8-М] Одинаев Э.С. Қонуниятҳои рушди низоми молиявӣ ва истифодабарии онҳо дар амалияи молиявӣ мамлакат [Матн] / Э.С. Одинаев, А.А. Бегматов // Сборник материалов международной научно-практической конференции на тему “Формирование инвестиционной модели развития Республики Таджикистан” (г. Душанбе, 14- е декабря 2018 года). - Душанбе: ТГФЭУ, 2018. - С.125-128.